

Василь Биков

ОБЕЛИСК

Василь Биков

ОБЕЛІСК

ПОВІСТІ

*З білоруської переклав
Микола Цівина*

ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
КИЇВ — 1975

Читаючи повісті Василя Бикова, ми йдемо слідом за їх героями по важких, небезпечних фронтових і воєнних дорогах, пізнаємо джерела сили радянських людей у роки війни.

Повість «Обеліск» — історія подвигу сільського вчителя. На окупованій фашистами території Олесь Іванович Мороз, ризикуючи власним життям, продовжує навчати сільську молодь за програмою радянської школи і, намагаючись врятувати своїх учнів, сам гине як справжній герой.

Письменник глибоко розкриває багатий внутрішній світ радянського педагога.

Друга повість, яка увійшла в книгу, «Дожити до світанку» — це ще одна сторінка літопису Вітчизняної війни. Події, зображені в ній, відбуваються на фронті.

Перекладено за виданням: Василь Быкаў, Выбраныя творы ў двух тамах. Мінск, «Мастацкая літаратура», 1974.

70302—118
Б _____ 87—75
М228(04)—75

© Український переклад. Видавництво
«Молодь», 1975

ОБЕЛІСК

Мені й досі прикро й боляче, що за два довгих роки так і не вибрався в ту не дуже й далеку від міста сільську школу. Кілька разів думав про це, але все відкладав: узимку — доки минуть морози чи хуртовини, навесні — коли підсохне й потеплішає, влітку ж, як було і сухо і тепло, найбільше клопоту завдавав відпочинок та всі пов'язані з ним труботи заради отого місяця на тісному, гарячому, перенаселеному півдні. А почасти все чекав вільного часу, настрою, думав: поїду, коли впораюся трохи з роботою та різними домашніми справами. І як іноді буває в житті, довідкладався до того, що спізнився остаточно й неоправно: нічого було вже виряджатися в гості — настав час їхати на похорони.

Довідався про це теж невчасно, запізно — приїхавши з Мінська, йшов додому і стрів знайомого, колишнього товариша по роботі. Погомонівши трохи про те, про се та обмінявшись кількома жартівливими фразами, ми розпрощались, і раптом, ніби згадавши про щось, товариш зупинився.

— Чув, Миклашевич помер? Що в Сельці вчителював.

— Як — помер?

— Так, звичайнісінько. Позавчора помер. Сьогодні ховають.

Товариш сказав і пішов, для нього Миклашевич, певно, мало що значив, а я стояв і розгублено дивився на вулицю. Зникло будь-яке самовідчуття, я забув про свої справи — вибух біди та ще якоїсь неусвідомленої прови-

ни приголомшив мене і на мить прикував до асфальту. Звісно, я розумів, що в тій передчасній смерті молодого сільського вчителя моєї провини не було ніякої, та й сам учитель мені не був ні родичем, ні великим другом, але серце моє гостро защеміло від жалю й прикрості на себе — не зробив того, на що тепер уже завжди буде пізно. Мабуть, хапаючись за останню можливість виправдатися перед собою, відчув раптову потребу поїхати сьогодні, зараз же, не гаючи й години.

Від тієї хвилини, коли я зважився на це, відлік часу для мене став якимсь особливим, точніше — зникло будь-яке відчуття часу. Я почав страшенно квапитись, хоч виходило це погано. Дома з родини нікого не застав, однак забув навіть запискою попередити про свій від'їзд і побіг на автобусну станцію. Згадавши про службу, спробував зателефонувати туди з автомата, котрий, мов на зло, спритно ковтав мідяки і мовчав, як заклятий. Кинувся шукати іншого, він трапився мені аж коло нового гастронома, але там стояла черга. Кілька хвилин чекав, ледве вислуховуючи довгі й дріб'язкові розмови в синій, з розбитим склом будці, посварився з якимось хлопцем, котрий видався спочатку дівчиною — штани кльош і лягне волосся до коміра вельветової курточки. Поки додзвонився нарешті і пояснив, у чім річ, прогавив останнього автобуса до Сельця, іншого ж транспорту в тому напрямку сьогодні не передбачалося. З півгодини намагався спіймати таксі, але марно: до кожної машини зразу ж кидався гурт спритніших, а основне — нахабніших, ніж я. Кінець кінцем довелося гайнути на шосе за містом і скористатися з давнього й випробуваного в таких випадках засобу — голосувати. Справді, десята чи п'ятнадцята машина з міста, майже до бортів навантажена рулонами толю, зупинилася на узбіччі й узяла нас — мене і хлопця-підлітка в кедах з великою сумкою, набитою буханками міського хліба.

В дорозі стало трохи спокійніше, тільки часом здава-

лося, що їдемо надто повільно, і я ловив себе на тому, що подумки лаю шофера, хоч, на тверезіший погляд, їхали ми нормально, як і всі тут їздять. Шосе було гладеньке, асфальтоване і майже всюди рівне, як стріла, що тихо погойдувалася на спадистих узгір'ях — то вгору, то вниз. Стояло погоже надвечір'я останньої пори бабиного літа з тихою прозорістю далечин, поріділими перелісками обабіч дороги, вільним простором уже спустілих полів. Далі від шосе, під лісом, паслася колгоспна череда — кількасот назимків (усі однакової буро-червоної масті). Обіч дороги торохтів проворний трудівник ланів трактор «Беларусь» — орав на зяб. Назустріч сунули машини, громіздко навантажені льоном-трестом — везли на льонозавод. У придорожньому селі Будилівичах яскраво червоніли в палісадниках пізні згасаючі жоржини, на городах у розораних борознах із полеглим бадиллям порпалися сільські тітки й молодіці — вибирали картоплю. Природа повнилася мирним спокоєм осінньої втоми і злагоди, людська вдоволена неквапливість відчувалася в розміреному ритмі споконвічних селянських клопотів, коли врожай уже вирощено, більшість пов'язаних із ним турбот лишилося позаду, тепер його треба лише зібрати, обрахувати, впорядкувати.

Але мене це миротворне роздолля природи нітрохи не заспокоювало, а тільки гнітило й дратувало. Я спізнався, відчував це, переживав і кляв себе за лінощі, душевну черствість. Думалося на диво покайно, з якоюсь самокритичною безкомпромісністю; ніякі мої попередні причини не здавалися тепер слухними, та й узагалі — чи були якісь причини? З такою ведмежою неповороткістю недовго й до кінця згаяти надані тобі роки й нічого не зробити з того, що, напевно, тільки й могло становити честь твого життя. Та бодай же тямилась ота нікчемна метушня заради нескінченного і ненаситного добробуту, коли через неї лишається поза увагою найважливіше. Мабуть, цим самим обкрадається і знецінюється все

життя, котре тільки здається автономним, відособленим од життя інших людей, спрямованим за твоїм власним розсудом. Насправді ж, як це не сьогодні помічено, коли воно й наповнюється чимось значним, то це розумною добротою і турботою про інших — близьких чи навіть далеких тобі людей, які потребують оцієї твоєї турботи. Віддати, а не взяти або відчуті задоволення віддаючи — як неохоче й запізно доходить людина до цього не нового, такого на диво простого висновку... Справді, чого варте життя лише для задоволення свого дріб'язкового, самолюбивого, примхливого і ненаситного Я?

Мабуть, це краще за інших розумів Миклашевич.

І, здається, не було в нього на те особливих причин, надзвичайної освіченості чи спеціального виховання, що виділяли б його з кола близьких людей. Це був звичайний сільський учитель, певно, не ліпший і не гірший за тисячі інших міських і сільських учителів. Правда, я чув, ніби він пережив страшну трагедію під час війни і чудом урятувався від смерті. І ще — що він був дуже хворий. Для кожного, хто бачив Миклашевича вперше, було видно, як мучила його хвороба. Але я не чув, щоб він скаржився на неї чи дав кому зрозуміти, як йому важко. Пригадалось, як ми познайомилися з ним під час перерви на одній учительській конференції. З кимось розмовляючи, він стояв тоді біля вікна в гомінкому вестибюлі міського Будинку культури, і вся його дуже худя, гостроплеча постаць із випнутими з-під піджака лопатками та худю довгою шиєю здалася мені ззаду на диво недорослою, майже хлоп'ячою. Але варто було йому за мить обернутися до мене своїм неприємно зів'ялим, густо зморщеним, сірого кольору обличчям, як стало видно, що це досить виснажений життям, майже літній чоловік. Насправді ж — і я це знав цілком певно — в той час йому минав лише тридцять четвертий рік.

— Чув про вас і давно хотів звернутися з однією заплутаною справою, — сказав тоді Миклашевич своїм глу-

хим голосом. Він кури́в, струшуючи попiл у порожню коробку з-пiд сiрників, яку тримав у пальцях. Я нави́ть жажнувся, побачивши цi його нервово-тремтливi пальцi, обтягнутi жовтою зморщеною шкiрою. З недобрим передчуттям я квапливо перевiв погляд на обличчя — змарнiле обличчя, однак, було на диво спокiйним.

— Преса — велика сила, — жартiвливо i значуще процитував учитель. Крiзь сiтку зморщок, якi збiглися на його чо́лi, щоках, бiля вуст, проглянула добра, з болiсним смутком усмiшка.

Я знав, Миклашевич шукає щось в iсторiї партизанської вiйни на Гродненщинi, вiн сам ще пiдлiтком-хлопчаком брав участь у партизанських дiлах, його друзiв-школярiв розстрiляли нiмцi в сорок другiм, i завдяки турботам вчителя на iхню честь збудовано невеликий обелiск у Сельцi. Але от, виявляється, була в нього ще якась справа, з якою виникла потреба звернутися до мене. Що ж, я був готовий. Обiцяв приїхати, поговорити i по можливостi розiбратися, тим бiльше коли справа дiйсно заплутана, — в той час до заплутаних, складних справ я ще був охочий.

І от — спiзнився.

У невеликому придорожньому лiску з високо пiдняти ми над шосе шапками сосен дорога почала широке плавне закруглення, за яким показалося нарештi й Сельце. Це був колишнiй панський маєток з розбуялими за роки сучкуватими кронами в'язiв i лип, що ховали в своїх шатах старосвiтський панський палац — школу. Машина повiльно наближалася до повороту в садибу, i хвиля смутку охопила мене — я пiд'їздив. На мить з'явилася зрадницька думка: чого? Чого їду сюди, на цю жалобу, слiд було приїхати ранiше, а тепер кому я тут потрібний, та й хто тут може бути потрібний менi? Але отак розмiрковувати, мабуть, уже не було рацiї, машина почала сповiльнювати хiд. Я погукав хлопця-попутника, який, судячи з його спокiйного обличчя, їхав далi, аби вiн постукав шоферовi,

а сам по шершавих рулонах толю посунувся до борту, щоб зіскочити на гравій узбіччя.

Ну, от і приїхав. Машина, злісно стрельнувши димовим смородом із вихлопної труби, покотила собі далі, а я, натужно випростовуючи зімлілі ноги, трохи пройшов по узбіччю. Знайоме, не раз бачене з вікна автобуса це роздоріжжя зустріло мене заспокійливо й сумовито. Біля містка через канаву стирчав стовпчик із табличкою автобусної зупинки, далі виднів знайомий обеліск із п'ятьма прізвищами юнаків на чорній металевій табличці. За сотню кроків од шосе, обабіч дороги, до школи тяглася давня вузькувата вже алея з товстелезних похилих в'язів. У далекім кінці її на шкільному подвір'ї чекали на когось газик і чорна, мабуть райкомівська, «Волга», однак людей там не було. «Певне, люди зараз були в іншому місці», — подумалось мені. Та я навіть не знав, де тут кладовище, щоб іти туди. Коли був ще сенс туди йти.

Так не зовсім рішуче і досить заклопотано розмірковуючи сам із собою, я зайшов в алею під багатоярусні шати дерев. Колись, років п'ять тому, я тут уже був, але тоді будинок цей і алея не здалися мені такими підкреслено й затаємно мовчазними — шкільне подвір'я повнилося дитячими голосами, саме була перерва. Тепер же довкола стояла недобра, похоронна тиша — навіть не шепотіло, притаїлося в надвечірньому спокої поріділе, з жовтизною листя старих комлистих в'язів. Гравієва вкочена доріжка незабаром вивела на подвір'я школи — попереду височів розкішний, у два поверхи, але вже постарілий і запущений, із тріснутою на фасаді стіною старосвітський палац: фігурна балюстрада веранди, побілені колони з обох боків парадного входу, високі венеціанські вікна. Мені треба було запитати, де ховають Миклашевича, та запитати нікого — біля машин і в машинах так само не видно людей. Не знаючи, куди податись, я розгублено потупцював коло машин і вже хотів іти собі далі, як із тієї ж парадної алеї, ледве не наїхавши на мене, вискочив ще один

запилений газик. Він одразу ж загальмував, і з його брезентового нутра вивалився знайомий чоловік у пом'ятій зеленій болонї. Це був колишній зоотехнік з управління сільського господарства (тепер, чув я, він працює десь у районі). Років із п'ять ми не бачилися, та й взагалі наше знайомство було далеким, але тепер я щиро зрадів його появі.

— Здоров! — кинув мій знайомиць із таким пожвавленням, ніби ми приїхали сюди на весілля, а не на похорони. — Ви теж?

— Теж, — стримано, без тіні його пожвавлення відповів я.

— Вони там, у вчительському будинку, — відразу сприйняв мій стриманий тон приїжджий. — Ану давай допоможи.

Схопивши за край, він виволік із машини ящик блискучих пляшок «московської», за якою, видно, і їздив у сільпо чи в місто. Я підхопив ящик із другого боку, і, минаючи школу, ми пішли стежкою між садових заростей до недалекого флігеля — домівки вчителів.

— Як же це з ним трапилося? — спитав я, все ще неспроможний звикнути з думкою про цю дочасну смерть.

— А так! Як усе трапляється. Трах-бах — і все. Був чоловік — і нема.

— Хоч перед тим хворів, чи як?

— Хворів?! Він усе життя хворів. Та працював. Ну і допрацювався до ручки-кришки. Ходімо та вип'ємо-от, поки є така можливість.

У старому, як і палац, поштукатуреному знадвору флігелі-будинку за поріділими в садку кущами бузку, серед яких соковито й свіжо жевріла всіяна кетягами горобина, чувся приглушений гомін багатьох людей, із якого можна було зрозуміти, що найважливіше і останнє тут уже відбулося. Тривали поминки. Низькі вікна приземкуватого флігеля були навстіж розчинені, з-за фіранки виднілася чиясь спина в білій нейлоновій сорочці та лляна

копичка високої жіночої зачіски. Біля ганку стояли й курили двоє неголених, у робочому одязі чоловіків. Вони стримано говорили про щось, потім змовкли, взяли у нас ящик і понесли його в хату. Ми пішли за ними через коридор.

У невеликій кімнаті, з якої винесли все, що можна винести, стояли зсунуті впритул столи з рештками напоїв і закусок. Два десятки розпашілих людей, що сиділи за ними, займалися хто чим, а найбільше розмовами, куривом — сигаретний дим виткими кудлами тягнувся до вікон. Було видно, що вечерея триває не першу годину, і я зрозумів, що прибув на шапкобрання, не інакше. Знав би — не їхав. Така запізнiла поява на поминках — гірша за відсутність і легко може бути витлумачена не на мою користь. Але ж не братися за шапку, коли вже приїхав.

— Сідайте, отут і місце, — просто запросила лагідна з вигляду жінка у темній косинці, не питаючи, хто я і чого прийшов, — мабуть, такий прихід сюди вважався тепер звичайним. Я слухняно сів на низькувату табуретку до високого столу, намагаючись якнайменше привертати до себе увагу. Але поруч хтось уже повертав до мене своє набрякле, немолоде, змокріле від поту обличчя.

— Спізнився? — просто запитав чоловік. — Що ж... Нема більше нашого Павлика. І вже не буде. Вип'ємо, товаришу:

Він сунув мені в руки недопиту, зі слідами чийхось пальців склянку горілки, сам узяв зі столу іншу.

— Давай, брате. Щоб йому там пухом земля.

— Що ж, хай буде пухом.

Ми випили. Чиеюсь виделкою я наколов у тарілці шматочок солоного огірка, сусід неслухняними пальцями заходився вилушувати з пом'ятої пачки «Прими», мабуть, останню сигарету. Саме тоді лагідна жінка поставила на стіл кілька нових пляшок «московської», яку ми принесли. Чоловічі руки стали рішуче розливати її в склянки.

—Тихо! Товариші, тихо,— крізь гомін почувся з переднього кутка не дуже тверезий голос.— Тут хочуть сказати.

— Ксендзов, завідувач райвно,— густо дихнувши сигаретним димом, прогук над вухом сусіда. — Що він може сказати? Що він знає?

У віддаленім кінці столу підвівся ще молодий чоловік і звично, з начальницькою упевненістю на серйозному, вольовому обличчі підняв склянку з горілкою.

— Тут уже говорили про нашого дорогого Павла Івановича. Хороший був комуніст, передовий учитель. Активний громадський працівник. І взагалі... Одне слово, жити б йому та жити.

— Жив би, коли б не війна,— докинув швидкий жіночий голос, мабуть учительки, що сиділа в імпортному бежевому костюмі поруч із Ксендзовим.

Промовець спинився, немов збитий з пантелику цією реплікою. Зважаючи на все, говорити йому було важко, незвично на таку тему, він натужно підбирав слова — може, просто не мав потрібних для такого випадку.

— Отож, коли б не війна,— зрештою погодився промовець. — Якби не розв'язана німецькими фашистами війна, що принесла нашому народу незліченні жертви. Тепер, через двадцять років після того, як заліковано рани війни, відновлено наше зруйноване війною господарство і радянський народ досяг видатних успіхів в усіх галузях народного господарства, а так само культури, науки й освіти і надто великих успіхів у галузі...

— До чого тут успіхи! — раптом гримнуло біля мого вуха, і порожня пляшка на столі з брязкотом упала на тарілку з-під вінегрету. — До чого тут успіхи? Ми поховали людину!

Заврайвно недоброзичливо змовк, а всі за столами насторожилися, трохи злякано стали позирати на мого сусіда. Його вже немолоді очі на почервонілому і хворобливо спітнілому обличчі наливалися гнівом, великий,

перевитий набряклими венами кулак загрозово лежав на скатерті. Завідувач райвно статечно помовчав хвилину і спокійно, з гідністю сказав, наче школярєві:

— Товаришу Ткачук, ведіть себе пристойно.

— Тихо, тихо. Ну що ви! — заклопотано схилилася до мого сусіда молода жінка, яка сиділа біля нього з другого боку.

Але Ткачук зовсім не хотів сидіти тихо, він важко і незграбно підвівся за столом.

— Це вам треба пристойно. Що ви тут верзете про успіхи? Чому ви й словом не згадали Мороза?

Здається, починався скандал, і я почував себе не дуже приємно в такому сусідстві. Але тут я був людиною сторонньою і вважав, що не маю права втручатися: когось заспокоювати чи за когось заступатися. Проте завідувачу райвно, здається, не можна було відмовити у належній витримці.

— Мороз тут ні при чім,— зі спокійною твердістю перепинив заврайвно випад мого сусіда.

— Дуже навіть при чім! — майже крикнув сусід. — Це Морозові треба дякувати за Миклашевича.

— Миклашевич — інша справа,— розумував заврайвно і повернувся до всіх: — Так вип'ємо, товариші, за його пам'ять. Хай служить його життя для нас прикладом.

За столом почалося звичайне після тосту поживавлення, забрязкотіли чарки і склянки, сюди-туди заходили руки. Один лише похмурий Ткачук демонстративно відсунув од себе склянку й сів на стілець.

— Мені з нього брати приклад пізно. Це він із мене брав приклад, коли хочете знати,— вовкувато блимнув він у передній куті. Йому ніхто не відповів.

Завідувач райвно старався більше не помічати спечальника. Тоді Ткачук повернувся до мене.

— Скажи хоч ти про Мороза. Хай знає...

— Про якого Мороза? — не розумів я.

— Що, і ти не знаєш Мороза? І не чув навіть? Дожилися! Сидимо, п'ємо у Сельці, і ніхто не згадає Мороза! Якого повинен тут знати кожен учень... Що ви так дивитесь на мене? — зовсім уже обурився він, зловивши на собі чийсь докірливий погляд. — Я знаю, що кажу. Мороз — от хто повинен бути прикладом для всіх нас. Як і для Миклашевича був.

У кімнаті притихли. Тут відбувалося щось таке, чого я ще не розумів, але що, мабуть, добре розуміли за тим столом у кутку. Після хвилинної ніяковості все той же завідувач райвно Ксендзов виголосив із заздрісною начальницькою твердістю в голосі:

— Перше ніж говорити щось, треба подумати, товаришу Ткачук.

— Я думаю, що говорю.

— Саме так.

— Ну, годі! Тимофію Титовичу! Годі вже, — з настійливою лагідністю загомоніла його молода сусідка. — Ви з'їжте ковбаски. Це домашня. У місті ж, певно, нема такої. А то ви зовсім не їсте...

Але Ткачук, видно, не хотів їсти і, стиснувши зморшкуваті губи, тільки скреготав зубами-протезами. Потім узяв недопиту склянку з горілкою і залпом вихилив усю до дна. Каламутні почервонілі очі його загрозливо схилялися під бровами.

За столами стало тихіше, всі мовчки закусували помалу, дехто курив. Я обернувся до сусіда праворуч — молодого хлопця в зеленому светрі, — учителя чи якогось фахівця з колгоспу.

— Не знаєте, хто це? — кивнув я у бік Ткачука.

— Тимофій Титович. Колишній тутешній учитель.

— А тепер?

— Тепер на пенсії. В місті живе.

Я сів рівніше й уважно придивився до мого гнівливого сусіда. Ні, в місті я, здається, його не бачив, можливо, недавно переїхав звідкілясь. А Ткачук, уже байдужий

до всього тут, нерухомо сидів, відкинувшись на стільці, вступився в картатий край скатерті.

— З міста? — раптом запитав сусід, мабуть, спостеріг мою увагу до нього.

— З міста.

— Чим приїхав?

— Попутною.

— Свої не маєш?

— Поки що ні.

— Ну, пийте, поминайте, я поїхав.

— А ви чим?

— Чим-небудь. Не вперше.

— Тоді і я з вами, — чомусь вирішив я. Лишатися тут, здається, не було рації.

Тепер мені важко пояснити, чому я пішов за цим чоловіком, чому, стільки добираючись у Сельце, так скоро і охоче розпрощався з цією школою. Звичайно, передусім тому, що запізнився. Того, заради кого я поспішав сюди, вже не було, а інші за цими столами мене цікавили мало. Але й мій новий попутник тоді не видався ні цікавим, ні тим більше приемним. Шкорше навпаки. Я бачив у ньому добре сп'янілого, мабуть вередливого пенсіонера; від його слів про свою вищість за покійного відгонило звичайною старечою хвальбою, завжди не дуже приємною. Навіть коли б він казав правду.

І все-таки з незрозумілим відчуттям полегкості я підвівся з-за столу і вийшов з кімнати. Ткачук був опасистий, кремезний чоловік у черевиках і сірому поношеному костюмі з двома орденськими планками на грудях. Здається, він добре випив, хоч, зрештою, в цьому не було нічого дивного — пережив на похоронах, трохи понервував у суперечці з самовпевненим завідувачем, причина якої так і лишилася для мене незрозумілою. Але видно було з усього, він дуже розгнівався і тепер ішов попереду стежкою і всім виглядом показував своє невдоволення й затятість.

Так мовчки ми поминули палац і пройшли алею. Ткачук усе ще мовчав. Не доходячи шосе, пропустили грузовик, здається, порожній і в напрямку міста поїхав. Можна було б гукнути й трохи підбігти, але мій попутник навіть не прискорив ходи, і я теж не виявив особливої турботи про нашу дорогу. Біля стовпчика з табличкою автобусної зупинки нікого не було, шосе в обидва боки лежало до блиску наглянсоване за день і безлюдне.

Ми дійшли до роздоріжжя і спинилися. Ткачук глянув в один бік шосе, в другий і сів, де стояв, спустивши ноги в неглибоку суху канаву. Розмовляти зі мною він не хотів, це було очевидно, і, щоб не докучати йому, я відійшов трохи, позираючи на дорогу. Незабаром із-за повороту в гайку показався легковичок, приватний «Москвич», з горбатим, нав'юченим багажником,— обдавши нас бензиновим смородом, він покотив далі. В тому ж кінці шосе, що тепер особливо цікавив нас, було зовсім пусто. Над лісом ховалося за хмарку вечірнє сонце. Його низьке полого проміння засліплювало очі, та вдивлятися туди, мабуть, не мало жодного сенсу — машин там не було. Втрачаючи цікавість до шосе, я пройшов уздовж канави до пам'ятника.

Це був приземкуватий бетонний обеліск за штахетною огорожею, просто і без зайвої вигадки споруджений руками місцевих умільців. Вигляд пам'ятник мав дуже скромний, щоб не сказати бідний, тепер навіть у селах ставлять набагато красивіші. Щоправда, при всій його непоказності, не було на ньому й сліду закинутості, скорше навпаки. Скільки пам'ятаю, він завжди стоїть старанно прибраний і доглянутий: довкола чисто підметено, посипано свіжим піском, а в невеликій, обкладеній цеглою клумбі скромно і гарно щось рябіє з пізньої квіткової дрібноти. Цей трохи вищий від зросту людини обеліск за якихось десять років уже кілька разів міняв свій колір: був то білосніжний, побілений перед святами вапном, то зелений, під колір солдатських речей і зброї; якось, проїжджаючи цим шосе, я бачив його блискучо-срібним, як

крило реактивного лайнера. Тепер же він був просто сірим, і, певно, з усіх інших кольорів цей найбільше пасував йому.

Обеліск міняв свій вигляд, незмінною лишалася тільки його чорна металева табличка з п'ятьма прізвищами. Я знав ці прізвища напам'ять, знав про відомий у нашій місцевості подвиг у роки Вітчизняної війни. Але тепер тут з'явилося і нове прізвище — Мороз О. І., яке не дуже зграбно вивів хтось білою фарбою над іншими, і я трохи здивувався, побачивши його.

На дорозі в напрямку од міста показалася з-за повороту машина, цього разу самоскид, що швидко промчав пустинним шосе мимо. Збита ним курява все ж підняла мого попутника з його не дуже придатного для відпочинку місця. Ткачук вийшов на асфальт і заклопотано подивився в далечині дороги.

— Дідько їх дочекається. Давай підемо. Наздожене яка, то сядемо.

Я згодився йти, тим паче, що погода надвечір покращала: було тепло, тихо, жоден листочок на в'язях не ворухнеться, а глянсувата стьожка шосе так і кликала дати волю ногам. Я перейшов канаву, і ми з приємністю попрямували асфальтом.

— Давно ви знали Миклашевича? — запитав я просто для того, щоб порушити тяжке мовчання, яке починало вже пригнічувати.

— Знав? Усе життя. На моїх очах виріс.

— А я так мало знав його, — сказав я. — Зустрічався кілька разів. Чув, що непоганий учитель був, дітей навчав добре.

— Навчав! Учили декотрі не гірше від нього. А він справжньою людиною був. І такими дітей виховував. Вони за ним табуном ходили.

— Тепер це рідкість.

— Тепер це рідкість, а раніше часто бувало. І він так само в табуні за Морозом ходив. Як хлопчаком був.

— До речі, хто цей Мороз? Чи не той, що на пам'ятнику?

— Атож. Учитель тутешній. Колись разом тут починали. Адже я сюди в листопаді тридцять дев'ятого приїхав. А він у жовтні школу цю відкрив. Тоді на чотири класи всього.

— Загинув?

— Так, загинув,— коротко відповів Ткачук. Некваливо, по-старечому перевалюючись, він ступав рядом по вичовганій колії асфальту. Піджак його був розстебнутий, вузол краватки з'їхав набік під ріжок коміра. На стомленому, не дуже старанно виголеному обличчі промайнув ледь помітний смуток.

— Мороз був нашою раною. На сумлінні в обох. У мене і в нього. Ну, але я що... Я здався. А він ні. І от — перемиг. Домігся свого. Шкода, сам не витримав.

Здається, я трохи починав розуміти, про дещо здогадуватись. Якесь історія з часу війни. Ткачук надто скупко пояснював, може, треба було розпитати настійливіше, але я боявся розсердити його знову і лише для годиться докидав свої банальні фрази.

— Так уже ведеться. За все добре треба платити. І часом дорого.

— Авжеж. Куди дорожче. Шкода, хороша була спадкоємність. Тепер же стільки розмов про спадкоємність, традиції батьків... Щоправда, Мороз не був йому батьком, але спадкоємність була. Просто на диво! Бувало, дивлюся іноді й не можу натішитися: він як брат цьому Морозу Олексію Івановичу. Усім: і характером, і добротою, і принциповістю. А тепер... Хоча — не може бути, щось там від нього лишиться. Не може не лишитися. Таке не гине. Проросте. Через рік, п'ять, десять щось та прокльонеться. Побачиш.

— Можливо.

— Не можливо, а певно. Не може бути, щоб праця таких двох людей марно пропала. Тим більше після таких смертей. Смерть, вона, брате, свій сенс має. Великий,

я тобі скажу, сенс. Смерть — це абсолютний доказ. Незаперечний аргумент. Пам'ятаєш, як у Некрасова: «Иди в огонь за честь отчизны, за убеждение, за любовь, иди и гини безупречно, умрешь недаром: дело вечно, когда под ним струится кровь». От! А тут крові пролилося ого скільки! Не може бути, щоб дарма. Та й Мороз довів це найкрасномовнішим способом. Хоча ти не знаєш...

— Не знаю,— щиро зізнався я. — Колись Миклашевич збирався розповісти...

— Пам'ятаю. Він казав. Він тоді до кого тільки не звертався. І до тебе хотів. Та от... не встиг.

Ці слова його відгукнулися в мені неприємним, болючим докором. Недарма відчувало моє серце, що, сам того не бажаючи, я все ж припустився тут помилки. Але хто ж знав! Хто міг передбачити, що все це обернеться так сумно.

— Ти ж із редакції? — скося глянув на мене Ткачук. — Знаю. Фейлетончики пишеш і таке інше. За щиру правду воюєш. От він і задумав тоді підключити до цієї справи тебе — заступитися за Мороза. Ні, Мороз не засуджений, не лякайся. І не якийсь там прислужник німецький. Тут інша справа...

— Цікаво,— сказав я, коли Ткачук ненадовго змовк. — Як би ж я раніше знав!

— Тепер уже все зроблено, найшлися де треба й заступники. Тепер уже можна розповісти. І написати можна. Навіть потрібно. Миклашевич добився правди. Тільки от сам... У тебе закурити нема? — спитав Ткачук, обмацуючи свої порожні кишені.

Я дав йому сигарету, ми закурили обидва, відступилися, пропускаючи чорну, з нікелем «Волгу», яка спритно прошмигнула мимо. Мабуть, «Волга» мчала в місто, але тепер ні він, ні я не пробували навіть зупинити її — я передчував, Ткачук розкаже далі, а той, розмірковуючи про щось своє та позираючи вслід машині, на мить зосереджено замислився.

— Може б, узяла? А, дідько з нею! Хай собі їде. Ходімо помалу. Тобі скільки років? Сорок, кажеш? Ну, це молодий ще вік, ще багато попереду. Не все, звичайно, але багато ще лишилося. Якщо, певна річ, здоров'я нічого. У мене от здоров'я не сказати, щоб кепське, ще й чарку можу іноді перехилити. Але вже не те, що було раніше. Раніш я, брате, автобуса цього рідко коли й чекав. А що, у ті давнішні часи так і автобусів ніяких не було. Треба в місто — береш ціпка і гайда. Двадцять кілометрів — за три з половиною години — і в місті. Зараз, напевно, більше піде часу, давно вже не ходив. Ноги ще нічого. Біда от — нерви здають. Знаєш, не можу дивитись кіно, коли жалісливе якесь чи про війну особливо. Як побачу те горе наше, хоч і давно вже все пережито й потроху забувається, а знаєш, душить за горло щось. Та ще музика. Не всяка, звичайно, не джази якісь, а пісні, що тоді співали. Як почую, ну просто нерви пилкою пиляє.

— Підлікуватися б треба. Адже тепер непогано лікують.

— Ні, мої вже не вилікують. Шістдесят два роки, що ж ти хочеш! Життя їх геть пошарпало, вірьовки сукало з них. А вчені кажуть, що нервові клітини не відновлюються... Отож. А колись і я був молодий, неодружений, здоровий, як Жаботинський. У тридцять дев'ятому після возз'єднання Наркомат освіти направив у Західну організовувати школи. Організовував школи, колгоспи, крутився, мотався, сам у школах працював. Отут, у Сельці, по війні сім років відбухав...

— Так. Час їде.

— Не їде, а мчить. Знаєш, колись усе думав: ну рік-два-три попрацюю, а там до Мінська подамся, в педінституті навчатися хотів. Я ж до війни тільки учительський дворічний закінчив. Але життя інакше закомандувало. Війна почалася, ніякого педа не вийшло, ось тут і прикипів на все життя. Раніше райком не пускав, школа,

квартира, а тепер-от, коли можна котитися на всі чотири сторони, нікуди вже й не тягне. Так, видно, й доведеться в оцій земельці, як Морозу. Хіба що трохи пізніше.

Він замовк. Я докурив сигарету і теж мовчав, не хотів порушувати зрозумілого мені настрою і ладу його думок. Ми вже минали гайок. Дорога йшла у вибалку, з обох боків якого височіли на піщаних схилах сосни. Вечоріло, і навіть верхівки сосен огорнулися тінями, лише безхмарне небо вгорі ще відсвічувало прощальним промінням сонця.

— Сьогодні яке число? Чотирнадцяте? Якраз у цю пору я вперше приїхав у Сельце. Тепер уже звичне діло — всі ці закутки-дороги, а тоді все тут було нове, цікаве. Садиба оця, де школа, тоді була не така занедбана, будинок стояв справний, старий, але доглянутий, розфарбований, мов лялька. Пан Габрусь у вересні втік, кинувши все, подався, казали, до румунів, ну, а тут Мороз школу відкрив. На шкільному подвір'ї перед парадним височіли два якісь дерева, нетутешні, дуже сучкуваті, з якимось сріблястим листям. Велетні, наче американські секвойї. І тепер подекуди в колишніх маєтках такі ще zostалися, доживають віку. А тоді їх багато було. У кожного пана, вважай.

Той перший рік я працював завідувачем райвно. Школи майже всі нові, маленькі, наспіх пристосовані — то в осадницьких садибах, то в панських, а то й просто в сільських хатах. Обладнання, підручників, інвентаря не вистачало, та й з учителями теж було сутужно. У цьому Сельці разом з Морозом працювала Підгайська, пані Ядзя, як ми її звали. Літня жінка жила тут і при Габрусі, у тому самому флігелі. Пані була сухопара стара діва. Російською мовою майже не володіла, білоруську трохи розуміла, зате що стосується іншого — ого! Виховання була аж надто гречного.

Одного разу надвечір сиджу в своєму кутку в райвно, зарився в папери — звіти, плани, відомості. Їздив по району, тиждень не був на місці, все запустив — жах! Не зразу почув, як хтось шкрябає у двері — заходить та сама пані Ядзя. Маленька, шупленька, але з лисицею на шиї і в шикарному капелюшку. «Прошу пробачити, пане шеф, я, прошу пана, в педагогічній справі». — «Що ж, будь ласка, сідайте, слухаю».

Сідає на краєчок крісла, обіруч поправляє свій пишний капелюшок і починає сипати майже все по-польському — ледве розбираю. Усі манери — старанно вихованої панянки, а самій років за п'ятдесят, — таке зморщене, хитреньке личко. Що ж виявляється? Виявляється, в неї конфлікт на педагогічній основі зі своїм шкільним шефом у Сельці, колегою Морозом. Виявляється, цей Мороз не підтримує дисципліни, як рівний поводить ся з учнями, навчає без необхідної строгості, не виконує наркоматівських програм і, найголовніше, говорить учням, що не треба ходити до костюлу, хай, мовляв, туди ходять бабусі з дідусями.

Ну, костюл мене, певна річ, не дуже занепокоїв, правильно робить Мороз, коли так радить. А от що стосується панібратства, дисципліни, ігнорування наркоматівських програм — це мене стурбувало. Але хто ж він такий, цей Мороз — уяви не маю, в Сельці ні разу не був. Добре, думаю, при першій нагоді махну, подивлюся, що там у нього за порядки.

Нагода поїхати випала, проте, не дуже скоро, та тижнів через два усе ж вибрався, узяв у хазяїна, де квартирував, його велосипед, ровар по-тутешньому, і рвонув ось по цьому шосе. Шосе, звичайно, було не таке, як тепер — бруківка. Їхати по ньому хоч на підводі, хоч на роварі — кишки витрясеш. Але поїхав. Добре натиснув на педалі й за годину прикотив у ту саму алейку під в'язами. Хотів устигнути на урок, та спізнився — заняття вже скінчились, але здалеку бачу — на 'подвір'ї

повнісінько дітей. Думав, розваги якісь, але ні, не розваги, — виявляється, кипить робота. Заготовляють дрова. Буря повалила оте заморське дерево, і зараз його пиляють, колють, заносять у повітку. Мені це сподобалося. Дров тоді не вистачало, кожного дня скарги із шкіл відносно палива, а транспорту в районі ніякого — де взяти, звідки привезти? А це, бач, зметикували і не чекають, коли там у районі надумують забезпечити їх паливом — самі про себе турбуються.

Зліз у дворі з велосипеда, всі на мене дивляться, а я на них: де ж завідуючий? «Я завідуючий», — каже один, його не одразу я й помітив, бо стояв він за товстелезним поваленим окоренком — пиляв його з хлопцем, напевно, переростком, зграбним таким хлопцем років п'ятнадцяти. Кидає пилку, підходить. І відразу бачу: накульгує. Одна нога якось вивернута вбік і наче не розгинається, тому він дуже на неї припадає і здається ніби низькорослим. А так на вигляд нічого — плечистий, гарне обличчя, погляд сміливий, упевнений. Очевидно, догадується, хто перед ним, але ніяковості чи розгубленості не виказує. Рекомендується: Мороз Олесь Іванович. Руку потискує так, що відчуєш одразу: дужий чоловік. Долоня шершава, тверда, певно, така робота йому не вперше. А той напарник його стоїть коло дерева і пробує однією рукою пиляти. Але це в нього не виходить: пилка натрапила якраз на сук і окоренок завтовшки більше метра. Мороз вибачився, вернувся, щоб допиляти заріз, але й удвох, бачу, не можуть упоратись — пилку чим далі, тим дужче затискує в розпилі. Я стою, дивлюся, а потім і кажу: треба що-небудь підкласти. Але щоб підкласти, слід підняти. Мороз кинув пилку, став піднімати окоренок, та сам не підніме. Хлопчаки, хто більший, теж обліпили колоду, а вона ні з місця. Одне слово, поклав я на траву свій ровар і теж за той окоренок узявся. Тужилися, тужилися, здається, підняли, ще б сантиметр — і можна чурбак підсунуть, але цей останній сантиметр, як завжди,

найтрудніший. І тут, як на гріх, із-за рогу випливає та сама пані Ядзя. Побачила ровар, мене біля окоренка — то так і остовпіла.

Потім, коли я говорив з нею, зрозуміти нічого не могла, все згадувала матку боску й дивувалася, що за вчителі в советів, чи мають вони хоч найменше поняття про педагогічний такт і честь? Не біда, кажу, пані Ядзю, честі від того не зменшиться, а дрова в школі будуть. У теплі працюватимете. Але це потім. А тоді ми все ж розпиляли ту кляту колоду, і я вже забув, чого приїхав, скинув свій однісінький піджак і пиляв удвох з Морозом, потім кололи. Попотів досхочу. Діти перенесли дрова в повітку, і Мороз відпустив усіх додому.

Звичайно, того разу я заночував у школі. Мороз жив у боковій кімнатці при класі, спав на розкішній, у стилі барокко, канапі з вигнутими, наче левині лапи, ніжками. Укривався, звісно, пальтом, ковдри не мав. На ту ніч канапка дісталася мені, і я укrywся своїм піджачком. Перед тим як лягти, поїли картоплі, мати одного учня на цей випадок принесла з хутора шмат ковбаси й глечик кисляку. Вечеряли і знайомилися. Хоча поки ті дрова пиляли, мені здавалося, що знаю Мороза все життя. Народився він на Могильовщині, уже років із п'ять учителював після педучилища. Нога така з дитинства, довго боліла та отакою й зосталася. Я обережно почав розмову про наші звичайні справи: програми, успішність, дисципліну. І тоді почув від нього таке, що спочатку викликало в мені незгоду, а потім роздуми. Я почав припускати, що, можливо, він правий. А як тепер подивлюся з височини мого пенсійного віку, то мав він цілковиту рацію.

Так, він мав рацію, бо дивився ширше і, можливо, далі, ніж заведено дивитися, обмежуючи свій погляд професійними нормами. Норми, вони, брате, добра справа, якщо не закостеніли, не засохли від часу і не вступили в протиріччя з життям. Одне слово, застосовувати їх,

як і всякі настанови, слід розумно, зважаючи на обставини. А в нас як буває? Тепер кожна наука має своїх спеціалістів, і кожен з них домагається кращих знань зі свого предмета. Тому, скажімо, математичці якийсь там біном Ньютона в сто разів дорожчий за всю поезику Пушкіна або людинознавство Толстого. А для мовознавця уміння відокремити дієприслівникові звороти — мірило всіх достоїнств учня. За ці свої коми він ладний дитину залишити на другий рік і в інституті не дати їй ходу. Математичка так само. І ніхто не подумає, що цей біном тому учневі, можливо — і напевно — ніколи в житті не знадобиться, навіть не пригадається, та й без ком прожити можна. А от як прожити без Толстого? Чи можливо у наш час бути освіченою людиною, не читавши Толстого? Та й взагалі чи можна бути людиною?

Тепер, щоправда, вже придивились і до Толстого, і багато до чого іншого, і це не так уже впадає в око. А тоді все виглядало інакше, очевидніше, і Мороз це зрозумів, певно, раніше за мене. Хоч я був старший за нього років на п'ять, і член партії, і завідував тоді усім райвно. Він мені сказав тієї ночі, коли ми лежали поряд — я на його канапці, а він на столі, — приблизно так: «З програмами в школі справді не все гаразд, успішність не блискуча. Діти навчалися в польській школі, багато з них, особливо католики, погано опановують білоруську граматику, їхні початкові знання не відповідають нашим програмам. Але не це головне. Головне, щоб діти тепер зрозуміли, що вони — люди, не бидло, не якісь там недолугі, якими пани вважали їхніх батьків, а найповноцінніші громадяни. Як і всі. І вони, і вчителі, і їхні батьки, і всі керівники в районі — усі рівні в своїй країні, нікого не треба боятися, треба лише навчитись досягати те найголовніше, що прилучає людей до вершин національної і загальнолюдської культури». У цьому він вбачав свій перший педагогічний обов'язок. І він виховував їх не відмінниками навчання, не слухняними зубрилами, а

перш за все — людьми. Сказати таке, звісно, легко, важче було до цього додуматись, а ще трудніше — домогтись цього. Таке в програмах і методиках не дуже розроблено, години на це не передбачено. І Мороз сказав, що домогтись можна цього лише особистим прикладом у процесі взаємин учителя з учнями.

Певно, ми все-таки мало знаємо і погано вивчаємо, чим було наше вчительство для народу протягом його історії. Духовенство — це відомо, тут ще є більш-менш достовірний малюнок. Роль попа, ксьондза на кожному історичному етапі простежена. А от що зробило сільське вчительство в наших школах, що воно означало для нашої в минулому темної селянської країни в часи царизму, Речі Посполитої, у війну, зрештою, до і після війни? Це тепер запитай будь-якого шибеника, ким він буде, коли виросте, то він тобі скаже: інженером, лікарем, льотчиком, а то й космонавтом. Так, нині є така можливість. І справді так буває, аж до космонавта включно. А раніше? Коли ріс, бувало, хороший хлопчик, добре навчався, що про нього казали дорослі? Виросте — учителем буде. І це була найкраща похвала. Звичайно, не всім достойним щастило спробувати вчительської долі, але до неї прагнули. Це була межа життєвої мрії. І правильно. І не тому, що почесно чи легко. Або заробіток добрий — не доведи господи скуштувати учительського хліба, та ще на селі. Та в ті давні часи. Злидні, убогість, чужі кутки, сільська глушина і в кінці — передчасна смерть від сухот... А проте, скажу тобі, не було нічого більш важливого й потрібного, ніж та щоденна, скромна, непримітна праця тисяч невідомих сіячів на цій духовній ниві. Я так думаю: у тому, що ми є тепер як нація і громадяни, — найперша заслуга сільських учителів. Хай, може, я і помиляюсь, але так вважаю.

І тут, як часто буває, не обходиться без своїх подвижників. Мороз був саме одним із тих, хто зробив у цьому розумінні для народу найбільше. І зробив свідомо,

часом на свій страх і ризик, незважаючи на труднощі та неприємності. А неприємностей і різних конфліктів у нього завжди вистачало.

Пам'ятаю, поїхав якось у Сельце інспектор з області — через день повертається в район обурений і розгніваний. Виявляється, черговий скандал. Не встиг товариш інспектор зайти до Габрусевого палацу, як на веранді його заскочили собаки. Один чорний, на трьох лапах, а другий — зле таке, маленьке, вертке цуценя (потім поліцаї постріляли їх). Отож поки обороняли інспектора, собаки й розшматували йому холошу. Морозу, звичайно, довелося вибачитись, а пані Ядзя зашивала панові інспекторові холошу, поки той сидів у порожньому класі в підштаниках. Виявляється, собаки були шкільні. Саме так. Не сільські, не звідкись із хутора і навіть не особисто вчителя, а спільні, шкільні. Діти підібрали десь щенят, батьки наказали втопити їх, але перед тим у класі читали тургенєвську «Муму», і от Олесь Іванович вирішив поселити щенят при школі й по черзі їх доглядати. Так у Сельці завели шкільних собак.

А потім з'явився і шкільний шпак. Не міг летіти у вирій, відстав од шпачиної зграї восени, зловили його на лузі, мокрою, ледь живого, і Мороз теж поселив його в школі. Спершу він літав у класі, а потім змайстрували клітку — більше для того, щоб не з'їв кіт. Ну, ясна річ, був там і кіт, сліпе таке безпомічне створіння, котре нічого не бачить, а тільки нявкає — їсти просить.

Тим часом темніло. Сіра довжелезна стьожка дороги, вигинаючись на пагорках, зникала в темній далечині. Обрій поволі теж танув у сутінковому тумані, вечірнім серпанком укрилися поля, а ліс віддалеки все більше скидався на тьмяне, глухе пасмо. Небо спереду, куди бігла дорога, зовсім померкло, а вгорі над нами замутилося невиразним кольором, лише західний небокрай ззаду

ще світився золотисто-сірою смугою. Машини по дорозі вже їхали з увімкнутими фарами, та, як на зло, все з міста, назустріч нам. Після нікельованої «Волги» нас ще не обігнала жодна машина. Слухаючи Ткачука, я колине-коли оглядався назад і ще здалеку помітив на шосе дві цятки автомобільних фар, які швидко наближалися.

— Автобус,— упевнено сказав Ткачук.

Попутник мій, напевно, був далекозорий, бо я на такий відстані не міг відрізнити легкового від вантажної, він же розгледів, що це саме автобус. І правда, незабаром ми вже обидва побачили на шосе великий сірий автобус, який швидко наздоганяв нас. Ось він ненадовго зник у непомітному звідси вибалку, щоб потім ще з більшою швидкістю появитися ближче, з-за пагорка; яскравіше засяяли колючі вогники його фар, і навіть стало видно, як тьмяно відсвічує салон. Автобус, однак, сповільнив хід, моргнув однією фарою і спинився, трохи з'їхавши на узбіччя. Він був од нас, може, метрів за триста, і ми, раптом підхоплені надією, що зможемо під'їхати, кинулись обидва йому назустріч. Я трохи квапливо зірвався з місця і побіг. Ткачук так само спробував бігти, але незабаром відстав, і я подумав, що треба хоч мені встигнути — я б замовив слівце і за мого попутника.

Бігти було легко, трохи вниз, підошви гучно ляскали по гладкому в'їждженому асфальту, аж ступні заболіли. Здавалося, однак,— не добіжимо, автобус от-от рушить, але він поки що стояв. З нього навіть хтось вийшов, мабуть водій, лишивши розчиненими дверцята, обійшов машину ззаду і там чимось разів зо два стукнув. Я уже був зовсім близько і ще більше напружив свої сили, здавалося — добіжу, та водій скочив у кабінку, і автобус рушив.

Усе ще не втрачаючи надії, я спинився на асфальті й шалено замахав рукою: мовляв, стій, візьми ж! Мені навіть здалося, що автобус пригальмував, і тоді я знову

кинувся до нього ледь не під самі колеса. Але на ходу розчинилися дверцята. Кабіни водія, і крізь вихор, здійснений автобусом, на дорогу вилетіло:

— Нема, нема зупинки. Чухрай далі...

Я лишився один серед гладкої смуги асфальту. Вдалині, стихаючи, гудів мотор комфортабельного «Ікаруса», і там же на пагорку забовваніла невиразна постать Ткачука. «Щоб ти пропав, гад!» — вихопилося з душі, як прокляти,— треба ж отак підманути. Було прикро, наче мені учинили якусь підлість, хоч я й розумів, що ніяка це не підлість і не таке вже лихо,— справді, хіба тут була зупинка? А коли не було, то чого міжміському швидкому експресу підбирати усіх волоцюг — для того, мабуть, є автобуси місцевих ліній.

Напевне, вигляд у мене був дуже похмурий, коли я доплентався до Ткачука, який, терпеливо дочекавшись мене, спокійно зауважив:

— Не взяв? І не візьме. Вони такі. Раніше б усіх підібрав, щоб карбованця заробити. А тепер не можна — контроль, ну й жме. На зло собі й іншим.

— Каже, зупинки нема.

— Але ж спинявся. Міг би... Та що там. Я вже в таких випадках мовчу: собі дешевше.

Мабуть, Ткачук мав рацію: не треба було сподіватися — не було б і розчарування. Отож доведеться помалу чимчикувати далі. Правда, ноги вже притомилися, та якщо мій старший попутник мовчав, то й мені, певно, слід поводитись спокійніше.

— Так, значить, про Мороза,— сказав Ткачук, продовжуючи свою перервану розповідь. — Вдруге я навідався у Сельце зимою. Холодно було страшенно, пам'ятаєте ж, певне, зиму сорокового року. Сади вимерзли. Мені пощастило, під'їхав на санях з якимось дядьком, ноги зарив у сіно і то заклакли, думав, зовсім відморозив. Ледве в школу добіг. Було пізно, вечір, в одному

віконці світло горить, постукав. Бачу, мовби хтось дивиться крізь намерзлу шибку, а не відчиняє. Що, думаю, за напасть, чи не завів тут мій Олесь Іванович якісь шурмури. «Відчини,— кажу,— це я, Ткачук із райвно». Нарешті розчиняються двері, десь гавкає собака, заходжу. Переді мною хлопчик з лампою в руках. «Ти що тут робиш?» — питаю. «Нічого,— каже.— Чистописання пишу». — «А чому додому не йдеш? Чи, може, Олесь Іванович після уроків залишив?» Мовчить. «А де ж сам Олесь Іванович?» — «Повів Оленку Удодову з Ольгою». — «Куди повів?» — «Додому». Нічого не розумію: чому треба учнів водити додому? «А що, він усіх учнів додому проводить?» — питаю, а сам, звичайно, вже трохи серджусь за таку зустріч. «Ні,— каже,— не всіх. Бо ці малі ще, а їм через ліс іти треба».

Ну що ж, думаю, гаразд. Роздягнувся, почав трохи відігріватися, настрій у мене став кращати. Минула десь година, а Мороза немає. «То скільки,— питаю,— ж до того села буде?» Каже: «Верстов зо три». Нехай. Сидимо, чекаєм. Хлопець у зошиті пише. «А тебе він залишив, мабуть, грубку топити?» — питаю. — «Ти де живеш?» — «Тут і живу,— відповідає.— Мене Олесь Іванович узяв до себе, а то мій тато б'ється». Е, ось воно, виявляється, яка справа. Коли б вона не обернулася новим клопотом. І скажу тобі, так і вийшло. Як передчував, так і сталося.

Години через три повертається Мороз. Ні стуку, ні кроків, нічого, здається, не було чути, лише хлопець мій, Павлик... Так, так, ти здогадуєшся правильно. Саме Павлик, Павло Іванович, майбутній товариш Миклашевич... Тоді був такий чорноокий, худенький, жвавий хлопчик. То цей Павлик підхоплюється, біжить через клас і відчиняє двері. Ввалюється Мороз, укритий інеем, засніжений, поставив у кутку свій ціпок, з ручкою, схожою на козлину голову. Привіталися. Пояснює, чому затримався. Виявляється, така справа: у матері цих дівчаток щось трапилося з коровою, не могла отелитися, от і за-

тримався учитель, давав раду. А дівчатка? Ну, це проста історія. Почалася холоднеча, мати забрала їх із школи, мовляв, погане взуття та й далеко ходити. Все це було тоді звичайним ділом, але справа в тому, що дівчатка — близнята, дуже слухняні були діти, вчилися добре, і Мороз розумів, що це означало для матері-вдови (батько з імперіалістичної війни не повернувся, загинув під Гдинею). Ну то Мороз, звісно, втішив жінку, купив дівчаткам по парі черевиків — стали навчатися. Тільки от, як подовшали ночі, боялися самі ходити через ліс, треба було комусь проводити. Завжди це робив переросток Коля Бородич, той, що ото пиляв з учителем дрова. Але того дня Коля чомусь не прийшов до школи, можливо, дома потрібний був, от і довелося йти з малими самому.

Розповідає це він, а я мовчу. Хтозна, що йому сказати, педагогічно це чи ні — тут усі наші педпостулати переплуталися. Мороз взагалі був майстер плутати постулати, і я вже став звикати до цієї його особливості. А про його квартиранта ми тоді не дуже й говорили. Він сказав лише, що хлопчик якийсь час побуде в школі, дома незлагодя. Ну, що ж, думаю, нехай. Тим більше, такий холод надворі.

І от через якихось два тижні викликають мене до прокурора району. Що за лихо, думаю, не любив я цих законників, од них завжди чекай неприємності. Приходжу, там сидить якийсь дядько в кожусі, й прокурор — товариш Сивак — суворо так наказує мені їхати в Сельце і відібрати у громадянина Мороза сина цього ось громадянина Миклашевича. Я спробував заперечувати, але наткнувся на один аргумент, що ним завжди, як ломакою, бив прокурор: закон! Гаразд, думаю, закон так закон. Сіли в міліцейський візок і з дільничним та Миклашевичем покотили в Сельце.

Приїхали на кінець уроків, викликали Мороза, почали йому пояснювати, в чім справа: постанова прокурора, на боці громадянина Миклашевича закон, треба вер-

нути хлопця. Мороз вислухав усе мовчки, покликав Павла. Той, як побачив батька, зіщулився, наче звірятко, близько не підходить. А тут усі діти за дверима, повдягалися, а додому не йдуть, чекають, що далі буде. Мороз і каже Павликові: так і так, мовляв, підеш додому до батька. Так треба. А той ані з місця. «Не піду,— каже. — Я у вас жити хочу». Ну, Мороз непереконливо так і, звичайно, неширо, пояснює, що жити в нього більше не можна, що по закону син повинен жити з батьком і, в даному випадку, з мачухою (мати перед тим померла, батько одружився з іншою, ну й почастишали сварки з хлопцем — відома справа). Ледве умовив хлопця. Той, правда, заплакав, але вдягнув піджачок, зібрався в дорогу.

І ота картина наче сьогодні перед моїми очима, хоч минуло вже... Скільки ж це? Певно, тридцять років. Ми стоїмо на веранді, на подвір'ї товпляться діти, а старший Миклашевич у довгому червоному кожусі веде по алейці до шосе Павлика. Атмосфера напружена, діти не дивляться на нас, міліціонер мовчить. Мороз просто заціпенів. Ті двоє відійшли по алейці вже далеченько, і раптом, бачимо, спиняються, батько смикає за руку сина, той починає вириватися, але, звичайно, не вирветься. Тоді Миклашевич однією рукою знімає з кожуха ремінь і починає бити сина. Не дочекався навіть, поки з-перед наших очей зникнуть. Павлик виривається, плаче, діти на подвір'ї загомоніли, дехто обертається в наш бік, в очах докір — чогось вони чекають від свого вчителя. І що ти думаєш? Мороз раптом як скочить з веранди і накульгуючи через двір — туди. «Стійте! — кричить. — Не бийте!»

Миклашевич і справді зупинився, перестав бити, сопе, звіром позирає на вчителя, а той підходить, вириває Павлову руку з батькових і каже тремтливим голосом: «Ви у мене його не заберете! Зрозуміли?» Миклашевич, рёзлючений,— до вчителя, але й Мороз, незважаючи, що

каліка, теж груди вперед і готовий до бійки. Ну, тут уже ми наспіли, розборонили, не дали побитися.

Розборонити розборонили, а далі що? Павлик у школу втік, батько лається й погрожує, я мовчу. Міліціонер чекає, йому що, він виконавець. Ну, якось утихомирили обох, Миклашевич пішов на шосе, а ми утрюх лишилися — що робити? Тим паче, що Мороз одразу ж оголосив із властивою йому категоричністю: такому батькові хлопця не віддам.

Повернулися ми з міліціонером до району ні з чим, наказ прокурора не виконали. Передали всю цю справу на виконком, призначили комісію, а батько тим часом подав у суд. Словом, було клопоту і неприємностей Морозу й мені — обом вистачило. Та Мороз усе-таки домігся свого: комісія вирішила передати хлопця в дитбудинок. Щоправда, з виконанням цієї соломонової ухвали Мороз не поспішав і, мабуть, мав рацію.

Тут треба згадати ще про одну обставину. Річ у тому, що, як я вже казав, школи тоді створювалися заново, всього не вистачало. Кожного дня до району приїжджали із сіл учителі, скаржилися на умови, просили то парти, то дошки, то дрова, то гас, то папір і, звичайно ж, підручники. Підручників не вистачало, мало було бібліотек. А читали багато, читали всі: школярі, вчителі, молодь. Книжки діставали де тільки могли. Мороз, коли приїжджав у містечко, найбільше напосідав на мене з одним проханням: дай книжок. Дещо я, звичайно, йому давав, коли привозили, але зрозуміло, небагато. До того ж, сказати правду, думав: школа маленька, навіщо йому там велика бібліотека? Тоді він почав роздобувати книжки сам.

Кілометрів за три від районного містечка, може, ви знаєте, є таке село Княжеве. Село звичайнісіньке, нічого там князівського немає, але тоді неподалік стояв панський маєток, — у війну при німцях згорів. А за поляків там жив якийсь багатий пан, після нього залишилася вели-

ка бібліотека. Я там був якось подивився,— здається, нічого придатного. Книжок багато, нові й старі, але всі польською та французькою мовами. І от Мороз випросив дозвіл з'їздити туди, відібрати дещо для школи.

І знаєш, йому пощастило. Десь на горищі, здається, розшукав скриню із російськими книжками, і серед усього не дуже вартісного — різних там річних комплектів «Нивы», «Мира божьего», «Огонька» — виявилось зібрання творів Толстого. Мені він про це не сказав нічого, а першого ж вихідного дня взяв у Сельці підводу, учня, отого переростка, що пиляв із ним дрова,— і знову у Княжеве. Та було це ранньої весни, дорога розкисла, як на ту біду, зламався міст, близько під'їхати до маєтку ніяк. Тоді він почав носити книжки через річку по льоду. Все йшло добре, та наприкінці, вже в потемках, провалився коло берега. Щоправда, нічого страшного тоді не сталося, але намочив ноги до колін і захворів. Та дуже захворів — цілий місяць лежав. Запалення легень.

Мені сказав про це дядько із Сельця, що приїжджав у містечко, і от я сушу голову: як бути? Учитель хворіє, школу хоч закривай. Пані Ядзя, пам'ятаю, тоді вже не працювала, виїхала кудись, заміни йому ніякої, от, певно, дітям привілля. Знаю, треба поїхати в Сельце, але часу немає — мотаюся по району, організовую колгоспи. І все ж одного разу проїздом завернув у ту алейку. Треба, думаю, провідати Мороза, чи живий хоч?

Заходжу в коридор — на вішалці повно одягу. Ну, думаю, слава богу, Мороз одужав, мабуть, веде заняття. Розчиняю двері в клас, стоять штук десять парт, і — порожньо. Що, думаю, за лихо, де ж діти? Прислухався: десь наче розмова, тиха така, лагідна, ніби хтось молиться. Ще прислухався: зовсім диво — чую монолог князя Андрія під Аустерліцом. Знаєш, це: «Где оно это высокое небо, которого я не знал до сих пор и увидел нынче... И страдания этого я не знал также... Да, я ничего этого не знал до сих пор. Но где я?»

Мені теж подумалося: де я? Такого я не чув уже десять років, а колись, ще студентом, цей уривок сам декламував на літературному вечорі.

Тихенько, звичайно, прочиняю двері — в Морозовій боковій кімнаті повно дітей, сидять хто де: на столі, на лавках, на підвіконні й на підлозі. Сам Олесь Іванович лежить на своїй канапці, вкритий кожушком, і читає. Читає Толстого. І така тиша й увага, що муха пролетить — почувеш. На мене ніхто не звертає уваги — не помічають. І я стою, не знаю, що робити. Найперше бажання: зачинити двері та їхати назад.

Але зразу ж схаменувся: все-таки я начальство, завідувач райвно і відповідальний за педпроцес у районі. Це добре — читати Толстого, але ж і програму виконувати треба. А коли вже ти можеш читати «Війну і мир», так, певне, й навчати можеш? А то чого ж учням брести за стільки кілометрів у те Сельце?

Приблизно так я й сказав Морозу, коли ми відправили учнів і лишилися самі. А він мені говорить, що всі ті програми, весь той матеріал, який він пропустив з учнями за місяць хвороби, не вартий двох сторінок Толстого. Я дозволив собі не погодитися, і ми посперечалися.

Тієї весни Мороз вивчав Толстого, сам перечитав усе його зібрання, багато що прочитав учням. То була наука! Це тепер, знаєш, будь-який студент чи навіть старшокласник, тільки почни із ним розмову про Толстого або про Достоевського, зразу ж випалять тобі всі їхні хиби, помилки і обмеженість. Про велич і значення будеш іще допитуватись, а от недоліки їхні в кожного розкладені по полицках. Навряд чи хто пам'ятає, на якій горі лежав поранений під Аустерліцом князь Андрій, а вже про хиби Толстого знає кожний. А Мороз от не розкладав нічого на полицках — просто читав учням і сам вбирав у себе геть усе, душею вбирав. Чутлива душа — вона чудово сама розбереться, де добре, а де таке собі. Добре увійде в неї як своє, а таке собі — швидко забуде-

ться. Все розділиться, як на вітрі зерно від полови. Тепер я зрозумів це прекрасно, а тоді що ж... Був молодий та ще й начальник.

Завжди в хлоп'ячій компанії знаходиться хтось один, старший чи розумніший, що своїм характером чи авторитетом швидко підпорядковує собі інших. У тій школі в Сельці, як мені потім казав і Миклашевич, таким заводієм став Коля Бородич. Якщо ти пам'ятаєш, його призвище стояло першим на пам'ятнику, а тепер стало другим, після Мороза. І це правильно. В усій отій історії з мостом саме Коля зіграв першу скрипку. Трагічну, звичайно, скрипку. Але що ж...

Я бачив його кілька разів, завжди він був поруч із Морозом. Плечистий такий, примітний юнак, з упертим, мовчазним характером. Судячи з усього, дуже любив учителя. Просто був відданий йому безмежно. Щоправда, я ніколи не чув од нього жодного слова — завжди позирає спідлоба і мовчить, наче сердиться за щось. Було йому на той час, мабуть, років шістнадцять. За поляків, звичайно, не дуже навчався, у Мороза ходив у четвертий клас. І ще одна деталь: у сороковому закінчив той четвертий, далі треба було переходити в НСШ за шість кілометрів, у Будиловичі. Так він не пішов. Попросився у Мороза другий рік ходити в четвертий. Аби в Сельці.

Мороз, окрім того що навчав за програмою та влаштовував позаурочне читання книжок, займався ще й самодіяльністю. Художньою, звісно. Ставили, пам'ятаю, «Павлинку», інші п'єси, декламували, співали, ну як заведено. І, певна річ, були в них антирелігійні номери, всілякі там байки про попа і ксьондза. І оті номери, мабуть, комусь не сподобалися, про це дізнався й скрилівський ксьондз, котрий під час служби на якісь там свята зневажливо бовкнув про учителя із сільцівської школи. Як з'ясувалося потім, негідно образив його за кульгавість, наче він був у тому винен. До речі, про це довідалися пізніше. А спершу сталося от що.

Одного разу в їдальні зустрічає мене прокурор, усе той же Сивак, і каже: зайди в прокуратуру. Я вже говорив, що страшенно не любив цих візитів, але ж не відмовишся, мусиш іти. І ось, виявляється, в прокуратуру надійшла скарга від скрилівського ксьондза на злодія, що вліз у святий храм і опоганив вівтар, чи як там у них, католиків, називається ця штукавина. Щось написав там. Прислужники, одначе, спіймали осквернителя, ним виявився сельцівський школяр Микола Бородич. Тепер ксьондз і група парафіян звертаються до влади з проханням покарати зловмисника і його вчителя.

Що тут робити — знову розбиратися? Через тиждень у Сельце виїжджає слідчий, дільничний, якесь духовне начальство з Гродно. Бородич не відмовляється: так, хотів помститися ксьондзу. Але за кого й за що — не говорити. Йому кажуть: не зізнаєшся щиро — засудять, не подивляться, що недоліток. «Ну й хай,— каже,— засудять».

І що ти думаєш, чим скінчилося? Мороз усю провину взяв на себе, довів начальству, немовби все це — результат його не зовсім продуманого виховання. Їздив кудись у центр, клопотав — і хлопцеві дали спокій. І ксьондзи відчепилися. Чи треба говорити, що після цього не тільки школярі з Сельця, але й селяни з усієї округи стали дивитися на Мороза, як на якогось заступника. Що в кого було тяжкого чи незрозумілого — всі до нього йшли в школу. Цілий консультатійний пункт з різних питань відкрив. І не лише пояснював чи давав поради, ще й сам клопотався про все. Кожну вільну хвилину — то в район, то в Гродно. По оцьому самому шосе — на підводах чи випадкових, не частих тоді машинах, а то й пішки. І це кульгавий чоловік з ціпком. І не за гроші, не з обов'язку — так просто. За покликанням сільського вчителя. Знайди тепер такого вчителя.

Певне, ми йдемо по цьому шосе годину, якщо не більше. Стало вже зовсім темно. Земля поринула в морок,

туман оповив низини, сосновий ліс недалеко від дороги зачорнів нерівним зубчатим гребенем на світлуватому краї неба, де одна за одною запалювалися на ніч зірки. Було тихо, не холодно, але свіженько й дуже привільно на спустілій осінній землі, трохи пахло свіжою ріллею з полів, а з дороги — пилюгою, нафтою, асфальтом. Я слухав Ткачука і підсвідомо вбирав у себе урочисту велич ночі, неба, де над сонною землею починалося своє, незрозуміле, вічне й недосяжне нічне життя. На небокраї, обіч дороги вже виразно і спокійно горіли сім зірок Великої Ведмедиці, над ними мигтів ківшик Малої з Полярною у хвості, а попереду, якраз над шосе, тоненько й гостро виблискувала зірка Рігеля, немов штемпель на ріжку сріблястого конвертика Оріона. І я мимоволі подумав: які все ж недолугі у своїй неприродній красивості грецькі міфи, хоч би от і про цього красеня Оріона, коханця богині Еос, якого вбила із ревнощів інша богиня, Артеміда. Однак ця оперна смерть вражає і чарує людство протягом тисячоліть його історії. Можливо, і в наш час багато хто погодився б на його місці на таку легендарну смерть і особливо на його космічне безсмертя у вигляді цього туманного сузір'я край зоряного нічного неба. На жаль, це недоступно нікому. Міфологічні трагедії так мало схожі на наші земні, як опера на саме життя, хоч би ось і в тому самому Сельці, про яке тепер, переживаючи усе знову, оповідав мені Ткачук.

— І ось — війна.

Знаєш, хоч скільки ми до неї готувались, хоч як укріплювали оборону, скільки читали, думали про неї, а звалилася вона несподівано, наче буря в погожий день. За три дні від початку, якраз у середу, тут уже були німці. Місцеві, тутешні селяни, знаєш, ті вже звикли за свій вік до частих перемін: як-не-як, а за життя одного покоління — третя зміна влади. Звикли, ніби так і повинно бути. А ми — східняки. Це було таке нещастя — хіба ми думали коли, що на третій день опинимося під німцем!

Пригадую, надійшов наказ організувати винищувальний загін, щоб виловлювати німецьких диверсантів і парашутистів. Я кинувся збирати учителів, об'їздив шість шкіл, в обід на роварі прикотив у райком, а там нікогінько. Кажуть, райкомівці тільки що поскидали в полуторку свої речі й поїхали на Мінськ, шосе, мовляв, німці уже перерізали. Я спершу не повірив. Якщо — німці, то повинні ж десь відступати наші, чи що. А від початку війни тут жодного нашого солдата ніхто не бачив. Але ті, що таке казали, не обдурювали — надвечір у містечко й справді в'їхало штук шість всюдиходів на гусеничному ходу, а в них повно справжнісіньких фриців.

Я і ще троє хлопців — двоє вчителів та інструктор райкому — городами прошмигнули в жито, далі в ліс і подалися на схід. Три дні йшли — без доріг, болотами коло Німану, кілька разів потрапляли в таку халепу, що злодію не побажаєш, думали — каюк. Учителя одного, Сашка Крупеню, поранило в живіт — що робити? А де фронт — біс його знає, не доженеш, мабуть. Кажуть, що й Мінськ уже під німцем. Бачимо, до фронту не дійдемо, загинемо всі. Лишатися — а де? В чужих людей не дуже зручно, та й як попросишся? Вирішили повертатися назад, все ж у районі хоч люди свої. За півтора року познайомилися з багатьма.

І тут, розумієш, виявилось, що ми погано все-таки знали цих людей. Скільки разів зустрічалися, гомоніли, навіть за чаркою іноді сиділи, здавалося, всі добрі, хороші, щирі люди. А на ділі виявилось трохи не так. З пораненим приволоклися в Старий Двір — хутір такий неподалік од лісу, остеронь від доріг, німців там наче ще й не було. Ну, гадаю, якраз придатне місце, щоб пересидіти якихось пару тижнів, поки наші потурять німців. На більший термін тоді не розраховували — що ти! Коли б хто сказав, що війна затягнеться на чотири роки, його б панікером або провокатором назвали. Крупені тим часом погано стало, далі йти не можна. І я пригадав, що у

Старому Дворі в мене є знайомий, активіст, грамотний такий чоловік Уsoleць Василь. Колись ночував у нього після зборів, погомоніли тоді по ширості, сподобався чоловік: розумний, хазяйновитий. І дружина — моложава така жінка, гостинна, чистенька, не така, як деякі. Грибами солоними частувала. У хаті квітів повно, всі підвіконня ними заставлено. Ну, то ми пізно вночі й зайшли до цього Уsoleця. Так і так, мовляв, треба допомогти, поранений і так далі. І що, думаєш, наш знайомий? Вислухав і на поріг не пустив. «Скінчилася тут, — каже, — ваша влада!» І так грюкнув дверима, що аж зі стріхи посипалося.

Дала притулок нам тоді проста тітка — трое дітей малих, старший хлопчик глухонімиий, чоловік в армії. Як довідалася, що поранений (перед тим ми заходили до іншої сім'ї в крайню хату), як дізналася, хто ми такі, всіх забрала до себе, бідного Крупеню обмила, нагодувала курячим бульйончиком і сховала під снопами в клуні. І все, пам'ятаю, охала: може, й мій, бідненький, десь так мучиться! Видно, любила свого бідненького, а це, брате, завжди щось та важить. Ну, а Крупеня за тиждень помер, не допоміг і курячий бульйончик: почалося зараження крові. Крадькома закопали вночі скраю кладовища. А що ж далі робити? Посиділи ще тиждень у тітки Ядвіги, і я почав розшукувати яких-небудь партизанів. Думаю, повинні ж бути десь наші. Не всі ж на схід повтікали. Без партизанів ні одна війна у нас не обходилася — скільки про це книжок написано.

І знаєш, натрапив-таки на групу оточенців, чоловік із тридцять. Командував ними майор Селезньов, з кавалеристів, рішучий такий чоловік, родом з Кубані, мастак лягтися, накричати, навіть застрелити під гарячу руку міг. А взагалі справедливий. І що цікаво: ніколи не вгадаєш, як він до тебе поставиться, яким боком. Щойно загрожував кулю в лоба пустити за іржавий затвор гвинтівки, а через годину оголошує тобі подяку за те,

що на марші перший хату помітив, де була можливість підживитися. А про затвор він уже й забув. Такий був чоловік. Спочатку він мене дивував, потім — нічого, звук до його кавалерійського норову. В сорок другому під Дятловим ішов першим по стежці, за ним ад'ютант Сьома Цариков та всі інші. І треба ж — якийсь поліцай з переляку пальнув раз од мосту і прямо командирові в серце. Ось тобі й доля. У скількох страшних боях брав участь — і нічого. А тут одна за всю ніч куля і — в командира.

Так, Селезньов був чоловік особливий, і голову мав на плечах неабияку. На рожен не ліз, як декотрі. Запальний більше на словах, а коли до діла доходило — думав. Зо два перших місяці посиділи в лісі, на Вовчих ямах — так називається місцина за Якимівським лісництвом. Потім уже, в сорок третьому, як ми перейшли в пушу, там отаборилася Кіровська бригада. А тоді, спочатку, ми обживали ці ями. Чудове, скажу тобі, місце: ліс, болото, а там то пагорки, то ями, вибої — чорт ногу зламає. Ну, погрілися трохи в землянках, при звичаїлися до лісового життя. Не знаю, чи підказав хто, чи майор сам зрозумів, що війна не на кілька місяців — мабуть, на довше затягнеться — і що без місцевих йому не обійтися. Тому й прийняв у своє кадрове військо мене та ще кількох: начальника міліції з Пружан, студента одного, голову сільради з секретарем. А на Жовтневі свята і прокурор наш, товариш Сивак, з'являється, теж до фронту не дійшов, вернувся. Спочатку рядовим був, а потім начальником особвідділу поставили. Але це потім уже, під осінь, як Селезньова не стало. А тоді вирішили, що, поки спокійно, треба порядок навести та налагодити сякі-такі зв'язки з селами, відновити знайомство з надійними людьми, пошукаги на хуторах оточенців, які до молодичь поприлаштувались. Передусім розіслав майор усіх місцевих, тутешніх, а таких чоловік дванадцять тоді вже назбиралося, — кого куди. Мене з прокурором, зрозуміло, у наш

колишній район. Ризик тут, звичайно, більший, ніж в іншому місці,— все-таки багато людей нас знали, могли впізнати. Але зате й ми знали більше, і трохи вже орієнтувалися, кому можна довіритись, а кому ні. Та й вигляд наш був не колишній, не одразу й пізнаєш, обросли бородами, одяг порваний. Прокурор у чорній шинелі залізничника, а я в сірячині й чоботях. В обох торби за плечима. Немов жебраки якісь.

Насамперед вирішили зайти в Сельце.

Не в маєток, а в село, там якихось півверсти, — через лужок, певно, ти знаєш. У селі прокурор мав знайомого активіста, депутата сільради, от ми до нього й попрямували. Проте спершу, знаєш, ради остороги зайшли до однієї хати на Гриньовських хуторах — ту саму, що після війни завмаг із Рандулич купив та біля сільмагу поставив. Господиня в Польщу виїхала, років зо три хата стояла пустою, от завмаг і купив її. А під час війни там жили три дівчини при матері, невістка — синова дружина (син у польсько-німецьку війну запропався десь, потім аж у Андерса об'явився). Поки ми онучі сушили, дівчата нам усе й розповіли. І про новини в Сельці теж. Виявляється, добре зробили, що спершу зайшли до цих польок, а то б набралися біди. Річ у тому, що цей прокурорів знайомий ходив уже з білою пов'язкою на рукаві — поліцаєм став. Покректав мій прокурор од такої новини, а я, признатися, зрадів: було б гірше, коли б відразу потрапили до рук поліцаєві. Але незабаром настала й моя черга дивуватися та бентежитись — це коли я спитав про Мороза. Каже невістка: «Мороз у школі все працює». — «Як працює?» — «Дітей, — каже, — вчить». Виявляється, тих самих своїх дітей позбав на селлах, німці дали дозвіл відкрити школу, от і вчить. Щоправда, вже не в Габрусевому палаці — там поліцейська катівня тепер, — а в одній хаті в Сельці.

Отака метаморфоза! Від кого-кого, а від Мороза такого не чекав. Щоб працювати при німцях?! А тут і про-

курор висловлюється в тому ж розумінні, що давно треба було цього Мороза репресувати — не наша людина. Я мовчу. Думаю, думаю і ніяк не можу погодитись, що Мороз — німецький учитель. Сидимо біля грубки, дивимося на вогонь і мовчимо. Що робити? Налагодили зв'язки, називається. Один — поліцей, другий — німецький служака, хороші ми кадри виховали в районі за два роки.

І знаєш, думав я, думав і надумав сходити все ж уночі до Мороза. Невже, думаю, він продасть мене? Та я його, коли так, гранатою підірву. Гвинтівки не було, а гранату мав. Селезньов заборонив брати з собою зброю, але гранату я все-таки прихопив на всякий випадок.

Прокурор відраджував, але я не піддався. Мабуть, такий уже характер з дитинства: чим більше мене переконують у супротивному, з чим я не згоден, тим більше мені хочеться по-своєму зробити. Не дуже це сприяє у житті, але що ж. Правда, прокурор тут ні при чім. Він просто боявся за мене, думав, коли б не довелося одному повертатися до своїх.

Дівчата розповіли, як знайти Мороза. Третя хата від колодязя, з двору ганок. Живе в старенької бабусі. Через вулицю в іншій хаті його школа.

Стемніло — пішли. Дощик мрячить, грязюка, вітер. Тільки початок листопада, а холод собачий. Домовилися з напарником, що я зайду, а він мене почекає на задвірках біля кущів. Чекатиме годину, не прийду — значить, справа кепська, сталося щось. Але, думаю, за годину впраюся. Все ж я розгадаю душу цього Мороза.

Тож прокурор лишився за клунею, а я межею — до хати. Темно. Тихо. Лише дощ більшає та шурхотить по соломі на стріхах. За плотом навпомацки добрів до хвіртки у двір, спробував відчинити, а вона дротом закручена. Я так і сяк — нічого не виходить. Треба перелазити через пліт, а він високуватий, слизький. Став чоботом та як поковзнувся — грудьми об жердину, а вона хрясь на-

полам, а я носом у грязюку. Де не взявся собака. Такий лемент зчинив, що я лежу в грязюці, боюсь ворухнутися і не знаю, що робити — втікати чи когось кликати.

Але, чую, хтось виходить на ганок, грюкнув дверима, слухає. Потім стиха запитує: «Хто тут?» І до собаки: «Гулька, геть! Геть, Гулька!» Ну, звичайно ж, це шкільний пес, отой на трьох лапах, що колись інспектора вкусив. А чоловік — Мороз, — голос знайомий. Але як озватися? Лежу й мовчу. А собака знову розгавкався. Тоді Мороз сходить з ганку, накульгуючи (чутно по грязюці: чу-цвяк, чу-цвяк) іде до плоту.

Устаю та й кажу прямо: «Олесь Івановичу, це я. Твій завідувач колишній». Мовчить. І я мовчу. А що тут робити — назвався, то треба, мабуть, вилазити. Перелажу пліт. Мороз тихо каже: «Ідіть лівіше, бо там ночви лежать». Заспокоює собаку і веде мене в хату.

У хаті горить каганець, вікно запнуте. На табуретці розгорнута книжка. Олесь Іванович підставляє табуретку ближче до печі. «Сідайте. Пальто скиньте, хай висохне». — «Нічого, — кажу, — пальто встигне висохнути». — «Істи хочете? Картопля є». — «Не голодний, їв уже». Відказую наче спокійно, а в самого нерви напружені — до кого потрапив? А він нічого, спокійний, немов тільки вчора ми з ним бачилися: ніяких запитань, ніякого збентеження. Хіба що тільки надмірна стурбованість у голосі. І погляд не такий відкритий, як був раніше. Бачу, неголений, мабуть, днів із п'ять — русява борідка на лиці.

Сиджу мокрий, не скидаючи сірячини, нарешті й він сів на лаву. Каганця поставив на табуретку. «Як живемо?» — питаюся. «Відомо як. Погано». — «А що таке?» — «Все те ж. Війна». — «Однак, я чув, на тобі це мало відбилося. Усе вчиш?» Він кисло, одним боком обличчя, усміхнувся, втупився поглядом униз на каганець. «Треба вчити». — «А за якими програмами, цікаво? За радянськими чи німецькими?» — «Ах, он ви про що!» — каже він і підводиться. Починає ходити по хаті, а я непомітно,

пильно так стежу за ним. Мовчимо обидва. Потім він спинається, недобре зиркає на мене й каже: «Мені здавалося колись, що ви розумний чоловік». — «Можливо, був розумний». — Тоді не ставте нерозумних запитань».

Сказав, наче відрізав, і замовк. І, розумієш, мені стало трохи ніяково. Відчув, що, мабуть, дав маху, сплів дурницю. Справді, хіба можна було сумніватися в ньому! Знаючи, як він тут жив і ким був раніше, як можна було подумати, що він за три місяці переродився. І, знаєш, я відчув без слів, без запевнення й клятви, що він наш — чесна, хороша людина.

Але ж ця школа! І з дозволу німецьких властей...

«Якщо ви маєте на увазі моє теперішнє вчителювання, то відкиньте свої сумніви. Поганому я не вчу. А школа потрібна. Не будемо навчати ми — будуть одурманювати вони. А я не для того два роки олюднював цих дітей, щоб вони тепер знелюділи. Я за них ще позмагаюся. Наскільки вистачить сил, звісно».

Так він говорить, шкандибаючи по хаті, й не дивиться на мене. А я сиджу, гріюся і думаю: а що, коли він і справді має рацію? Адже німці теж не дрімають, свою отруту в мільйонах листівок і газет сіють по містах і селах, сам бачив, читав дещо. Так складно пишуть, так заманливо брешуть. І навіть партію свою як назвали: націонал-соціалістська робітничка партія. І начебто ця партія бореться за інтереси німецької нації проти капіталістів, плутократів, євреїв та більшовицьких комісарів. А молодь є молодь. Вона, брате, як малеча на дифтерію, може заразитися різними незрозумілими штучками. Літні люди, ті вже розуміють подібні хитрощі, різного надивилися в житті. А молодші?

«Тепер усі хапаються за зброю, — каже Мороз і все ще ходить по хаті. — Потреба у зброї, як, звичайно, і завжди у війну, стала більша за потребу в знаннях. І це зрозуміло: весь світ озброївся. Тільки одним гвинтівка потрібна, щоб стріляти в німців, а іншим — щоб перед

своїми випендрюватись. Але ж перед своїми зброєю хизуватися значно безпечніше, та й застосовувати її можна безкарно, от і знаходяться такі, що йдуть у поліцію. Гадаєте, всі розуміють, що це означає? Далеко не всі. Не задумуються багато, що далі буде. Як далі жити. Їм би тільки отримати гвинтівку. Он у районі вже й поліцію набирають. І з Сельця двоє туди подалися. Що з них буде — неважко собі уявити».

І це правда, думаю собі. Але все-таки цей Мороз добровільно працює під німецькою владою. Як же тут бути?

І раптом, добре пам'ятаю, подумалося якось само собою: ну і хай! Хай працює. Не так важливо де — важливо як. Хоч і під німецьким контролем, але напевно ж не на німців. На нас працює. На білорусів. Може, не стільки на наше теперішнє, як на наше майбутнє. Адже ж буде у нас майбутнє. Повинно бути. Інакше навіщо тоді й жити? Одразу головою в безодню — і край.

Але, виявляється, Мороз цей працював не тільки для майбутнього.

Година, мабуть, уже минула, я згадав прокурора, виїшов покликати його. Той спочатку упирався, не хотів іти, але холод дошкулив, побрів слідом за мною. Привітався з Морозом стримано, не зразу включився в розмову. Та поступово осмілів. Ще погомоніли, потім роздяглися, стали сушитися. Морозова бабуса щось поставила на стіл, і навіть пляшечка, каламутної, правда, знайшлася.

Таки довгенько посиділи ми тоді, побалакали щиро про все. І треба сказати, мабуть, тоді вперше я відкрив, що Мороз цей не нам рівня, розумніший за нас обох. Адже буває так, усі працюємо разом, за одними правилами, і здається тоді, що й на розум усі однакові. Та коли життя розведе нас по різних стежках, в усі боки, і хтось раптом виринається несподівано вперед, вирізняється од інших, ми тоді дивуємося: бач, а був як усі. Здається, і не розумніший за інших. А як підскачив.

Отоді я теж збагнув, що Мороз своїм розумом бере ширше за нас, глибше. Поки ми шастали в лісах та дбали про найбуденніше — поїсти, переховатися, озброїтися та якогось німця підстрелити,— він думав, заглиблювався, осмислював цю війну. Він і на окупацію дивився немовби зсередини і бачив таке, чого ми не спостерегли. Головне, він її більш морально відчув, з духовного боку, чи що. І знаєш, навіть прокурор мій це зрозумів. Коли ми вже добре наговорилися, цілком порозумілися, тоді я і кажу Морозу: «А може, кидай усю цю шарманку та гайда з нами в ліс. Партизанити будемо». Пам'ятаю Мороз насупився, зморщив лоба, а прокурор і каже: «Ні, не треба. Який з нього, кульгавого, партизан! Він тут нам більше потрібний». І Мороз погоджується з ним: «Тепер, напевно, я тут більше на місці. Всі мене довкола знають, допомагають. Хіба коли вже не можна буде...»

Ну і я погодився. Справді, чого всім у ліс? Та ще з такою ногою. Мабуть, і нам вигідніше мати свою людину в Сельці.

Отак ми тоді погостювали в нього і зі спокійною душею попрощалися. І скажу тобі, цей Мороз став для нас найдорожчим помічником із усіх наших помічників на селах. Головне, як потім виявилось, він приймач дістав. Не сам, звичайно,— селяни передали. Так його поважали на селах, так рахувалися з ним, що, як і раніше, не до попа чи ксьондза йшли з поганим і добрим, а до нього. І коли десь виявився цей приймач, то передали його насамперед учителеві своєму, Олесю Івановичу. А той потихеньку став його покручувати в клуні. Ввечері, бувало, розкине антену на грушу і слухає. А потім запише, що чув. Головне — зведення Радінформбюро, на них був найбільший попит. У нас у загоні не мали нічого, а він от — обзавівся. Селезньов як дізнався, то хотів, правда, відібрати для себе, але передумав. У нас ті новини слухали б чоловік тридцять п'ять, а так уся округа мала з них користь. Домовилися,

що Мороз двічі на тиждень передаватиме зведення в загін — коло лісництва була така дуплянка на ялині, його хлопці клали туди, а наші забирали вночі. Пригадую, сиділи ми тієї зими по своїх ямах, усе позамітало снігом, холоднеча, глухомань, з їжею скрутнувало, тільки й радості, що ця Морозова пошта. Особливо коли німців з-під Москви погнали — кожного дня тоді бігали до ялини... Стій, здається, хтось їде...

З нічної темряви позаду нас крізь легкі пориви свіжого вітру долинув знайомий перестук кінських копит, дзвякнули вудила. Коліс, однак, не було чути на гладкому, підметеному автомобільним вихором асфальті. Осіння темна ніч уже зовсім огорнула землю, тільки попереду, куди тяглося шосе, блискотіли поодинокі електричні вогні недалекого придорожного села Будилівців. З-за пагорка від нього жваво стригли небо довгі ножиці світла фар.

Ми зупинилися, трохи зачекали, і справді, з ночі, постукуючи підковами, з'явився тихий смирний коник з самотнім візником на підводі, який лівово посмикував віжки. Загледівши нас двох на узбіччі, візник насторожився, вдивлявся і чекав якогось питання.

— Ось хто нас підвезе, — без привітання легко сказав Ткачук. — Мабуть, порожняком, правда?

— Правда. Мішки відвозив, — глухувато почулося з воза. — А вам далеко?

— Та до міста. Але хоча б до Будилівців довіз.

— Ну, це можна. Саме в Будилівці їду. А там сядете на автобус. О дев'ятій автобус. Гродненський. Зараз котра година?

— За десять хвилин восьма, — сказав я ледь-ледь розглядавши стрілки свого годинника.

Віз спинився. Ткачук покректуючи виліз на нього, я

притулився ззаду. Сидіти тут було не дуже зручно, щось муляло на голих брудних дошках, але я вже не хотів відставати од мого попутника, що з солодкою втомою зітхнув і спустив через край ноги.

— А все-таки, знаєш, заморився. Що значить — роки. Ех, роки-роки...

— Здалеку йдете? — запитав візник.

Судячи з його глухуватого голосу, він теж був не молодого вже віку, тримався поважно і мовби чогось чекав.

— Із Сельця.

— А, з похорону, мабуть?

— З похорону, — коротко підтвердив Ткачук.

Візник смикнув віжки, кінь пішов скоріше — дорога спускалася вниз. Назустріч, по той бік похмурої, без жодного вогника широкої низини, все спалахувало здалеку різке світло автомобільних фар.

— Еге ж, молодий ще був чоловік, учитель цей. Знаю добре. Позаминулого року в місті у лікарні разом лежали.

— З Миклашевичем?

— Атож. В одній палаті. Він усе читав якусь товсту книжку. Інколи і вголос. От забувся того письменника... Пам'ятаю, там писалося, що коли немає бога, то нема й чорта, а отже, немає ні раю, ні пекла, значить, усе можна. І вбити, й помилувати. От як. Хоч він казав, що це дивлячись як розуміти.

— Достоевський, — кинув Ткачук і запитав візника: — Ну, а ти, наприклад, як розумієш?

— Та я що! Я темний чоловік, три класи освіти. Але так міркую, що треба, аби в людини щось було. Гвинтик якийсь. А то без гвинтика кепське діло. Он у місті трое накинулися на хлопця з дівчиною, ледве біди не наробили. Вілька наш, хлопець із Будиловичів, втрутився, так сам тепер у лікарні третій тиждень лежить.

— Побили?

— Не сказати, щоб побили — всього один раз кастетом по скроні вдарили. Але й від нього комусь перепало. Зловили — відомий бандюга виявився.

— Це добре, — пожвавився Ткачук. — Бач, не злякався. Один проти трьох. Коли це було у ваших Будиловичах?

— Ну, в Будиловичах, може, й не було...

— Не було, не було. Я знаю ваші Будиловичі, бідне село. Виселки. Тепер що, тепер інша справа: під шифер та під гонту вбралися, а чи давно на стріхах мох зеленів! Таке село на битому шляху, і що дивувало мене — жодного деревця! Наче в Сахарі якій. Щоправда, земля — один пісок. Пригадую, зайшов якимсь — розповіли історію. Одного будиловчанина голод повесні прихопив, дожив на кропиві, ну й вирішив на шляху розжитися. Вночі підстеріг одного прохожого та й стукнув обушком. Он і тепер ще на околиці біля каменя стоїть хрест. Виявився жебрак із порожньою торбиною. А цей на каторгу пішов, так і не повернувся з Сибіру. А тепер, бач — який кавалер знайшовся в Будиловичах! Лицар.

— Еге ж.

— А куди в школу ходив? Не в Сельце?

— До п'ятого класу в Сельце.

— Ну от бачиш! — щиро зрадів Ткачук. — У Миклашевича, значить, учився. Я так і знав. Миклашевич умів навчати. Ще та закваска, одразу видно.

«Що правда, то правда, — подумав я. — Таки пощастило цьому Сельцю на вчителів, дай боже побільше таких».

— А він, цей Віктор ваш, хто? Працює де? — явно зацікавлений повернувся до візника Ткачук.

— Та молодий ще. На вчителя учиться.

— Молодець. От би і його в те Сельце. На зміну. Тре-те покоління, брате, йде... Хоча цей з вищою, в початкову не піде. Якщо тямущий, у місті засяде: аспірантура, кандидатура і так далі.

Останні слова Ткачука прозвучали сумно, і мені теж раптом дуже захотілося, щоб цей незнайомий Віктор справді потрапив у Сельце. Взагалі це було б здорово. Хоч, зрештою, хіба так важливо, куди направлять майбутнього вчителя.

— Знаєш, я так не згодний,— надумавши щось своє, почав розмірковувати Ткачук.— Наука наукою, але й чорну роботу необхідно робити. Коли розібратися, то вона, може, ще важливіша за науку. А то як тільки десь хто об'явиться тямущий, так одразу його в науку. Знову ж таки, й пробивні, тих від науки й за вуха не відтягнеш. А кандидатом став — і не чухається. Усе життя казну доїть. А запитай: кому вона потрібна, та їхня педнаука? Знову ж таки, подивився в школах: рідко де побачиш чоловіка. Всюди жінки. Я нічого не маю проти жінок, є й серед них славні вчителі. Але ж учителька для дівчат, для малих ще куди не йшло, а для підлітків? Та для старших мужчина потрібний. Бо що жінка: в неї самої діти, господарство, чоловік, харчування, прибирання. Дай боже, щоб вона приділяла учням якийсь мінімум часу. А їм, брате мій, коли хочеш хорошим бути, віддай усього себе. Тоді ти станеш для них ідеалом, прикладом, до якого рівняють життя. От як той Сухомлинський з Павлиша або як Макаренко був. А викладачів різних предметів вони мають за ніщо. Тепер поміж них самих такі знавці є, що не гірше за вчителя розберуться. І в математиці, і в літературі.

Машини швидко мчали назустріч і ще здалеку осліпили нас блискотливим потоком променів. Візник обачно з'їхав на узбіччя, кінь сповільнив ходу, й автомобілі з ревінням промчали мимо, стьобнувши по возі щєбінкою з-під коліс. Стало зовсім темно, і з півхвилини ми наосліп їхали в цій темряві, не бачачи дороги й довіряючись

коневі. На шосе за нами хутко віддалявся-стихав могутній нутряний гул дизелів.

— До речі, ви не доказали. То як воно тоді з Морозом обійшлося? — нагадав я Ткачуку.

— Хе, якби ж обійшлося. Тут довга ще історія. Ти, дідусю, Мороза не знав? Ну, вчителя з Сельця? — звернувся Ткачук до нашого візника.

— Того, що тоді у війну?.. Аякже! Ще й мого племінника разом убили.

— Це кого?

— А Бородича. Це ж племінник мій. Сестри рідної син. Як же, знаю...

— Так я ось товаришеві всю цю історію розкажую. Ти, виходить, знаєш. А то можеш дослухати, мабуть, не все чув. У лісі ж, певно, не був! У партизанах?

— Аякже! Був! — ображено озвався чоловік. — У товариша Курути. За санітара. Вовзив поранених.

— У Курути? Комбрига Курути?

— Атож. Од весняного Миколи в сорок третім і до кінця. Поки наші прийшли. Вважай, більше року.

— Ну, Курута не нашої зони.

— То що з того. Нашої не нашої, а був. Медаль маю і документ, — ще більше ображався старий.

Ткачук поспішив пом'якшити розмову:

— Та я нічого, я так. Маєш — носи на здоров'я. Тут ми про інше... Ми про Мороза.

Спочатку все у нього йшло добре. Німці та поліцаї поки що не чіплялися, певно, стежили здалеку. Єдине, що гризло його сумління і через що він довго потерпав, — то це вдовині дочки. Оті дві дівчинки, яких він колись відводив додому. Влітку сорок першого, якраз перед війною, відправив їх до піонерського табору під Новогрудком — організували тоді вперше такі міжрайонні піонерські табори. Мати не хотіла пускати, бояла-

ся — зрозуміло, сільська жінка, далі району ніде не була, а він умовив, думав приємність зробити дівчаткам. Тільки поїхали, а тут війна. І пропали діти. Минуло вже кілька місяців, а від них ні слуху ні духу. Звичайно, мати побивається, та й Морозу через те не солодко. Як-не-як, його все ж провина. Гризе сумління, а що вдієш? Так і по цей день нема дівчаток.

Тепер треба тобі сказати про тих двох поліцаїв із Сельця. Одного ти вже знаєш, це колишній знайомий прокурора Ловченя Володимир. Виявляється, він був не тим, за кого ми його спочатку вважали. Правда, в поліцію пішов — сам чи примусили, тепер уже не дізнаєшся, — але взимку сорок третього німці розстріляли його в Новогрудку. Дядько загалом виявився хорошим, багато нам добра зробив і в цій історії з хлопцями відіграв досить пристойну роль. Ловченя був молодець, хоч і поліцай. А от другий виявився справжнісіньким гадом. Не пам'ятаю вже його прізвища, але на селах його звали Каїном. І справді, він був Каїн, багато лиха накоїв людям. А звідки воно взялося — біс його знає. До війни жив з батьком на хуторі, молодий ще був, не одружений, хлопець як хлопець. Наче ніхто про нього, довоєнного, поганого слова сказати не міг, а прийшли німці — переродився чоловік. От що значить умови. Мабуть, за одних умов розкриваються одні риси характеру, за других — інші. Тому кожен період має своїх героїв. Так і в цьому Каїні до війни дрімало собі щось погане, і коли б не ця колотнеча, може, й не виперло б з нього ніколи. А тут ось полізло. Старанно служив німцям, нічого не скажеш. Його руками тут багато що нароблено. Восени поранених командирів розстріляв. (З літа ховалися в лісі четверо поранених, із місцевих дехто знав, але мовчав. А цей вистежив, знайшов у ялиннику земляночку і з поплічниками вночі перебив усіх). Садибу зв'язкового Криштофовича спалив. Сам Криштофович устиг врятуватися, а старі батьки, дружина з дітьми — всі згоріли.

Євреїв у містечку катував, облави влаштовував. Та мало що! Влітку сорок четвертого кудись зник. Можливо, десь кулю заробив, а може, й тепер на Заході розкошує. Такі й у вирі не тонуть.

Так ось цей Каїн все-таки щось запідозрив біля Морозової школки. Яким не був Мороз обережним, а дещо про нього, як шило з мішка, вилізло. Напевно, дійшло і до вух поліції.

Одного разу під весну (сніг уже почав танути) з'являється він до Мороза. У того саме урок проходив — чоловік двадцять дівчорі в одній кімнатці за двома довгими столами. Вривається Каїн цей, а з ним ще двоє і німець — офіцер із комендатури. Зробили обшук, перетрясли учнівські торбинки з книжками, перегорнули підручники. Але, звичайно, нічого такого не знайшли — що можна знайти в учнів у школі? Щоправда, нікого не зачепили, не забрали. Тільки вчителеві допит влаштовували, години зо дві доскіпувалися. Але все обійшлося.

І тоді хлопчачи, молодші, що навчалися в Мороза, і той переросток Бородич, щось задумали. Взагалі вони були щирими з учителем, але цього разу приховали навіть від нього. Одного разу, щоправда, цей Бородич ніби між іншим натякнув, що не зайве Каїна пристукнути. Є, мовляв, така можливість. Та Мороз категорично заборонив. Сказав, що коли треба буде — пристукнуть без них. Сваволити у війну не можна. Бородич не став заперечувати, нібито погодився. Але такий уже це був хлопець, коли щось візьме в голову, не скоро забуде про свою думку. А думки в нього завжди були одна сміливіша за іншу.

Далі мені розповідав уже сам Миклашевич, то можна вважати, що все тут чистісінька правда.

Сталося так, що під весну сорок другого довкола Мороза у Сельці склалася невеличка, але віддана йому група хлопців, яка в усьому була заодно з учителем. Ці хлопці тепер відомі, на пам'ятнику всі їхні прізвища

викарбувані, окрім Миклашевича, звичайно. Павлові Миклашевичу йшов тоді п'ятнадцятий рік. Коля Бородич — найстарший, напевно мав років під вісімнадцять. Ще були брати Кажани — Тимко й Остап, однофамільці — Смурний Микола і Смурний Андрій, усіх, отже, шестеро. Наймолодшому з них, Смурному Миколі, було років тринадцять. Завжди в усіх справах вони трималися разом. І от ці хлопці, як побачили, що на їхню школу та їхнього Олесья Івановича напосівся оцей Каїн з німцями, вирішили теж не лишатися в боргу. Позначилося Морозове виховання. Але ж ці хлопці, малі хлопчаки, без зброї, майже з голими руками. Наївності й відваги у них було аж занадто, а вправності та розуму недохват. Ну і скінчилося це відомо чим.

Миклашевич розповідав, що після того, як Мороз заборонив чіпати цього Каїна, вони виждали трохи і взяли за свій задум нишком, потай навіть од учителя. Довго міркували, придивлялися і зрештою надумали такий план.

Я, здається, вже казав, що цей Каїн жив з батьком на хуторі через поле від Сельця. Майже весь час він тинявся в містечку, інколи приїжджав додому — попиячити та порозважатися з дівками. Сам приїжджав рідко, частіше з такими ж, як і він, зрадниками, а то й з німецьким начальством. Тоді в тутешніх місцях було ще тихо. Це потім уже, з літа сорок другого, загриміло, і вони не дуже показували носа в села. А першої зими поводитись нахабно, відчайдушно, нічого не боялися. Іноді цей Каїн і вночі заставався на хуторі, переночує, а назавтра котить собі раненько в район. Верхи, на санях, а то й на німецькій машині. Іноді з начальством. І от хлопці одного разу влучили момент.

Усе сталося несподівано, раптово, як слід не організовано. Зрозуміло, хлопчаки — малі, недосвідчені. Та й звідки той досвід? Одне бажання помститися.

Пригадую, була весна. З полів зійшов сніг, у лісі,

правда, по рівчаках та ямах він ще лежав брудними плямами. У вибалках, на стернищах було мокро й грязько. Бігли струмки, швидкі, каламутні. Але дороги підсихали, над ранок морозець. Загін наш став більший, набралось з півсотні чоловік: військові й місцеві. Мене призначили комісаром. Був рядовим, а то відразу — начальство, клопоту додалось, не дай боже. Але був молодий, енергії вистачало, старався, спав по чотири години на добу. Тоді ми вже знали, передбачали — навесні заgrimить, а от зброї у нас малувато, на всіх не вистачає. Де могли, всюди роздобували, вишукували зброю. Посиляли по неї, пам'ятаю, аж за сто кілометрів, на державний кордон. Одного разу хтось сказав, ніби на переправі через Щару минулого літа наші, відступаючи, затопили два грузовики з боеприпасами. І от Селезньов запалився, надумав витягти. Організував команду з п'ятнадцяти чоловік, підготував дві підводи, керувати сам узявся — звісно, надокучило сидіти в таборі. А мене лишив за головного. Перший раз начальником над усіма, я цілу ніч не спав, двічі перевіряв пости, на просіці й далекі, біля кладки. Зранку, тільки-но задрімав у землянці, будять. Ледве підвівся з своєї хвойної постелі, дивлюся — стоїть Вітюня, наш партизан, довгов'язий такий саратовець, щось пояснює, а я спросоння ніяк не можу втямити. Нарешті зрозумів: вартіві затримали чужого. «Хто такий?» — запитую. Відповідає: «А дідько його відає, але вас питає. Кульгавий якийсь».

Почувши таке, я, сказати правду, сполохався: Мороз. Значить, сталося щось. Правда, спершу чомусь подумав про селезньовську групу: з нею щось трапилося, тому й прибіг Мороз. Але чому сам Мороз? Чому не прислав кого з хлопців? Хоча, коли б на свіжу голову, то яке мав Мороз відношення до групи командира? Вона не в той бік навіть вирушила. Я встав, узув чоботи, кажу: «Ведіть сюди». І точно: заводять Мороза. В козушку, теплій шапці, але на ногах черевики майже на босу ногу,

й холоші мокрі до колін. Що трапилось — не можу збагнути, а що трапилось погане — уже знаю напевне: увесь вигляд Мороза про це свідчить. Та й ця його несподівана поява тут, де він ніколи ще не був. Хіба це жарти, кілометрів дванадцять відміряти по такій дорозі. Точніше, без усякої дороги.

Мороз постояв трохи, потім опустився на нари й дивиться на Вітюню: мовляв, чи не лишній. Я даю знак, хлопець зачиняє двері з того боку, і Мороз каже таким голосом, наче поховав рідну маму: «Хлопців забрали». Я не зрозумів спочатку: «Яких хлопців?» — «Моїх, — каже. — Шістьох сьогодні вночі схопили, сам ледве вивпався. Один поліцей попередив».

Признатися, тоді я чекав гіршого. Я думав, що сталося куди страшніше. А то — хлопців! Що вони могли зробити, ті його хлопці? Може, сказали що? Чи посварилися з ким? Ну, дадуть по десять канчуків і відпустять. Таке вже було. Тоді я ще не передбачав усього, що станеться внаслідок цього арешту Морозових хлопців.

А Мороз трохи заспокоївся, віддихався, навіть закупив самосаду (раніше не купив наче) і поволі став розповідати.

Виявляється така картина.

Бородич усе ж домігся свого: хлопці підстерегли Каїна. Якраз два дні тому цей поліцей на німецькій машині з німцем-фельдфебелем, солдатом і двома поліцейями приїхав до батька на хутір. Як було вже не один раз, на хуторі заночували. Перед тим заїхали в Сельце, забрали кабанців у Федора Боровського та глухого Денищика, нахпали по хатах з десятків курей — на завтра мали везти в містечко. Ну, хлопці усе запримітили, розвідали і, коли стемніло, городами — на дорогу. А на дорозі тій, коли пам'ятаєш, недалеко від того місця, де вона виходить на шосе, у виярку невеликий місток. Місток невеликий, але високий, до води метрів зо два, мабуть, хоч

і води тієї по коліна, не глибше. До містка досить крутий спуск, а потім підйом, через те машина чи підвода, коли їдуть, беруть розгін, інакше на підйом не вискочиш. О, ці шибеники все врахували, тут вони були майстрами. Тут у них все було тонко зроблено.

Отож, як стемніло, всі шестеро з сокирами і пилками — до цього містка. Очевидно, попопріли добре, та все ж підпиляли стовпи, не зовсім, а так, наполовину, щоб гро людське око тримався місток і людина чи кінь могли перейти, а машина — ні. Машина, звісно, переїхати цей місток уже не могла. Зробили все як слід, ніхто їм не перешкодив, не застав, радісні вибігли вони з виярка і попростували в село. Але не всі. Як же спати всім у такий час, коли буде летіти догори колесами німецька машина! І двоє, Бородич і Смурний Андрій, лишилися, щоб побачити цей момент. Вибрали собі місцинку в кущах і засіли пильнувати здалеку. Всіх інших відправили додому.

Загалом усе йшло так, як і передбачалося, крім деяких дрібниць. Але, мабуть, ці дрібниці й занепастили їх. По-перше, Каїн припізнівся, очевидно заснав після пиятики. Розвиднілось, у селі повставали люди, почалася звичайна господарська метушня — сюди-туди. Миклашевич потім казав, що вони дома за всю ніч і повік не ступили і чим далі, тим більше тривожилися: чому не прибігають дозорці?

А дозорці вперто чекали машину, якої все ще не було. Замість неї на дорозі ранком з'явилася підвода. Дядько Євмен, нічого не підозрюючи, їде собі у виярок по дрова. Довелося Бородичу вилізти зі своєї схованки й зустрічати дядька. Каже: «Не їдьте, під мостом міна». Євмен перелякався, не став дуже цікавитися тією міною і подався в об'їзд.

Нарешті, годині, може, о десятій, на дорозі показалася машина. На жаль, дорога була погана, у вибоїнах, швидкості не було ніякої, то вона й повзла тихо, перева-

люючись з боку на бік. Не було розгону і на виярку. Помалу сповзла вона під ухил, на містку шофер ще пригальмував, став перемикати швидкість, і тоді одна поперечина надламалася. Машина накренилася й боком повалилася під міст. Як потім з'ясувалося, німець і поліцаї, кабанці й кури просто зсунулися набік, у воду, але зразу ж посхоплювалися. Не пощастило тільки одному німцеві, що сидів біля кабіни, — якраз під борт потрапив і його задушило. Витягли з-під машини вже мертвого.

А хлопці як побачили, чого домоглися, очманіли від щастя й хвилювання, дременули кущами до села. На radoшах, мабуть, здалося, що всім фрицам і поліцаям капут, машині теж. І невтямки було їм, що Каїн та інші зразу ж посхоплювалися, заходилися піднімати машину, і хтось тоді загледів, як у чагарях мигнула постать. По-стать малого хлопчика — більш нічого не вдалося побачити. Але й цього було доволі.

У селі кожна чутка поширюється блискавично. Через якусь годину вже всі знали, що трапилося на дорозі у виярку. Каїн прибіг по підводу, щоб везти труп німця до містечка. Мороз, як почув про це, одразу кинувся в школу, послав по Бородича, але того не було вдома. Тоді Миклашевич Павлик, помітивши, як стривожився їхній учитель, не витримав і розповів йому про все.

Мороз не міг знайти собі місця, але уроків у школі не відмінив, почав тільки з невеликим запізненням. Хлопці, які навчалися, теж усі поприходили. Не було одного Бородича, в той час він уже не ходив до школи. Мороз усе поглядав у вікно, казав потім — усі уроки провів біля вікна, щоб побачити, коли хто чужий з'явиться на вулиці. Але того дня ніхто не з'являвся. Коли скінчилися заняття, Мороз удруге послав Смурного по Бородича, а сам лишився чекати. Як він сам потім розповідав, становище його було вкрай безглузде. Зрозуміло, хлопці більш-менш подбали про те, що стосується самої диверсії, але як бути далі, коли диверсія вдасться, вони просто не ду-

мали. І вчитель теж не знав, що робити. Він розумів, звичайно, — німці цього випадку так не полишать, зчинять бучу. Можливо, запідозрять і хлопців, і його теж. Але ж у селі три десятки чоловіків, думає, не так просто між ними знайти саме того, кого треба. Коли б він завчасно знав, що готували ці шибеники, то напевно щось придумав би. А тепер усе звалилося на нього так зненацька, що він просто не знав, як рятуватися. Та й яка загрожує небезпека, теж було невідомо. І кому вона загрожує насамперед. Мабуть, треба було в першу чергу побачити Бородича, все ж той старший, розумніший. Знову ж таки, він з сусіднього села, може, була рація до якогось часу переховати в нього хлопців. Або, навпаки, найперше його треба десь приховати.

Поки він сидів тієї ночі у своєї бабусі та чекав Смурного із Бородичем, передумав різне. І от десь майже опівночі чує: стук-стук у двері. Але стук не дитячої руки — це він збагнув одразу. Відчинив і остовпів: на порозі стояв поліцай, їхній Ловчєня, про якого я вже казав. Але чомусь один. Не встиг Мороз щось зметикувати, як той і випалив йому: «Утікай, учителю, хлопців побрали, по тебе йдуть». І назад, не привітавшись, не попрощавшись. Мороз розповідав: спочатку йому подумалося — провокація. Але ні. Вигляд, тон цього Ловчєні не викликали сумніву: каже правду. Тоді Мороз за шапку, козусок, за свою палицю і городами — в лісок на вигоні. Ніч там пересидів під сосною, а на світанку не витримав, постукав до одного дядька, якому вірив, дізнатися хотів, що все ж таки сталося. А дядько як побачив учителя, аж затремтів. Каже: «Утікай, Олєсю Івановичу, перетрясли все село, тебе шукають». — «А хлопці?» — «Хлопців побрали, замкнули у старостиній коморі, один ти залишився».

Тепер уже достеменно відомо, як усе сталося. Виявляється, Бородич давно був на підозрі в цього Каїна, до того ж хтось із поліцаїв заглядев тоді його у виярку. Не

впізнав, але заглядев, що побіг підліток, не чоловік. Ну, мабуть, поміркували там, у районі, згадали Бородича і вирішили взяти. Уночі під'їхали до його хати. А той, дурень, якраз взуває постолі. Цілісінький день бродив у лісі, до ночі притомився, зголоднів, ну й вернувся у батькову хату. Спершу в когось запитав на вулиці, казали: все, мовляв, тихо, спокійно. Рішучий був хлопець, сміливий, а обережності бракувало. Мабуть, подумав: усе шито й крито, ніхто нічого не знає, його не шукають. А ввечері якраз прибігає Смурний, так і так, Олесь Іванович кличе. Тільки-но хлопці стали збиратися у Сельце до Мороза, а тут машина. Так і схопили обох. Навіть із хати не встигли вискочити.

А схопивши двох, неважко було забрати й решту. Часом от думається тільки: як це слідчий найшов злочинця, коли ніхто не бачив, нічого не знав? Може, це й справді нелегко, особливо коли дотримуватись якихось там правил юриспруденції. Але німці в таких випадках чхали на юриспруденцію. Каїн та й інші міркували інакше. Коли де що траплялося, вони прикидали за принципом імовірності: хто може це зробити? Виходило: той або той. Тоді й хапали усіх разом з їхніми родичами і друзями. Мовляв, одна зграя. І, знаєш, рідко помилялися, холери. Так і було. А коли й помилялися, то все одно нічого не міняли, назад нікого не випускали. Карали всіх разом — і винних, і невинних.

Досі невідомо докладно, як тому Ловчені вдалося попередити Мороза. Певно, вони там не планували спершу хапати вчителя, а зробили це імпровізовано, по ходу справи. Мабуть, Каїн зметикував, що коли хлопці, то і вчитель теж. І ось цей Ловчєня, котрого ми вважали падлюкою, вибрав момент, буквально якихось десять хвилин, і забіг, попередив. Врятував Мороза.

От як воно вийшло.

А в табір на другий день приїхав Селезньов. Привезли кілька ящиків намоклих гранат — звісно, з води.

Вдача не велика, хлопці натомилися, командир сердитий. Я розказав про Мороза: так і так, що будемо робити? Треба, мабуть, учителя брати в загін, не пропадати ж людині. Кажу так, а Селезньов мовчить. Звичайно, боець з учителя не дуже завидний, але нічого не вдієш. Подумав майор і наказав видати гвинтівку з чорним прикладом, без мушки (ніхто не хотів її, браковану, брати) і зарахувати Мороза бійцем у взвод Прокопенка. Сказали про це Морозу, той вислухав без усякого ентузіазму, але гвинтівку взяв. А сам — ніби у воду опущений. І гвинтівка ніяк не подіяла. Бувало, кому вручаєш зброю, так стільки радощів, майже дитяче захоплення. Особливо у молодих хлопців, для них вручення зброї — найбільше свято. А тут нічого подібного. Два дні проходив з цією гвинтівкою і навіть ремінця не прив'язав, усе носив у руках. Немов ломаку якусь.

Так минуло ще два чи три дні. Пам'ятаю, хлопці копали третю землянку скраю нашого стійбища, під ящином. Народу побільшало напровесні, у двох стало тіснувато. Я сиджу собі над ямою, гомонимо про те, про се. Коли раптом прибігає партизан, що був днювальним у таборі, каже: «Командир кличе». — «А що таке?» — питаю. Каже: «Уляна прийшла». А Уляна — це наша зв'язкова, лісникова дочка, — гарна була дівка, смілива, бойова, а язичок — не дай боже, як бритва. Скільки хлопці до неї не підкочувалися — нікому ніякого потурання, кожному відріже, тільки держись. А смілива яка! Потім, улітку сорок другого, з Марією Козухіною ще б трохи — їй комендатуру в містечку висадили б в повітря, уже їй заряд підклали, та якийсь падлюка помітив, доніс. Заряд одразу ж витягли, а її догнали кіньми, схопили і розстріляли незабаром. А Козухіна якось врятувалася, в блокаду поранена була, та пересиділа в болоті. Тепер у Гродно працює. Нещодавно весілля справляла, сина женила. І мене запросила, аякже.

Так от, прибігла, значить, Уляна. Я, коли почув про

це, збагнув одразу: кепська справа. Кепська, бо ми категорично заборонили Уляні з'являтися в таборі. Що треба було, передавала через зв'язкових разів два на тиждень. А самій дозволялося прибігти лише в надзвичайному випадку. Так от, мабуть, це і був той надзвичайний випадок. Інакше б вона не прийшла.

Я, значить, до командирської землянки і вже на східцях чую — розмова серйозна. Більш конкретно — гучна розмова. Селезньов репетує, а Уляна теж не відстає. «Мені сказали, а я що, мовчати буду?» — «У вівторок і передала б!» — «Ага, до вівторка їм усім голови повідкручують!» — «А я що зроблю? Я їм голови поприставляю?» — «Думай, ти командир». — «Я командир, а не бог. А ти мені табір демаскуєш. Я тебе назад тепер не пущу». — «Не пускай, чорт з тобою. Мені тут гірше не буде».

Заходжу, обое стихають. Сидять, одне на одного не дивляться. Питаю якомога лагідніше: «Що сталося, Уляночко?» — «А що сталося? Погане сталося. Вимагають Мороза, інакше, сказали, хлопців повісять. Мороз їм потрібний».

«Ти чуєш? — кричить командир. — І вона з цим примчала в табір! Так їм Мороз і побіжить. Знайшли дурня!»

Уляна мовчить. Вона вже накричалась і, мабуть, більше не хоче. Сидить, поправляє на підборідді хустку. Я стою приголомшений... Бідний Мороз! Пам'ятаю як зараз, саме так подумав. Ще один камінь на його душу. Точніше, шість каменів — є від чого почорніти. Звичайно, ніхто з нас тоді й думки не мав, щоб послати Мороза в село. Здуріли ми, чи що! Ясно, що вони й хлопчаків не випустять, і його цокнуть. Знаємо ці штучки. Як-не-як, дев'ятий місяць під німцями живемо. Надивилися.

А Уляна розповідає:

«Я що, хіба залізна? Прибігають уночі тітка Тетяна й тітка Груша — волосся на собі рвуть. Зрозуміло, матері. Просять христом-богом: «Уляночко, рідненька, допо-

можи! Ти знаєш як!» Я їм кажу: «Нічого я не знаю. Куди я піду?» А вони: «Іди, ти знаєш, де Олесь Іванович, хай рятує дітей. Він же розумний, він же їхній учитель». Я своє веду: «Звідки мені знати, де той Олесь Іванович? Мабуть, утік кудись, де я шукатиму його?» — «Ні, золотко, не відмовляйся, ти з партизанами знаєшся. А то завтра поведуть у містечко, і ми їх більше не побачимо». Ну що мені було робити?»

Отака-то склалася ситуація. Невесела, прямо скажу, ситуація. А Селезньов погарячував, нагрімав та й змовк. Затявся, насупився. І я мовчу. А що вдієш? Пропали, мабуть, хлопці. Це так. Але як же матерям? Певно ж їм жити ще треба. І Морозу теж.

Ми мовчимо, як пні, а Уляна встає. «Вирішуйте як хочете, я піду. І нехай проведе хтось. А то біля кладки якийсь ваш дурень мало не застрелив».

Звичайно, дівчину треба провести. Вона виходить, я слідом. Вилажу із землянки і зразу ж носом до носа — з Морозом. Стоїть біля входу, тримає в руці свою гвинтівку без мушки, а в самого обличчя сполотніло, ніби смерть. Зиркнув на нього й одразу бачу: він усе чув. «Зайди, — кажу, — до командира, справа є». Він поліз у землянку, а я повів Уляну. Поки знайшов, кого призначити їй у проводирі, поки давав тому завдання, поки прощалися — минуло хвилин двадцять, якщо не більше. Повертаюся в землянку, там командир, як тигр, бігає з кутка в куток, гімнастерка розстебнута, очі горять. Кричить на Мороза: «Ти з глузду з'їхав, ти дурень, псих, ідіот!» А Мороз стоїть коло дверей і, похнюпившись, дивиться в землю. Здається, він навіть не чує того командирського крику.

Я сідаю на нари, чекаю, поки вони пояснять мені, в чім справа. А вони на мене ніякісінької уваги. Селезньов усе лютує, погрожує Мороза до ялини поставити. Ну, думаю, коли вже до ялини дійшло, то справа серйозна.

А справа дійсно така, що далі нікуди. Командир викричав своє і до мене: «Чув, хоче в село йти!» — «Чого?» — «А це ти його запитай». Дивлюся на Мороза, а він лише зітхає. Тепер уже і я почав обурюватись. Треба бути справжнім йолопом, щоб повірити німцям, начебто вони випустять хлопців. Значить, іти туди — найбезглуздіше самогубство. Так я і сказав Морозу. Як думав. Він вислухав і раптом каже отак спокійно: «Це правда. І все ж треба йти».

Після цього ми вже обидва ошаленіли: що за дивацтво? Командир каже: «Коли так, я тебе посаджу в землянку. Під варту». Я теж відраджую: «Ти подумай спершу, що говориш». А Мороз мовчить. Сидить, опустивши голову, і не ворухиться. Бачимо, така справа, треба, мабуть, нам удвох із командиром порадитись, що з ним робити. І тоді Селезньов, стомившись од суперечки, каже: «Гаразд, іди подумай. За годину ще поговоримо».

Ну, Мороз підвівся і шкандибаючи вийшов із землянки. Ми лишилися удвох. Селезньов сидить лютий у кутку, бачу проти мене зуб має — мовляв, твоя кадра. Кадра справді моя, але, відчуваю, тут я не винний. Тут у нього якісь свої принципи, у цього Мороза. Хоч я і комісар, але він не дурніший за мене. Що я можу з ним вдіяти?

Посиділи отак, Селезньов і каже з суворістю в голосі, до якої все ще я не міг цілком звикнути: «Порозмовляй з ним. Щоб він цю дурість викинув із голови. А ні, на Щару пожену. Побовтається в крижаній воді — порозумнішає».

Думаю, гаразд. Треба якось порозмовляти, відрадити його від цього безглузлого наміру. Звичайно, я розумів: шкода хлопців, шкода матерів. Але, напевно, їм уже не допоможеш. Загинуть хлопці. Та хіба одні Морозові хлопці гинуть? Війна, помирають мільйони. І не такі орли, як ці шибеники.

Так, я щиро збирався поговорити, відмовити його навіть і думати йти в Сельце. Але ж не поговорив. Заба-

рився. Може, притомився, а може, просто не зібрався з духом зробити це одразу ж після розмови в землянці. А далі трапилося таке, що стало не до Мороза.

Сидимо, мовчимо, думаємо і раптом чуємо голоси поблизу, біля першої землянки. Хтось бігом протупотів коло віконця. Прислухався — голос Броневи́ча. А Броневи́ч тільки зранку відправився на один хутір із сержантом Пекушеви́м на завдання: зв'язатися з містечком. Пішли на три дні, а ввечері уже й тут.

Першим, відчувши недобре, вискочив командир, я слідом. І що ж бачимо? Сидить перед землянкою Броневи́ч, а біля нього лежить на землі Пекуше́в. Я глянув і збагнув одразу: мертвий. А Броневи́ч обшарпаний увесь, спітнілий, мокрий до пояса, руки закривавлені, заїкаючись, розповідає. Виявляється, погані справи. Йшли і коло одного хутора наткнулися на поліцаїв, ті обстріляли їх і вбили сержанта. А славний був хлопець, із прикордонників. Добре ще Броневи́ч якось вислизнув і приволік тіло. В самого на плечі тілогрійка прострелена.

Пам'ятаю, це була наша перша жертва в таборі. Переживали, не дай боже. Просто засмутилися всі. І кадрові, і місцеві. І справді, хороший був хлопець: тихий, сміливий, старанний. Все довоєнні листи од матері перечитував — десь за Москвою жила. А він у неї один тільки. І ось треба ж...

Що вдієш, почали готувати похорони. Поблизу від табору, над урвищем біля струмка, хлопці викопали могилу. Під сосною у пісочку. Труни не було, щоправда, могилку вистелили ялиновим гіллям. Поки хлопці управлялися, я пітнів над промовою. Це ж була моя перша промова перед бійцями. Назавтра вишикували весь загін, шістдесят два чоловіки. Біля могили поклали Пекуше́ва. Одягли йому чиюсь нову гімнастерку, сині штани. Навіть трикутники на петлиці зібрали, по три на кожну, щоб усе як і належить в армії. Потім виступали. Я, командир, хтось із його друзів-прикордонників. Дехто аж

заплакав. Одно слово, це були перші й, мабуть, останні такі хвилюючі похорони. Потім ховали частіше і навіть не по одному. Бувало, по десять в одну яму закопували. А то і без ями — як-небудь загорнеш — і все. У блокаду, наприклад. Та й самого командира поховали просто — яму тільки в коліно викопали. Не переживали і десятиї частки того, що за цим Пекушевим. Звикли.

А тоді все було свіже, нове. Зрозуміло, наше тоді ще тільки починалося.

Отож поховали Пекушева. Навіть Селезньов якось по-дружньому, без своєї вічної суворості, поговорив з нами, поки йшли разом до землянки. Мали вже спускатися по східцях, як підлітає взводний Прокопенко: так і так, нема Мороза. З ночі немає.

«Як з ночі? — стрепенувся Селезньов. — Чому не доповіли одразу?» А Прокопенко тільки знижує плечима: мовляв, думали, з'явиться. Думали, до комісара пішов. Чи куди — на струмок. Усе біля струмка любив сидіти. Наодинці.

Тут уже, знаєш, нам стало млосно.

Селезньов накинувся на Прокопенка, лаяв його як тільки міг. А він умів. А потім визвірився на мене. Останніми словами називав. Я мовчав. Що ж, мабуть, заслужив. Спустилися в землянку, командир наказав покликати начальника штабу — був такий тихий, слухняний лейтенант Кузнецов, із кадрових, командирів взводів. Усі зібралися, вже знають, у чім справа, і мовчать, чекають, що скаже майор. А майор думав, думав і каже: «Табір міняти. А то притиснуть цього кульгавого йолопа, сам того не бажаючи, викаже всіх. Перестріляють, як куріпок».

Бачу, хлопці похнюпили носи. Нікому не хочеться міняти табору, надто вже зручне місце: тихе, далеко від доріг. І щасливе. За всю зиму жодної несподіванки. А тут через якогось кульгавого йолопа... Воно й зрозуміло, хто цей. Мороз для них? Звичайно ж, після того, що трапилося, — кульгавий йолоп, та й годі. Але ж я, як ніхто

тут, знаю цього кульгавого. Знаю, думаю і так і сяк і починаю вірити: не підведе Мороз. Накладе на себе руки, точно, а нас не продасть. Не може він виказати табір. Не знаю, як довести це, але відчуваю: не викаже. І коли всі вже ладні були погодитися з Селезньовим, я й кажу: «Не треба табір міняти». Селезньов у мене як у другого йолопа уп'явся очима: «Як це не треба? Де гарантія?» — «Є, — кажу, — гарантія. Не треба».

Стало тихо, усі мовчать, лише Селезньов сопе та на мене з-під широких брів позирає. А я що йому сказати можу? Хіба що починати розповідь з самого початку, хто такий цей кульгавий учитель? Відчуваю, не можу я зараз багато говорити, та й чи є потреба. Я тільки уперся на своєму: табір міняти не треба.

Не знаю, що подумали тоді Селезньов та інші, чи повірили мені, чи, може, самі передумали. Чи дуже вже не хотілося вирушати кудись із насидженого місця, але, видно, наважилися ризикнути, почекаати ще тиждень. Вирішили, правда, виставити два додаткові дозори — збоку від села Зарудина та від шосе в улоговині. І ще послали Гусака в Сельце — там жив його свояк, нічого собі чоловік, щоб простежити, як воно далі буде.

Від оцього Гусака та від наших людей із містечка, а потім уже й від Павлика Миклашевича і довідались, як воно все відбувалося там, у Сельці.

Починалися Будиловичі. Біля крайньої хати за тином горів електричний ліхтар, який освітлював хвіртку, лавочку поблизу неї, поріділий кущ бузку в палісаднику. Коло хлівців у садку яскраво червоніло серед темряви багаттячко, і вітер розносив по всій околиці запах диму — мабуть, листя палили. Наш візник звернув з дороги, певно, щоб заїхати у двір, кінь, ніби розуміючи хазяїна, сам спинився. Спантилений Ткачук змовк.

— Що, приїхали?

— Еге ж, приїхали. Я тут розпряжу, а ви трохи пройдете, коло пошти зупинка буде.

— Знаю. Не вперше, — сказав Ткачук, злізаючи з воза. Я зіскочив на вищерблений край асфальту. — То, спасибі, діду, що підвезли.

— Нема за що. Кінь колгоспний, так що...

Підвода звернула у двір, а ми, помалу ступаючи після незручного сидіння на возі, пошкандибали собі сільською вулицею. Тьмяно горіли ліхтарі на стовпах, і ми йшли, потрапляючи то в світло, то в потемки. Я чекав продовження оповіді, але Ткачук мовчки тупав накульгуючи, і я не квапив його. Десь попереду торохтів мотор, незабаром ми збочили, щоб пропустити колісний трактор; його підсліпуваті фари майже не освітлювали вулицю. За трактором попереду стало видно яскраво освітлений ганок білого цегляного будинку з вивіскою — там була чайна. З її зашкленних рипучих дверей неквапливо вийшли двоє і, закурюючи, спинилися біля ЗІЛа, що стояв на узбіччі коло самого кювета. Ще здалеку Ткачук глянув у той бік стомленими й знервованими за цей день очима.

— А давай заїдемо, га?

— Давайте, що ж, — покірно згодився я.

Ми обійшли ЗІЛ і повернули в невеликий втоптаний дворик.

— Була колись поганенька забігайлівка, а зараз он яку кам'яницю вибудували. Я у цій не був, — трохи ніби з провинною сказав Ткачук, поки ми йшли до бетонованих східців. Я змовчав — що там було виправдовуватись: усі ми грішні в цій малошанованій справі.

Невелике приміщення чайної було майже порожнє, лише за столом у кутку, біля грубки вільно розсілися трое, і хмари диму довкола них свідчили, що вони тут не першу вже годину. Півдюжини легких столиків і таких же стільців біля столиків були вільні. Жінка в нейлоно-

вій синій куртці тихо перемовлялася через стойку з буфетницею.

— Ти сідай отут. Я зараз, — кивнув мені Ткачук.

— Ні, то ви вже сідайте. Я молодший.

Він не дав себе умовляти, сів, не вибираючи місця, за ближчий од нього столик, не забувши, однак, попередити:

— Два по сто, і годі. Та, може, пива? Якщо є.

Але пива тут не було, горілки теж. Стояло тільки червоне міцне, і я взяв пляшку. На закуску буфетниця порадила взяти котлети — сказала, свіжі, тільки зранку привезені.

Я подумав, що Ткачуку таке частування навряд чи сподобається. І справді, не встиг я донести все це у двох руках до столу, як мій попутник скривився.

— А білої нема? Терпіти не можу цього чорнила.

— Що ж, беремо, що дають.

— Та вже ж...

Ми мовчки випили по склянці. Трохи ще лишилося в пляшці. Закусувати Ткачук не став, замість того закурив із моєї зім'ятої пачки.

— Біленька — вона підла, звичайно, але смак має. «Столична», скажімо. Або, знаєш, ще краще саморобна. Хлібна. Якщо із добрих рук. Ех, колись уміли робити її! Смачна, не те що оця хімія. І градус, я тобі скажу, мала — ого!

— А ви що... полюбляли?

— Було діло! — зиркнув Ткачук на мене почервонілими очима. — Як молодший був.

Розпитувати його щодо того «діла» я не посмів — з нетерпінням чекав, коли він знову почне розповідати про події в Сельці. Але він мовби вже втратив до них інтерес, курив собі й крізь дим скоса позирав у куток, де трое за столом розв'язно горланили на всю чайну. Один у ватнику так двигонув стіл, що з нього ледве не злетів посуд. Двоє почали його заспокоювати.

— Нажлукталися. Того, лисуватого, трохи знаю: Бухгалтер зі спиртзаводу. Під час війни взводним був у Бутримовича. І непоганим взводним. А тепер от поглянь.

— Буває.

— Буває, звичайно. У війну орденів зо три відхопив, ну й запаморочилась голова від слави. І вславився. Вже три роки відсидів, а, бач, свого не кидає. А інші тихенькі, спритненькі, орденів не хапали, але хитрістю брали. І обійшли. Випередили. Так от... Ну що? Доказати тобі про хлопців? Чому не питаєш? Ех, хлопці, хлопці!.. Знаєш, чим більше старію, тим вони дорожчими стають мені, ці хлопці. Хлопчики! Чому це так, не знаєш?

Ткачук важко сперся ліктями на наш хиткий столик, добряче затягнувся сигаретою. Обличчя його стало сумно-зосередженим, і він на якийсь час притих, певно, настроюючись, як гармоніст, на свою невеселу мелодію, що сьогодні так несподівано зазвучала в його душі.

— Скільки у нас героїв? Скажеш, дивне запитання. Правильно, дивне. Хто їх рахував. Але переглянь газети: як вони люблять писати про одних і тих же. Відомо, зручно, апробовано. Особливо ще, коли це герой війни і сьогодні на відповідальній посаді. А коли він загинув? Ні біографії, ні фотографії. І відомості короткі, як заячий хвіст. І неперевірені. І часто плутані, суперечливі. Тут уже обережненько, боком-боком та подалі від гріха. Чи не так ваш брат кореспондент?.. Ось мені незрозуміло, наприклад, чому героїв, живих чи-загиблих, мають шукати піонери? Коли б і ті, й другі, і піонери теж — це інша справа. А то скрізь про це турбуються тільки піонери. Що це вони — найкраще можуть розібратися? Спеціалісти? Чи вони найсміливіші щодо перестраховки? Бо посад ще не мають? Чи, може, настирливості в них більше — малим зручніше до поважних дядечків доступитися? Я от не розумію. Чому ці поважні дядечки не поклопочуться, щоб не було цих самих — невідомих? Невже вони всі умили руки? Що тут — знеосібка, чи що? Але на кого —

ти подумай! Загинуло скільки людей, і яких людей! І тепер їх пам'яті не можуть дати ради їхні друзі, їхні начальники, земляки, зрештою.

Знаєш, мені це трохи дивно. І незрозуміло. А де військові? Штаби? Військкомати? Архіви? Чому вони збоку?

Передовірили піонерам. Отак...

— Так от як воно сталося далі, коли хочеш знати. Хлопців, як забрали, тримали днів зо три в коморі старости Бохана. Був такий у Сельці чоловічок, біля сухої верби хата стояла, тепер уже нема. Хитрий, скажу тобі, чоловічок: і на німців робив, і з нашими знався. Ну, а таке, знаєш, чим кінчається. Щось помітили німці, викликали в район, і назад він уже не повернувся. Казали, в табір відправили, десь витягнув ноги старий. Так от, сидять хлопці в тій коморі, а в хаті німці, водять на слідство, б'ють. І чекають Мороза. По селу пустили чутку, що от, мовляв, як роблять совети: чужими руками воюють із німцями, дітей на смерть прирікають. Матері, звісно, голосять, усе лізуть у двір до старости, просять, принижуються, а поліцаї проганяють їх. Матір Андрія Смурного теж забрали за те, що на німця плюнула. Хлопці, щоправда, тримаються твердо, затялися і стоять на своєму: нічого не знаємо, нічого не робили. Але ж хіба так довго протримаєшся у цих катів? Почали бити, і першим не витерпів Бородич, каже: «Я підпиляв. Щоб душити вас, гадів. Тепер стріляйте мене, не боюся вас».

Він сказав так про себе, може, думав, що тепер од інших відчепляться. Але ж і ці холуї не дурні — відразу ж скумекали, що коли один, то й решта, певно, з ним заодно. Всі ж нерозлийвода друзі. Почали бити ще, витягувати нові дані й про Мороза. Про Мороза особливо старалися. Але що могли хлопці сказати про Мороза?

І ось у такий час, в розпалі катування, з'являється сам Мороз.

Було це на світанку, розповідали, село ще спало. На вигоні туманець такий легенький стелився, було не

холодно, тільки мокрувато зранку. Підійшов Олесь Іванович, мабуть, городами, бо на вулиці край села була засада, а його не помітили. Мабуть, переліз через тин і — до старости у двір. Там, звісно, варта, поліцай як загорланить: «Стій, назад!» — за гвинтівку й до нього. Але Мороз уже не боїться нічого, іде собі прямо на вартового, накульгує тільки і говорить спокійно так: «Скажіть начальнику: я — Мороз».

Ну, тут збіглася поліцейська зграя, жандарми, скрутили Морозу руки, здерли кожушок. Як привели в старостину хату, Бохан і каже тихенько так, звичайно, щоб поліцаї не почули: «Не треба було, вчителю». А той одне лише йому й відказав: «Треба». І більше нічого.

І ось тут, скажу тобі, почалася та шарада, що внесла стільки плутанини в епілог цієї трагедії. Я так гадаю, що саме через неї Мороза стільки років замовчували і стільки все це завдавало клопоту. Сталося так, що коли в софок четвертому витурили нарешті звідси німчуру, в містечку і в Гродно знайшли якісь папери: документи поліції, СД. Матеріали ці, зрозуміло, були підібрані, ким треба опрацьовані. І от серед інших виявився один папірець щодо Олеса Івановича Мороза. Сам бачив: звичайний папірець із шкільного зошита в клітинку, написаний по-білоруському — рапорт старшого поліцай Гагуна Федора, того самого Каїна, своєму начальнику. Мовляв, такого-то числа квітня сорок другого року команда поліцаїв під його началом під час операції захопила ватажка місцевої партизанської банди Олеса Мороза. Звісно, цілковита брехня. Але Каїну, як і його начальству, це було, мабуть, вигідно. Взяли хлопців, а через три дні спіймали і ватажка банди — було за що хвалити старшого поліцай. І нагороджувати. І ні в кого ніякого сумніву щодо правдивості рапорту.

Хоч і дивно вийшло, але й ми ненавмисне підтвердили цю безглузду вигадку поліцай. Виявилось ось що. Вже літом, коли настали для нас гарячі деньки і набра-

лося немало вбитих і поранених, із бригади якось зажадали відомості про втрати за весну й зиму. Кузнецов склав список, приніс нам із Селезньовим на підпис і питає: «Як будемо писати про Мороза? Може, краще зовсім не писати? Подумаєш, два дні всього у партизанах побув». Тут, звичайно, я заперечив. «Як це не писати? Що ж він тоді, сидючи на печі, помер?» Селезньов, пам'ятаю, нахмурився — він не любив згадувати ту історію з Морозом. Подумав і каже Кузнецову: «А чого довго думати! Так і напиши: потрапив у полон. А далі не наша справа». Так і написали. Признатися, я тоді промовчав. Та й що б я сказав? Що він сам здався? Хто б це зрозумів? Так до німецького додався ще й наш документ. І спробуй тепер спростувати ці два папірці. Легше виявилося Волгу з Доном з'єднати, ніж до цієї істини докопатися. Дякуй-от нашому Миклашевичу. Він усе ж докопався.

Так. А в Сельці тоді що ж? «Бандити» виявилися усі в зборі, можна було відправляти в поліцейську дільницю. Надвечір вивели усіх сімох із комори, всі тримались на своїх ногах, окрім Бородича. Той був побитий до крові, і два поліцаї тягли його попід руки. Решту построїли по два і під конвоем погнали до шосе.

Отут уже близький фінал, і що і як було далі, мені розповів сам Миклашевич.

Хлопці ще в коморі, коли почули на подвір'ї голос Олеса Івановича, дуже засмутились. Вирішили — схопили і його. До речі, аж до смерті ніхто з них і не подумав інакше — вважали, не вберігся учитель, попався до рук німців. І він їм нічого не сказав про себе. Тільки підбадьорював. Сам намагався веселим бути наскільки, звісно, це йому вдавалося. Казав, що життя людини надто мале в порівнянні з вічністю і що ці п'ятнадцять років чи шістьдесят — не більше, ніж мить у вічності часу. Ще казав, що хоча б у тому ж Сельці народилися і відійшли в небуття за вікитисячі людей, і ніхто їх не знає, не пам'ятає.

А от їх пам'ятатимуть, і вже в цьому винагорода. Найбільша з усіх можливих у світі винагород.

Мабуть, це тоді все ж мало їх потішало. Але те, що з ними був їхній учитель, їх завсідний Олесь Іванович, звичайно, полегшувало їхню нелегку долю. Хоча, певне, вони ладні були віддати багато, щоб він урятувався — бони ж бо шанували його, як бога.

Розповідали, як вивели їх на вулицю від старости — збіглося все село. Поліцаї почали відганяти. І тоді старший брат отих близнят Кажанів — Іван протовпився наперед і до якогось німця: «Як же так, мовляв, ви ж казали: коли прийде Мороз, то хлопців відпустите. Пустіть же тепер». Німець йому парабелумом у зуби, а Іван йому ногою в живіт. Ну, той і вистрелив. Іван так і скорчився в грязюці. Що тоді почалося: галас, прокльони, сльози. А їм що — повели хлопців.

Вели по тій самій дорозі через місток. Місток полагали трохи, пішки можна було пройти, а підводи ще не їздили. Вели, як уже я казав, парами: попереду Мороз і Павлик, за ними близнята Кажани — Остап і Тимко, потім однофамільці — Смурний Андрій, Смурний Коля. Позаду два поліцаї вели під руки Бородича. Поліцаїв, казали, було чоловік сім та чотири німці.

Ішли мовчки, розмовляти їм не давали. Та й не хотілося, певно, розмовляти. Знали ж, ведуть на смерть. Бо що ж їх могло ще чекати в містечку? Руки в усіх були зв'язані ззаду. А навколо розкинулися поля, знайомі з дитинства місця. У природі вже все дихало весною, на деревах розпукувалися бруньки. Верби стояли пухнасті, гілля обвішане жовтими торочками. Казав Миклашевич, такий сум наліг тоді, що хоч кричи. Воно й зрозуміло. Коли б хоч трохи пожили, а то по чотирнадцять-шістнадцять років хлопцям. Що вони бачили?

Так підійшли до лісу за тим містком. Мороз усе мовчав, а тут тихесенько питає у Павлика: «Бігти можеш?» Хлопець не зрозумів спочатку, поглянув на вчителя: про

що він? А той знову: «Бігти можеш? Як крикну, біжи в кущі». Павло догадався. Загалом бігати він був мастак, але тільки був. За три дні в коморі без їжі, в катуванні і муках вправність його, мабуть, зменшилася трохи. Та ці слова Олеся Івановича усе ж викликали надію, Павлик захвилювався, казав, аж ноги тремтіли. Здалося тоді, наче Мороз щось знає. Коли так каже, то, напевне ж, урятуватися можна. І хлопець став чекати.

А лісок — уже ось він, рядом. За дорогою відразу кущики, сосонки, ялівник. Щоправда, не дуже густо, але все ж схованка. Павлик знав тут кожен кущик, кожную стежку, кожен поворот, кожен пеньок. Тільки б сили більше. Казав, таке напруження охопило, що, здавалося, серце лопне від хвилювання. До першого кущика лишалось вже кроків із двадцять, потім десять, п'ять. Ось уже й кущик. Але Мороз чомусь мовчав. Ось уже й лісок з обох боків — вільшняк, ялинки. Праворуч низинка, тут, звичайно, бігти легше. Павлик догадався, що, мабуть, саме цю місцину й мав на увазі Мороз. Дорога вузьенька, на підводі, не більше, два поліцаї ідуть попереду, по два з боків. У полі вони трималися трохи далі, за канавою, а тут ідуть поруч, рукою схопити можна. І, звісно, усе чують. Певно, тому нічого більше Мороз не сказав. Мовчав, мовчав та як закричить кудись убік: «Ось він, ось — дивіться!» І сам ліворуч од дороги зиркає, плечем та головою показує, ніби там побачив когось. Звичайно, хитрість не бозна-яка, але так це природно у нього вишло, що навіть Павлик туди глянув. Але глянув тільки один раз та як скочить, немов заєць, у другий бік, у кущі до низинки, між галуззя, через корчі — в ліс.

Кілька секунд він таки урвав для себе, поліцаї прогавили ту найпершу, найголовнішу мить. Але секунди за три хтось уже бахнув із гвинтівки, потім ще. Двоє кинулися в кущі наздоганяти, почали стріляти раз за разом. Бідний, нещасний Павлик! Казав, не одразу він і утямив, що влучили. Він лише здивувався, що це так пекуче

вдарило ззаду поміж лопаток. І чого так не в пору підломилися ноги. Це найбільше його вразило, подумав: може, спіткнувся. Але встати вже не міг, та так і витягнувся на торішній колючій траві у малиннику.

Потім уже люди розповідали — чули, певне, від поліцаїв, бо ніхто більше нічого не бачив, а ті, що бачили, уже не розкажуть. Поліцаї притягли хлопчика на дорогу. З-під сорочки з грудей лилася кров, хлопець не ворухився, був як мертвий. Кинули його у грязюку і взялися за Мороза. Повалили, били ногами, прикладами. Побили так, що й Олесь Іванович уже не підвівся. Але до смерті вбити його не наважились — учителя треба було доставити живим. Двоє взялися тягнути його в містечко. І тоді Каїн підійшов до Павлика, чоботом перевернув його обличчям угору, бачить — мертвий. Для певності ще вдарив прикладом по голові й зіпхнув у канаву з водою.

Там його і підібрали вночі. Кажуть, та сама бабуса, в якій Мороз жив. І що їй потрібно було там? Поночі знайшла, витягла на сухе, думала — неживий, і навіть руки на грудях склала, по-християнськи. Але чує, серце нібито стукає. Тихенько так, ледь-ледь. Ну, бабуса в село до сусіди, Антона Одноокого. Той, нічого не кажучи, запряг підводу, поклав хлопця та до батька. І тут, скажу тобі, батько виявився молодець, незважаючи, що й бив його колись. Привіз лікаря з міста, лікував, ховав, сам натерпівся добре, а сина виходив. Останнім часом на хуторі в далекої рідні ховав. Урятував од загибелі.

А тих шістьох довели до містечка і потримали ще днів п'ять. Вимучили катуванням — не впізнати. У неділю, якраз на великдень, вішали. На телеграфному стовпі коло пошти прилаштували поперечку — грубий такий брус, вийшло ніби як хрест, і повісили по три з кожного боку. Спочатку, звісно, Мороза і Бородича. Потім інших — то з того, то з другого боку. Для рівноваги. Так і стояло це коромисло кілька днів. Коли зняли — закопа-

ли в кар'єрі за цегельнею. Потім уже, певне в сорок шостому, коли війна закінчилась, переховали їх ближче до Сельця.

Із семи отаким чудом уцілів один Миклашевич. Але здоров'я так і не вернулося до чоловіка. Молодий був — хворів, в літах — теж хворів. Прикинулись сухоти. Воно й зрозуміло, мало того, що рана в грудях, так ще стільки пролежав у весняній воді. Майже кожного року відлежувався у лікарнях, усі курорти об'їздив. Але що ті курорти! Коли свого здоров'я нема, так ніхто вже його не дасть. Щоправда, останнім часом йому стало краще, здається, непогано себе почував. І от зненацька стукнуло. З того боку, звідки не чекав. Серце! Поки легені лікували, серце підупало. Як не рятувався од проклятущої, а через двадцять років усе ж наздогнала. Доконала нашого Павла Івановича.

От яка, брате, історія.

— Так, історія невесела, — сказав я.

— Невесела — що! Героїчна історія, от! А ти думав?

— Може бути.

— Не може бути, а справді так. Чи ти не згодний? — уп'явся в мене очима Ткачук.

Несподівано він заговорив гучно, почервоніле обличчя його стало гнівним, як там, у Сельці за столом. Буфетниця зневажливо й підозріливо подивилася на нас через голови двох підлітків із транзистором, що купували сигарети. Ті озирнулися теж. Ткачук помітив чужу увагу до себе й нахмурився.

— Гаразд, ходімо звідси.

Ми вийшли на ганок. Ніч мовби ще потемнішала, чи тільки здалося так після світла. Руде капловухе цуценя допитливим поглядом окинуло наші обличчя і обережно принохалося до Ткачукових чобіт. Той зупинився і з несподіваною добротою заговорив до собачки:

— Що, їсти? Нічого нема. Нема, голубе. Пошукай де-небудь.

По тому, як він невпинно і важко зійшов по східцях, я зрозумів, що Ткачук усе ж, мабуть, перебільшував свої сили. Не слід було нам заходити в цю чайну. Тим більше в такий час. Тепер уже пів на десяту, автобус, певне, давно поїхав, чим добиратися вночі до міста — невідомо. Але цей клопіт лише торкнувся моєї свідомості — думки ж мої цілком полонив той давній випадок у Сельці, до якого сьогодні долучився і я. Стільки різного переплелось тут в один заплутаний клубок взаємовідносин, що важко було відразу правильно визначити своє багато в чому суперечливе ставлення. А проте, логіка цього випадку вимагала якоїсь певності у ставленні до його причин і виникнення, хотілося все обдумати й докопатися до всіх тонкощів, дійти розумом до їх складної сутності. Що ж до почуттів, то вони незалежно від розуму були наготові сприйняти зміст цієї історії в усій суперечності — очевидно, почуття підготував за вечір і підкорив своєю розповіддю цей чоловіча, мій несподіваний сьогоднішній попутник.

Здається, він знову образився на мене, тихо йшов, як і там по алеї в Сельцях, попереду, і я мовчки плентав слідом. Ми вийшли з освітленого місця коло чайної, попростували далі чорним асфальтом, скраю вулиці. Я не знав, де автобусна зупинка і чи можна сподіватися ще якого автобуса, але тепер це не здавалося мені важливим. Пощастить — під'їдемо, а ні — будемо чимчикувати до міста, лишилося небагато.

Але ми не пройшли, мабуть, і половини вулиці, як позаду з'явилася машина. Широкі плечі Ткачука освітили в темряві її далекі ще фари. Незабаром дві наші тіні хутко побігли в далечінь по засірілому асфальту. Машина швидко наближалася, пересуваючи ці тіні вбік і ламаючи їх у канаві, на тинах, шальованих стінах і шиферних та бляшаних дахах будівель.

— Мо', проголосуєм? — сказав я, звертаючи на узбіччя дороги

Ткачук озирнувся, і я побачив його незадоволене, мовби аж засмучене обличчя, на якому несподівано щось блиснуло під електричною яскравістю променя. Щоправда, він зразу ж спохватився, витер рукою очі, й мене схопило нове почуття до нього, яке з'явилося вперше за сьогоднішній вечір. А я, дурень, думав, що справа тільки у червоному міцному.

На якусь мить я розгубився і не підняв руки, машина з вітерцем прошигнула мимо, і знову нас огорнула темрява. На тлі мерехтливого пасма світла, яке несла машина перед собою, стало видно, що це був газик. І раптом він спинився, трохи звернувши до краю дороги, якесь передчуття підказало — це за нами.

І справді, спереду почувся голос. Зверталися до Ткачука:

— Тимофію Титовичу!

Ткачук пробурмотів щось, але не прискорив ходи, а я оббіг його, боячись втратити несподівану можливість під'їхати. Якийсь чолов'яга виліз із кабіни і, притримуючи розчинені дверцята, сказав:

— Залазьте всередину. Там вільно.

Я, одначе, не поспішав, чекаючи Ткачука, який неквапливо, перевальцем підходив уже до машини.

— Що ж ви так припізналися? — обізвався до нього хазяїн газика, і я лише зараз упізнав у ньому завідувача райвно Ксьондзова. — А я думав, що ви давно вже в місті.

— Встигнемо у місто, — буркнув Ткачук.

— Ну то залазьте, я підвезу. А то вже автобус пройшов, сьогодні більше не буде.

Я всунувся у темний просмерділий бензином кузов, намацав лавку і сів за непорушною спиною шофера. Ткачук не одразу став лізти за мною, та врешті, незграбно хапаючись за спинки сидінь, упхнувся і він. Завідувач райвно хрюснув дверцятами і гукнув до водія:

— Поїхали!

З-за водієвого плеча було зручно й приємно поглядати на-пусту темну стьожку шосе, з обох боків якої летіли назад тини, дерева, хати, стовпи. Збочили, пропускаючи нас, хлопець і дівчина. Вона затулила долснею очі, а він сміло і прямо дивився в яскраве світло фар. Село закінчувалося, шосе виходило на степовий простір, який звужився у темряві до неширокої смужки дороги, обмеженої з обох боків двома запиленими канавами.

Завідувач райвно обернувся трохи і, звертаючись до Ткачука, сказав:

— Дарма ви там, за столом, про Мороза цього. Не продумано.

— Що не продумано? — враз недобре наїжився на сидінні Ткачук, і я зрозумів, що не варто зараз починати цю, мабуть, нелегку для обох розмову. Але Ксьондзов обернувся ще більше — здавалося, з якимсь своїм наміром.

— Ви зрозумійте мене правильно. Я нічого не маю проти Мороза. Тим паче зараз, коли його ім'я, так би мовити, реабілітовано.

— А його і не репресували. Його просто забули.

— Ну хай забули. Забули, бо інші були справи. А головне, були більші, ніж він, герої. Та й справді, — пожвавився Ксьондзов, — що він такого зробив? Чи вбив хоч одного німця?

— Жодного.

— От бачите. І це його заступництво не зовсім доречне. Я б сказав, навіть безглузде.

— Не безглузде! — обірвав його Ткачук. І по його нервовому голосу я ще більше відчув, що зараз говорити їм не треба. Але, видно, у Ксьондзова теж накипіло за вечір і він дуже хотів скористатися нагодою і довести своє.

— Абсолютно безглузде. Що він — оборонив кого? Про Миклашевича не будемо казати — Миклашевич випадково лишився живим, його не беремо до уваги. Я сам

колись займався цією справою і, знаєте, не бачу особливого подвигу за цим Морозом.

— Шкода, що не бачите! — уже зовсім вороже одрізав Ткачук. — Бо, мабуть, присліпуватий! Душею присліпуватий!

— Гм... Нехай присліпуватий, — поблажливо згодився той. — Але ж не я один так думаю. Інші теж...

— Сліпі? Безумовно! І глухі. Незважаючи на посади і ранги. Від природи сліпі. От як! Але ж... От ви мені скажіть, скільки вам років?

— Ну, тридцять вісім, припустімо.

— Припустімо. Отже, війну ви по газетах та по кіно знаєте. Так? А я робив її своїми руками. Миклашевич у її пазурах побував, але так і не вирвався. То чому ж ви нас не запитаєте? Ми ж до певної міри спеціалісти. А тепер же скрізь і в усьому спеціалізація. То ми ж інженери війни. І про Мороза у нас слід було спершу запитати...

— Що питати? Ви ж самі той документ підписали. Про полон Мороза, — загарячкував Ксьондзов.

— Підписав, бо дурний був, — кинув Ткачук.

— От бачите! — зрадів недобре завідувач райвно. Він сидів, повернувшись обличчям до нас, запал суперечки його захоплював усе більше. — От бачите! Самі й підписали. І правильно зробили, бо... Ось тепер ви мені скажете: що було б, якби кожен партизан так учинив, як Мороз?

— Що?

— У полон здався.

— Дурень! — ревноу Ткачук. — Безнадійний дурень! Зупиніть машину! Чуєш, зупини машину! — закричав Ткачук до шофера. — Я не хочу з вами їхати!

— Можу й зупинити, — раптом оголосив господар автомобіля. — Коли не можна без вияву особистих образ.

Водій, здається, і справді пригальмував. Ткачук спробував підвестися і схопився за спинку сидіння. Та це

було вже занадто. Я навіть перелякався за Ткачука й міцно узяв його за лікоть.

— Тимофію Титовичу, стривайте. Навіщо так...

— Справді, — озвався Ксьондзов і одвернувся. — Тепер не час. Порозмовляємо в іншому місці.

— Що в іншому! Я не хочу з вами про це говорити! Ви чуєте! Ніколи! Ви — глухар! Ось він — людина. Він розуміє! — кивнув Ткачук у мій бік. — Бо він слухати вміє. Він хоче розібратися. А для вас зазделегідь усе ясно. Раз і назавжди. Але хіба так можна? Життя — це мільйони ситуацій, мільйони характерів. І мільйони доль. А ви хочете усе вкласти у дві-три схеми. Щоб простіше! І менше турбот. Убив німця чи не убив?.. Та він більше зробив.

Щось у Ткачука надірвалося. Захлинаючись, немов боячись не встигнути, він старався викласти це своє наболіле і, певно, тепер найголовніше для нього.

— Мороза нема. Не стало Миклашевича — він усе чудово розумів. Але я zostався. Що ж ви думаєте, я змовчу? Чорта з два! Поки я живий, я доведу, хто такий Мороз! Утовкмачу в найглухіші вуха. Зачекайте! Ось і він допоможе, й інші... Є ще люди! Я доведу! Думаєте, старий? Ні-і, помиляєтесь...

Він іще щось казав. Це був його неконтрольований порив, вибух почуттів, може, всупереч його бажанню. Але, не зустрівши заперечень, Ткачук видихнувся і змовк. Притих і відчужено зіщулився в кутку на сидінні. Ксьондзов, мабуть, не чекав такого запалу й теж змовк, зосереджено вдивляючись у дорогу. Я теж мовчав. Ми під'їжджали до міста, шофер набрав чималу швидкість на безлюдній нічній дорозі. Дорога шалено бігла під колеса машини, із вихором і шелестінням виривалася з-під них назад, фари легко і яскраво розсовували темряву. З боків раз у раз мелькали білі в промінні світла стовпи, дорожні знаки, верби з побіленими стовбурами. Рівномірно і сильно гудів мотор.

На душі було похмуро й прикро — недовга сутичка з Ксьондзовим нічого для мене не прояснила і ні в чому не переконала. Мені ще треба багато в чому розібратися. Щоправда, почуття мої незмінно були на боці Ткачука, і я готовий був допомогти йому, але не знав як. Кажуть, збоку видніше. Можливо, це й так, може, й справді тепер за мною слово. Бо Ткачук був надто близько до тієї трагічної історії, Миклашевич став її героєм і її жертвою. Ксьондзов, певне, давно і міцно був у полоні своєї упевненості, від якої не так легко звільнитися. Можливо, кожен з них був по-своєму правий, але хто найбільше мав рацію, цього я не знав. Знову ж, що я тоді міг? Хіба що написати про все так, як чув, як розумів сам. І ось тепер нехай вирішує читач. Нехай розбирається. Кожен відповідно до свого світогляду, свого розуміння війни, героїзму, відповідно до свого обов'язку перед сумлінням і перед історією...

ДОЖИТИ ДО СВІТАНКУ

1 — Все. Сперечатися не будемо, шикуйте людей! — сказав Івановський Дзюбіну і вийшов із-за рогу сарая.

Довгоногий, худий і незграбний у білому обвислому маскхалаті, старшина Дзюбін хотів щось відказати, але змовчав; у снігових сутінках близької ночі було видно, як невдоволено пересмикнулося його темне від стужі й вітру, передчасно зморщене обличчя. Після коротенької паузи, що засвідчила його мовчазну незгоду з лейтенантом, старшина рвучко ступив ледь помітно в снігу стежиною до старанно зачинених дверей сарая. Тепер уже причиняти їх не було потреби, широким розмашистим рухом Дзюбін розчахнув двері, і вони косо загойдалися на одній завісі.

— Підйом! Виходь шикуватися!

Івановський, стоячи неподалік, прислухався. Негучна розмова в сараї відразу урвалася, все там стихло, ніби загіпнотизоване цією, власне, такою звичайною армійською командою, що тепер означала для всіх надто багато. За мить, однак, усе там заворушилося, зашамотіло, почулися голоси, і ось уже хтось перший ступив із дверей на чистий вечірній сніг. «Пивоваров», — задумано відзначив собі Івановський, угледівши білу постать бійця в новенькому маскхалаті на тлі темного зрубу стіни. Але одразу ж і забув про нього, заклопотаний своїми думками та слухаючи суворі накази старшини в сараї.

— Скоріше виходь! І нічого не забувати: повертатися не будемо! — глухувато долинав через двері стурбовано-буркотливий голос Дзюбіна.

Старшина, очевидно, сердився, так і не погодившись із лейтенантом, хоч майже нічим і не виказував своєї незгоди. Але хай! Сердитися Дзюбін міг собі скільки завгодно, це його особиста справа, але поки тут командує він, лейтенант Івановський, йому й вирішувати. А він уже й вирішив — остаточно і безповоротно: переходити передову будуть тут, і негайно, тому що скільки ж можна відкладати! І так він чекав майже шість діб — були зовсім близько, за якихось тридцять кілометрів, стало шістдесят — щойно міряв по карті; на місцевості, зрозуміло, набереться й більше. Правда, наприкінці листопада ночі довгі, та все ж надто багато покладалося на цю одну ніч, щоб нерозумно втрачати такий дорогий тепер для них час.

Лейтенант рішуче узяв приставлену до стіни зв'язку лиж — свою зв'язку — і відступив зі стежки в сніг — на три кроки попереду групи. Бійці квапливо розбирали лижі, натягували на голови капюшони; вітер з-за рогу злісно шарпав тонку бязь маскувальних халатів і стьобав по грудях довгими кінцями поворозок. Як Івановський не викидав усе зайве, речей набралось чимало, і всі дев'ять бійців мали тепер дуже незграбний вигляд у своїх товстих тілогрійках, обвішаних під маскхалатами речовими мішками, гранатними сумками, підсумками, патронташами. На додачу до всього ще й лижі, які були поки що громіздким тягарем, не більше. Але все це необхідне, а лижі, які здавалися тепер непотрібними, дуже знадобляться потім, у німецькому тилу, — на лижі в нього була вся надія. Це саме він запропонував поставити групу на лижі, і його ідею відразу ж і охоче схвалили всі, од флегматичного начальника відділу розвідки до причепливого, строгого начальника штабу.

Інша справа, як її здійснити, цю ідею. Саме це най-

більше турбувало зараз лейтенанта, поки він мовчки, з прихованим нетерпінням чекав, коли група вишикується. У снігових присмерках бійці розбирали лижі і, глухо постукуючи ними, тісно ставали на вузькій стежині. Як вони покажуть себе на лижах? Не було часу як слід перевірити усіх на лижні, наближалися до передової за-ьидна, зігнувшись, пробиралися чагарями. Зранку він просидів на спостережному пункті командира тутешнього стрілецького батальйону — стежив за ворогом. Цілий день з низького захмареного неба сипало ріденьким сніжком, надвечір опади погустішали, і лейтенант аж зрадів. Він добре вивчив увесь маршрут переходу, запам'ятав на ньому кожну купину, і ось раптом сніг, — що може бути краще! Але як тільки почало смеркати, вітер повернув убік, снігопад став меншати і майже припинився зовсім, лише ріденькі сніжинки пролітали в холодному повітрі, сліпо натакаючись на потріскані стіни сарая. Старшина пропонував зачекати зо дві години, може, хуртовина знову розгуляється. В завірюху вони б управилися куди краще...

— А коли не розгуляється? — різко перепитав його Івановський. — Тоді що ж? Півночі — котові під хвіст? Так, чи що?

Півночі гайнувати не випадало, їхній маршрут був розрахований саме на цілу ніч. Зрештою, старшині не можна відмовити в розважливості: якщо перехід зірветься — не буде потрібна і найповніша, найдовша ніч.

Правофланговим на стежці стояв сержант Лукашов, із кадрових — плечистий мовчазний парубок, справжній трудяга піхотинець, помічник командира взводу, спеціально відряджений із батальйону охорони штабу на це завдання. В усьому його вигляді, неквапливих і чітких рухах було щось упевнене, дуже і надійне. Поруч споряджався на стежині боєць Хакімов, теж із стрільців. Хоч і не було ще ніякої команди, на його смаглявому

обличчі з темними бровами уже з'явилася увага до командира; гвинтівка в одній руці, а лижі в другій рівненько стояли коло ніг. Поряд з ним, поправляючи свою ношу вибухівки, стояв боець Судник, молодий ще хлопець-підривник, рухливий і спритний-таки на вигляд. Він один з небагатьох сам попросився у групу, після того як у неї зарахували сапера Шолудяка, з яким вони разом займалися обладнанням КП штабу армії. Івановський не знав, який з Шолудяка підривник, а лижник з нього виявився нікудишній, це відчувалося з самого початку. Метушливий і мішкуватий, цей сорокарічний дядько ще не встиг стати у стрій, як уже розорив свою зв'язку, лижі й палиці розповзлися на всі боки. Боець похопився збирати їх і впустив гвинтівку у сніг.

— Не міг як треба зв'язати? — ступив до нього Дзюбін. — Ану давай сюди!

— Ви на лижах як ходите? — відчувши недобре, запитав Івановський.

— Я? Так собі... Катався колись.

«Колись», — роздратовано подумав лейтенант. Чорт візьми, здається, підібрали групу. А проте воно й зрозуміло, треба було самому всіх опитати, порозмовляти з кожним наодинці, кожного перевірити на лижні. Але самому не було коли, сам два дні проваландався в штабі, у начальника розвідки, потім у командуючого артилерією, у політвідділі, в особливому відділі. Групу підбирали інші, без нього. А відомо, як підбирають для когось.

Швидко темніло, наступала холодна ніч, завірюха зовсім ущухала, і лейтенант заквапився. Дзюбін, здавалося, надто довго порпався з лижами цього Шолудяка, поки зв'язав їх. Навпроти в терплячому чеканні, що позначалося на темних під капюшонами обличчях, стояли його бійці. За Шолудяком височів Краснокуцький, дебелий красень у гостроверхоми, як і в Дзюбіна, шоломи-будьонівці, поруч заляк довгоший Кудрявець і коло нього — непримітний, мовчазний Заєць. Останнім на

стежці стояв, мабуть наймолодший тут, боець Пивоваров. Лейтенант не близько знав їх, тих, з ким незабаром доведеться йому розділити славу або смерть, але вибору він не мав. Звичайно, було б куди краще відправитися на таку справу з добре знайомими, випробуваними в боях хлопцями, але де вони, ті його добре знайомі хлопці? Тепер важко й пригадати вже ті села, кладовища, ті ліски й пагорки, де у братських могилах позоставалися вони, його батареїці. За п'ять місяців війни уціліло небагато, тиждень тому з ним разом пробилось через лінію фронту всього четверо. Двоє при цьому обморозились, одного поранило під час переходу біля Олексіївки; до самого кінця з ним залишався обчислювач сержант Воронок. Цей Воронок дуже знадобився б тепер, але Івановський не зміг розшукати його. Обчислювача відправили в стрілецький батальйон на передову, звідки, як відомо, не всі повертаються...

— Так... Рівняйсь! Струнко! Товаришу лейтенант...

— Вільно, — сказав лейтенант і запитав: — Усі знаєте, куди йдемо?

— Знаємо, — пробасив Лукашов. Решта згідно мовчали.

— Ідемо до німця. Чого і для чого — про це потім. А зараз — хто хворий? Ніхто? Усі, значить, здорові? Хто на лижах ходити не вміє?

Коротенький стрій насторожено притих, темні, стомлені чеканням і увагою обличчя покірно й пильно позирали, блимали з-під бязевих капюшонів на свого командира, який зараз неподільно брав під свою опіку їхні солдатські долі. Усі припинили, мовчали, напевне, ще не в усьому, що їх чекало, розібралися й самі. Але нічого іншого, як цілком покласти на нього, їхнього командира, та на оцього цибатого старшину, що другий день піклувався про групу, їм не лишалося.

Івановський через проріз у маскувальних штанах просунув руку в кишеню і витяг важенький кубик годинника,

знятого колись із німецького танка. Годинник жваво й радісно затітікав на долоні, засвітивши усіма цифрами свого циферблата. Була за десять хвилин сьома.

— То в нашому розпорядженні дванадцять годин. За цей час, мінус годину-другу на перехід бойових порядків ворога, треба відмахати шістдесят кілометрів. Зрозуміло? Хто на це неспроможний?

Уважним поглядом він обвів стрій, у якому ніхто не ворухнувся навіть, і так було тихо, що стало чути шурхіт сніжинок на даху. Але знову ніхто не озвався на це його зовсім не дріб'язкове питання.

— Тоді все. Старшина — замикаючий. Група, за мною марш!

Іх ніхто не проводжав тут, усю квапливу підготовку до переходу завершили завчасно. Годину тому на КП командира стрілкового батальйону вони домовилися, що батальйон буде мовчати, щоб не сполохати німців, і вони постараються прослизнути непоміченими в сірих присмерках. Зрештою, коли б і потрібна була допомога, то як міг допомогти батальйон, що тільки звався батальйоном, а насправді складався з стрілкової роти — не більше, яким, до речі, і командував недавній ротний, старший лейтенант, кулеметник. У крайньому випадку він обіцяв прикрити їх вогнем, хоч це й була вимушена обіцянка, оскільки того зажадав капітан із розвідвідділу штабу армії, який був присутній тут. Але капітан побуде та й піде, а батальйону воювати далі, боеприпасів же в нього негусто, і начальство вимагає берегти їх для важливішого випадку.

Щоправда, капітан зовсім не наполягав, щоб Івановський переходив саме тут і тепер. Дивлячись, як почав усухати снігопад і перед ними дуже відкрито й пустельно розкинувся річковий простір з кривулястою смугою чагарника посередині, представник штабу сказав:

— Справді, як на порожній тарілці. Але вирішуй сам, лейтенанте. Тобі видніше.

— Піду, — просто відповів Івановський.

— Що ж, твоя справа. Може, воно й краще: поткнутися туди, де не чекають.

«Дідько їх знає, де вони не чекають. Не запиташ», — заклопотано подумав лейтенант. І він не міг більше відкладати у тій справі, заради якої вони відправлялися, прогаяння справді смерті могло дорівнюватись. А він уже й так забарився надмірно, хоч, звичайно, і не з власного бажання.

Загрузаючи по кісточки, а де й по коліна в сніг, бійці вервечкою потягнулися на пагорок. Івановський озирнувся і вперше відчув задоволення — маленька його колона трималася купи, ніхто не відставав, зупинився він, і майже одночасно спинилася група. Далі треба було зачекати, може, перепочити навіть, залягти — з вершини зарічного пагорка їх могли вже помітити німці. Над заплавою і праворуч на схилах, де окопався батальйон, стояла тиша, далекі відгуки бою котилися з-за лісу, справа, там же неясково щось відсвічувало в темному й каламутному від низьких хмар небі. Перед ним навскоси розкинулася у присмерках заплава з невиразними плямами чагарників, присипаних снігом очеретів понад річкою та гривками чорнобилю. До річки було півкілометра, не менше. Цю відстань треба було подолати навкарачки, потім добрячий відрізок повзти по-пластунськи, а далі вже трудно й визначити як — тільки б скоріше опинитися по той бік заплави, в лісі, якого звідси й не видно.

— Лягай! За мною марш! — напівголосно скомандував лейтенант і опутився ліктями у сніг.

Сніг був глибокий, пухнастий, як вата, і морозно-пекучий. Він ліз в усі прорізи маскувального халата, набивався в рукавиці, за пазуху, в рукави, халяви чобіт і розтавав там, огидною вогкістю липнучи до розпашілого

тіла. Ця вогкість, однак, швидко грілася вперемішку з потом; було душно, парко, задушна знемога гіркотою розпирала груди. Івановський зубами стяг із руки трипалу рукавицю й мокрим пальцями розсмикав мотузок капюшона. Обличчю стало вільніше, прохолодніше, а головне — відклало вуха, лейтенант почув шурхіт вітру в чорнобилі й невиразні поодинокі звуки позаду. Група проповзла, мабуть, з півкілометра, пагорок із сосняком ледве сірів ззаду на краю нічного похмурого неба, що в зимових присмерках майже торкалося засніженої землі. Сліду-борозни, прокладеного їхніми десятима тілами, на щастя, не було видно навіть зблизька, як і самих бійців. Правда, Івановський знав, що варто злетіти ракеті, як мов на долоні стане видно і сніг, і їх самих.

Та поки що було тихо й темно. Бій гуркотів за ліском збоку, на небосхилі звечора широким вогневієм блискали спалахи далекої канонади, і промерзла земля під ліктями глухо, невпинно дрижала. У тому ж напрямку, за лісом, раз у раз пурхали жовті світлячки ракет і гасли в каламутній мішанині світла й темряви. Але вони були далеко, ті ракети.

Треба якомога скоріше рухатися далі; переднього краю вони ще не перетнули, ще з кілометр доведеться повзти річечкою біля кущів. Але вже й так усі притомилися, поволі група розтягувалася. Івановський раптом похопився, що не чує змороженого дихання Лукашова, який повз слідом за ним. Лейтенант озирнувся й зачекав хвилину, відпочиваючи сам, хоча знав, що треба якомога поспішати, бо лише від швидкості й непомітності залежить їхній успіх. Але того й іншого дочасно стало бракувати — віддалік уже вдруге глухо стукнуло, мабуть, гвинтівкою об лижу, і лейтенант насторожився, вдивляючись у напівморок злим, загостреним поглядом. Недотепи, інакше не скажеш! Скільки говорив, щоб гвинтівки тримали в правій руці, а лижі в лівій, але от, певне, комусь захотілося згребти все разом, і тепер брязкає.

Позаду заворушився у темряві сірий ведмедкуватий клубок у маскхалаті, часто дихаючи, він підповз упритул до Івановського і спинився. За ним ворухився ще хтось, а далі вже й не розгледіти, перешкождали сутінки. Івановський запитав осиплим стомленим пошепом:

— Повзуть?

— Повзуть, лейтенанте, — так само, важко дихаючи, пошепки одказав Лукашов.

— Передай — ширше крок!

У вибалочку сніг став ще глибший, тулуб у ньому заривався до самих плечей. Під змокрілими колінами відчувалася мерзла колюча трава сіножаті — мабуть, починалася заплава. Івановський не дивився на компас — як і завжди, напрямок він угадував по характерних змінах рельєфу, що був йому відомий з карти. Тут скрізь треба просуватися низом до рідкого чагарника з обох боків річечки, потім трохи збочити праворуч і повзти скраю. Повзти ще треба немало, шлях цей довгий, і, звичайно, вимотає їх як слід. Але тільки б не напоротися на німця, на якийсь виставлений на ніч замаскований секрет. Тоді вже непоміченим не пройдеш, тоді почнеться таке, що може кінчитися погано з самого початку.

Проте Івановський відігнав од себе лихі думки і пильніше вдивився в снігову імлу. Здається, вже зовсім недалеко темніли кущі, за ними була засипана снігом річечка. Це місце — він пам'ятав з карти — якраз посередині нейтралки, далі за річкою на пагорку починалося невелике, розбите снарядами село, в якому засіли німці. Щоправда, їхній перший окоп містився ближче, за якихось сотню метрів по той бік річечки; там групі слід повернути вздовж річечки і спробувати прослизнути чагарником між цим окопчиком і другим — просто на мисок гостроногого, ніби ложка, пагорка.

Тим часом сніг не тільки поглибшав, але став ще м'якшим, під руками шурхотіла присипана ним мерзла, не кошена влітку трава. Одного разу Івановський

необережно натиснув коліном і проламав крихку скоринку моховиння, з-під якого хлюпнула вода. Лейтенант рвучко подався убік і зразу ж вилаяв себе за поспішливість: знайшов чого остерігатися! Начебто провалитися у воду було найгіршим з усього, що їх могло спіткати. На кілька секунд він зупинився і прислухався: чи не викрив себе цим мимовільним рухом. Але вже тут, поблизу, був чагарник, зовсім недалеко стовбурчився голий вільшняк, купки шелюги, що стирчала густо з-під снігу. Івановський ще трохи проповз у чагарнику, надаючи можливість розміститися в його захистку всій групі, що далеченько розтяглася, і зліг на лижі. Чагарник добре ховав їх од села, тут уже не страшні й ракети. Правда, лишався відкритим і небезпечним ще пагорок-ложка з другого боку, але все-таки він був далі. Звідти їх могли не побачити навіть при світлі ракет.

Весь час лейтенантові кортіло підвестись і оглянутись, як там у хвості, чи не занадто відстали інші. Тепер дуже важливо було тримати всіх в одному кулаці — знав, у такій ситуації роз'єднаність межує з бідою. Щоправда, на випадок чого там є кому розпорядитися: останнім повз Дзюбін, здається, чоловік розумний і разів у півтора старший за лейтенанта. Але Дзюбін був із запасу, і, хоч вдачі був завзятої, невідомо, чи вистачить у нього фронтової кмітливості? Кадровий командир Івановський, що витерпів усі муки війни з найпершого її червневого дня, трохи не довіряв запасним і для певності частку їхнього тягара намагався звичайно перебрати на себе. Сьогоднішня його коротка сутичка зі старшиною, що пропонував зачекати з переходом, лишила неприємний осадок в обох. Лейтенант не звик ділити владу з будь-ким, та ще в такій справі, де можна було покладатися тільки на самого себе, свою кмітливість і рішучість. Поки що загалом усе обходилося, пощастить — обійдеться й далі, а тоді якось при нагоді він пригадає Дзюбіну...

Позаду в борозні пухкого снігу почувся сиплий голос Лукашова:

— Тепер куди, товаришу лейтенант?

— Тихо! Як там позаду?

— Та повзуть. Шолудяк он відстав тільки...

Знову Шолудяк! Цей Шолудяк ще в батальйоні своєю вайлуватістю викликав незадоволення лейтенанта, але в метушні короткої підготовки Іванівський просто забув про нього, подумавши, що чоловік, мабуть, здоровий, витримає. До того ж групі потрібний був сапер, а вибору ніякого, довелося брати першого-ліпшого — оцього немолодого вайлуватого дядька. Та війна вже стільки разів переконувала, що, крім звичайної сили, потрібні також і умілість, і тренування. А втім, тренування не було і в них ніякого, для нього просто забракло часу. Весь день начальник розвідки з начальником особливого відділу переглядали, утрясали списки, підбирали людей, і коли нарешті скомплектували групу, про тренування нічого було й думати.

Іванівський залишив на місці ліжі, обійшов Лукашова і поповз по його сліду назад. Шолудяк справді відстав од сержанта і тепер стомлено й важко грібся у снігу, затримуючи собою інших. Лейтенант зустрів його тихим злісним шепотом.

— Що сталося?

— Та от упрів, щоб його! Чи скоро там на ліжі станемо?

— Скоріше ворухися! Скоріше!!! — нещадним шепотом підганяв той бійця. Похитуючи задертим задом, нав'юченим під маскхалатом важким мішком вибухівки, Шолудяк накарачки став доганяти сержанта, за ним подалися й інші. Лейтенант пропустив мимо себе Хакімова, Зайця, Судника, ще когось, чийого обличчя він не розгледів під низько насунутим капюшоном, і дочекався старшину Дзюбіна.

— Що сталося? — запитав той, ненадовго затримуючись біля Івановського. Лейтенант промовчав. Що було казати, хіба не бачить старшина, що група розтяглася, порушила необхідний порядок, до якого мав певне відношення і старшина як замикаючий.

— Хто стукав у хвості?

— Стукав? Не чув.

Звичайно, він не чув. Івановський не став говорити далі, прислухався. Та поблизу було тихо, наші насторожено мовчали на пагорку з сосняком, мовчали попереду й німці. Дев'ять горбастих постатей у білих притрушених снігом халатах, зморено сопучи, рівно лежали в розритій ними канаві.

— Треба слухати, — коротким шепотом завважив Івановський. — Зараз перехід. Щоб мені — ні звуку!

Старшина промовчав, і лейтенант навкарачки хутко поповз уперед, обминаючи бійців. Івановський не бачив їхніх облич, але майже фізично відчував їхню настороженість, сповнені чекання й тривоги погляди з-під капюшонів. Усі мовчали. Обганяючи Шолудяка, що винувато сопів, розпластавшись у борозні, лейтенант суворо наказав:

— З усієї сили! З усієї сили, Шолудяк! Зрозумів?

Івановський виповз у голову своєї тепер уже зібраної в одно-пластунської колони і знов почав гребтися в найглибшому снігу скраю чагарника. Однією рукою він тяг лижі, другою автомат: сумка з автоматними дисками все сповзала зі стегна на живіт, і він раз у раз одкидав її за спину. В снігу він натрапив на якусь купу гілля, котре гучно затріщало вночі, за щось зачепився, роздер маскхалат. Тихо вилаявшись, лейтенант хвилину вибирався з цієї пастки, потім збочив, узяв трохи далі від чагарника. Десь тут поблизу має бути струмок, що впадає в річечку; від струмка починається найбільш небезпечний відрізок шляху в розриві німецької лінії.

До струмка він усе ж не доповз — попереду, дуже близько, щось клацнуло вгорі, зашипіло, заіскрилося, і яскраво-вогняна дуга розрізала край неба. Розпашілий від боротьби зі снігом, Івановський не відразу і втямив, що це ракета. Вона злетіла і недалеко від них яскраво розквітла вгорі букетом променистого білого полум'я, і снігова рівнина з чагарником затаїлася, притихла, залита трасуючою сліпучістю. На мить усе довкола завмерло, а потім здригнулося, шаснула по заплаві на всі боки плутанина невиразних стрімких тіней. Ракета упала за чагарником і ще зо три секунди яскріла на сніговому обширі кволими рештками світла.

Івановський принишк, де лежав, майже не дихаючи, груди задушливо розпирало від нестачі повітря, вітер вихрив сніговим пилом. Лейтенант чекав пострілів, крику, наступної ракети, але у згуслій суцільній темряві над заплавою, як і досі, стояла непевна тиша. Тоді він на мить заплющив очі, щоб скоріше минуло засліплення, і знову подивився вперед. Його дивувало вже, звідки тут могла взятися ракета, з того боку, звідки вона злетіла, не повинно бути німців, там болото, річечка, чагарник. Саме туди треба їм повзти. Тепер виходило, що той нап'ям закритий.

Позаду його поторгав за чобіт Лукашов, але Івановський не озирнувся й не озвався навіть. Найважливіше, що турбувало його зараз, — помітили їх чи ні? Якщо помітили, то, мабуть, їхня сьогоднішня спроба на тому й скінчиться. Якщо ж ні, то слід якомога скоріше подолати цю прокляту місцину.

Минула ще хвилина, не було ні ракети, ні пострілів, і лейтенант подумав, що це, напевно, там сидить висланий на ніч ракетник. Івановський круто повернув у кущі, вже не по-пластунськи, а навкарачки дістався низького берега річки, над якою, вмерзлі у лід, хилилися криві чорні вільхи. Тут він затримався, не наважуючись одразу поткнутися на лід. Але іншого виходу не було, він

зсунувся з купнистого берега, лід, на щастя, не тріснув, не угнувся, хоч і був ще тонкий під рівним шаром пухнастого снігу. Івановський поспішно переповз річку й збоку від куща лози видерся на той берег. Тут чагарника було менше, він тулився до самої річечки, а далі починався пагорок із селом і німецьким окопом під скособоченим сараєм на відшибі.

Сержант Лукашов не відставав од нього ні на крок, і коли Івановський спинився в нерішучості, підповз до нього й шепнув просто в обличчя:

— А давайте річкою...

— Тих...

Становище ускладнювалося.

З цього боку вони опинилися дуже близько від німців, та й пробиратися далі тут можна лише надто вузьким краєчком чагарника уздовж річки. Було дуже спокусливо вернутися на льодову рівнину річечки, але вона петляла, мов заплутана віршовка, це скільки ж потрібно викрутити петель тих? І знову ж, а коли де погано замерзло?

Йому здалося, що вже минуло багато часу, що він надміру довго затримався в цьому чагарнику і так непростимо запізнюється з самого початку. Аж здригнувшись од тієї тривоги, Івановський озирнувся, але ззаду, мабуть, уже всі перебралися на цей бік і чекали, щоб рушити далі. У півтімі поблизу немовби темніло зо два обличчя, інших, правда, не було видно, та він почав обережно гребтися далі.

Цього разу Івановський проповз дуже мало — знову із того ж місця злетіла ракета, потім гахнув її постріл. Лейтенант утиснувся в сніг, з усієї сили вдвляючись у чорно-білу плутанину гілля на яскраво освітленій м'яготливій долині. Ні, ракета помчала в тому ж напрямку, на той бік заплави, звідки вони приповзли сюди. Отже, їх не помітили. Коли ракета згасла, він із полегкістю смикнув за ремінець лижі й сам на ліктях і колінах рво-

нув по снігу вперед. Кілька секунд він нічого не бачив перед собою, тільки гріб, гріб сніг і тяг лижі. І раптом знову осліп від неймовірно яскравого світла, що сяяло з піднебесся — сніг заіскрився, заблискотів, плутані тіні від кущів крутонулися на одному місці й, чітко відбившись на снігу, завмерли. Завмер і він, відчуваючи, що цей холодний простір ось-ось проріже черга. Як завжди у хвилину найбільшої небезпеки, думка його зреагувала з блискавичною швидкістю, він зрозумів, що це — від сарая, значить, дуже близько. Ракета геть уся згоріла у вишині, і він знову прижмурих очі, щоб скоріше позбутися сліпоти, лежав нерухомо. Якщо помітили, то, очевидно, треба податися назад, на річку, під захисток її бережка. А якщо ні... Тоді треба якомога скоріше повзти уперед, далі від цього проклятого місця, де тебе підсвічують з обох боків.

Пострілів не було й цього разу, і він із зухвалою рішучістю ринув уперед, відчувши раптом, що йому неабияк щастить. Скоріше, скоріше!.. З несподіваною спритністю він пробирався уздовж берега, зовсім зарившись у сніг, який нещадно забивав йому обличчя, рот, не давав дихати і засліплював очі. Коли ж до нього вернулася попередня здатність бачити у півночі, він раптом помітив, що з лівого боку від сарая його затуляє горбик висотою до коліна, не більше, мабуть обніжок. Це його дуже обрадувало, тепер йому не страшні й ракети — тільки б скоріше!

Він повз довго і квалливо. Під одягом на грудях і спині все вже змокрило від талого снігу й холодного поту, на своїх він не озирався, бо то було б марно — все одно він не міг підігнати їх. Він лише надіявся на владу свого прикладу, на силу солдатського правила — рівняйся на командира.

Коли в небі ще спалахнула ракета, Івановський припинив витягнутою наперед рукою і низько понад снігом оглянувся: так і є, бійці знову розтяглися, знову позаду

сержанта був розрив кроків на двадцять. Обніжок, на лихо, тут скінчився, тепер їх ніщо вже не затуляло від того попереднього окопу. Одно добре — сарай на пагорку вже залишився позаду, вже й ракета летіла в їхній тил. Попереду ж розкинувся широкий луг із рядом негустого чагарника з одного краю.

Ракета згасла, і на його душі полегшало — здається, найтяжче здолали. Це було так приємно відчути — недовго і стримано порадіти, — але не встиг він знову викинути наперед свою зв'язку лиж, як тієї ж миті змушений був тицьнутися головою у сніг. Зовсім близько позаду недоречно і неймовірно гучно бабахнув гвинтівочний постріл. Жахнувшись, Івановський наступної миті різко повернувся на бік, рука звично схопилася за автомат, але ні ззаду, ні з боків не побачив ніякого руху. Все навкруги ніби завмерло, один тільки постріл — і більше ні звуку, і ніде нікого поблизу. Але за кілька секунд над чагарником яскраво засвітилося одразу у двох місцях. Лейтенант простежив за польотом ракет — вони, як і попередні, впали позаду, та зразу ж злетіли ще дві, з обох боків річечки. При їхньому яскравому світлі рвучким тріскотом озвався кулемет від сарая, його вогняні стрічки стьобнули по чагарнику біля річки. Декілька куль відскочили рикошетом від обніжка, за яким вони ще недавно ховалися, і жаристими бризками розлетілися на всі боки. Кулемет мовби намацував їх у ночі, і так близько намацував, що їх рятувала тільки п'їтьма. Івановський лежав і скреготів зубами від німої розпачливої люті: так усе йшло добре — і на тобі, когось угледіли. Чи зачули.

Напевне, вони так пролежали довго, бо лейтенант уже почав здригатися від холоду, мокра білизна крижаним панцером облипала тіло. В небі згоріло з десятка ракет, кулемет біля сарая поступово змовк. І тоді його раз і вдруге посмикав за чобіт Лукашов. Івановський обернувся.

— Кудрявця поранило.

— Як?

Сержант замість відповіді знизав плечима і теж обернувся назад, мабуть чекав звіти пояснення.

Було від чого виляється, але Івановський тільки судорожно стиснув у рукавицях по жменьці снігу. Що й казати — початок був зіпсований, а незабаром могло статися й найгірше: їх побачать у полі. Однак повзти назад тепер зовсім не було коли, і він наказав першому, кого побачив у пітьмі:

— Шолудяк! Марш назад! Забрати пораненого і назад!

По обличчю бійця ковзнуло щось розгублено-заклопотане, та за хвилину він, розсовуючи тілом сніг, зник у темряві. Лейтенант зразу ж захопився від думки, що до пораненого краще було б послати не його, а когось більш спритного, але вертати Шолудяка вже не став. «Хай живе», — з почуттям несподіваної великодушності подумав він. Не кожному випадає таке, однак цей старий, напевно, більше за інших має право, щоб вижити, — все ж батько, вдома троє дітей, а це щось та означає.

Німці біля сарая мовчали, напевне, так нічого й не помітили; стало тихо, лише за лісом усе гурчала, ворочалась і стогнала гарматна колотнеча. Івановського знову охопив неспокій за марно витрачений час, який, незважаючи ні на що, минав швидко, і лейтенант навіть злякався, що може спізнитися. Правду кажучи, він не передбачав стільки несподіванок з самого початку і тепер подумав невесело: «А що ж буде далі?»

Івановський рвонувся вперед, але не проповз і десяти кроків, як знову припав до землі, рятуючись од потоку стрімких трасуючих куль, що замиготіли довкола. Розпластавшись на снігу, лейтенант вдивлявся у той бік, де ледь помітним горбиком темніла на снігу будівля, і швидко поліз назад під захисток усе того ж маленького, ледь помітного вночі обніжка. Однак, напевно, їх помітили. Вгорі з шипінням і тріскотом шматували небо ракети,

а кулеметні траси, вогняно виблискуючи у темряві, сікли, пронизували, збивали сніг якраз на їхньому шляху з-за обніжка. Що б там не сталося, треба було вислизнути з цієї пастки, але на яскраво освітленому полі це неможливо.

Здається, вони потрапили в біду, і надовго. Добре ще, що їм трапився цей обніжок, ніби посланий богом для їхнього порятунку, — він ховав їх од кулеметного вогню з пагорка. Але скільки можна ховатися?..

Тим часом усі нерухомо й мовчки лежали, чекаючи його рішення та його командирської дії. І він надумав єдино можливе: гранатами закидати кулемет. Очевидно, найкраще підповзти до нього з боку фронту, від річки, і зробити це найуспішніше, зрозуміло, міг тільки він сам. Тільки одному, в крайньому випадку двом, ще можна якось підкрастися до нього непоміченими.

— Передайте: старшину — до мене!

Бійці передали один одному його команду, і Дзюбін хутко приповз, мовчки ліг обіч.

— От що. Треба зняти кулемет, — сказав Івановський і, не почувши у відповідь ні слова, пояснив: — Інакше не виліземо. На випадок чого візьми карту, поведеш групу.

— Не годиться так, — помовчавши, заперечив Дзюбін. — Треба когось іншого.

— Кого іншого? — спитав лейтенант. — Спробую сам.

Відкинувшись набік, він розстебнув тілогрійку, дістав із-за пазухи зібганий аркуш карти, підсунув ближче до старшини свої лижі. Кулемет мовчав, догоряла на снігу настільно кинута німцем ракета, стало темно і тихо. Але він знав, що варто лише висунутись із-за обніжка, як німці знову розпочнуть свій тарарам; очевидно, вони все-таки щось бачать.

— Лукашов, за мною, — тихо покликав лейтенант і не оглянувся, знав — Лукашов не відстане. В суцільній темряві, що огорнула їх, він з автоматом у руці і трьома

гранатами в кишенях поповз назад під обніжком. Треба було поспішати, інакше вся його вилазка втрачала смисл. Зрозуміло, це було не найкраще, може, навіть навпаки, але іншого виходу зі свого становища він не знаходив. Інший — хіба що повертатися назад, що, зрештою, теж було непросто. Він зло, розпачливо лаявся і повторяв, розгрібаючи сніг: «Ну бий же, гаде! Бий! Трахкоти більше...»

Йому треба було, щоб кулемет стріляв. Коли кулемет стріляє, обслуга його-глуха й німа, тоді б уже лейтенант як-небудь підкрався до нього. І кулемет справді незабаром ударив — одразу, як засвітилася ракета. Але, на своє здивування, у перший момент Івановський не побачив жодної з його трас. Коротке нерозуміння лейтенанта, проте, зразу ж і минуло — кулеметні черги були спрямовані в їхній тил у напрямку заплави і річки, в те місце, де недавно вони переповзали біля чагарника. Цього разу німці стривожилися надовго і всерйоз. Над заплавою палахкотіла справжня ракетна пожежа, довкола стало видно як удень, на луг із пагорка мчали, перехрещувались і розходилися густі віяла куль; кілька кулеметів із різних місць озвіріло сікли чагарник. Спочатку Івановський інстинктивно утиснувся в сніг, мало що бачачи із своєї борозни і лише напружено вслухаючись у густий миготливий скрегіт угорі. Але й не дивлячись, він швидко збагнув, що це не так собі, що це все — Шолудяк. Значить, таки помітили, висвітили і тепер розстрілюють.

Зрозумівши це, Івановський раптом здригнувся від радісної і щасливої думки: Шолудяк відволікав огонь на себе, треба негайно цим скористатися. Лейтенант зразу ж розвернувся у снігу, навкарачки приповз у голову своєї групи, схопив ліжкі.

— За мною! — крикнув він, уже не остерігаючись, що в цій тріскотняві його почують німці.

2 Останні метри до лісу вони не повзли, а, пригнувшись, знеможено бігли, поки один за одним не попадали в чахлому ріденькому чагарнику. Розпластані на снігу судорожною гіркою задишкою, хвилину збентежено мовчали, неспроможні сказати й слова. В кожного у такт із серцем билася тепер єдина думка — наче вдалося, пройшли, найгірше лишилося позаду. Німці з пагорка, здається, прогавили їх. Захопившись стрільниною по заплаві, осліплені сяйвом ракет, вони, мабуть, не часто позирали навколо, поки розстріляли коло річки Шолудяка й Кудрявця. Спасибі ж вам, дорогі бійці, розчулено думав Івановський, лежачи на снігу і в гарячій задишці хапаючи ротом повітря. Першу плату за успіх внесено, який же буде його кінцевий наслідок?

Ще не зовсім оддыхавшись, Івановський підвівся і сів на снігу. Поодинокі вогняні блискавки куль пронизували снігову пільму вже далеченько ззаду, назустріч їм летіли інші з сосняка по той бік заплави — це вступив у бій батальйон. А тут, біля чагарника, було спокійно, перед ними лежав голий, не дуже засніжений схил із гривками на межах. Івановський дістав годинника, було пів на десяту.

— Хто стріляв? — стримано, з накипілим гнівом запитав лейтенант, згадавши той злощасний постріл коло обніжка.

Неподалік серед розпластаних бійців хтось у білому заворушився і сів на снігу. По шпичаку, що випирав під капюшоном, командир упізнав Дзюбіна — старшина був у будьонівці.

— Стріляв Судник.

— Я стріляв, — винувато й глухо підтвердив застуджений голос, і лейтенант змовк, своїм мовчанням даючи зрозуміти, що хоче бачити порушника перед собою. Судник розслаблено підвівся на ноги.

— Чому стріляв?

Боець покрутив у руках гвинтівку.

— Та ось, запобіжник підвів.

Івановський зиркнув на обкручену бинтом зброєю, і його пересмикнуло від люті — в бійця була СВТ, ефективна на вигляд десятизарядка, складна за конструкцією і не дуже надійна в бою. Просто біда, як він перед виходом не доглядив, хіба можна було з такою зброєю відправлятися в тил до німця?

— Чорт би вас побрав! — не стримавши гніву, з тихою злістю вилаявся лейтенант. — Що у вас за зброя?

— Гвинтівка.

— Яка гвинтівка?

— Самозарядна Токарева номер ен-ем шістсот двадцять чотири.

— Ен-ем! Вї гіршої не могли знайти?

Видно, лише тепер зрозумівши свою похибку, боець винувато похнюпився. Лейтенант майже з ненавистю позирав на його притиснуту вагою речмишка постать, мокрий, обвислий на колінах халат. Увесь вигляд цієї постаті виражав провину й покору. Ця його покора, однак, трохи вгамувала накіпівлий командирський гнів, лейтенант зрозумів, що даремно дуже карати бійця за справу, про яку він не має уявлення. Проте не можна було ігнорувати й той факт, що Судник мало не погубив усю групу, і лейтенант зараз просто не знав, як з ним поводитися.

— Ви розумієте, що ви наробили?

— Чорта він розуміє! — раптом, сидячи, злісно почав Лукашов. — Нехліюй він! Навіщо було брати такого!

Судник, як і до того, стояв мовчки, низько опустивши голову.

— За таке діло цокнути тебе к чортовій матері! — погрозово шепотів лейтенант. — Зрозумів?

Голова бійця схилилася ще нижче, він, очевидно, зовсім не знав, що сказати у своє виправдання, і, готовий прийняти кару, мовчав. Та лейтенант швидко збагнув, що нічого йому тут не заподієш: окрім хіба що вилаяти цього недотепа, він нічого більше не міг.

— Гаразд. Потім ми з ним побалакаємо, — напевне відчувши цю нерішучість командира, примирливо зауважив Дзюбін.

— Я ще розберуся з тобою! — багатозначно пообіцяв Івановський і, обернувшись, скомандував іншим: — На лижі!

Всі одразу ж заворушилися, готуючи лижі, і хутко поставали на них — затримуватися тут не випадало. Лейтенант схопився за палиці й оглянувся, чекаючи, поки буде готова група.

— Я б його провчив! Мені він не попався, шмаркач, — бурчав поблизу сержант Лукашов.

— Гаразд, усе! — гучним шепотом обірвав його Івановський. — Готові? Судник — за мною! Марш!

Лейтенант узяв рвучко з місця, направляючись у прогалину між чагарником, але в пухнастому снігу лижі ковзали погано й різали глибоку колю, з якої стирчали тільки їхні загнуті гострі кінці. Гілля чіплялося за маск-халат, здирало з голови капюшон. Очевидно, чверть години лейтенант продирався крізь чагарник, поки не вихопився на узлісся. Тут було теж по-нічному тихо, лише дув поривчастий вітер. Івановський намацав лижами твердіший сніг і відштовхнувся палицями. Погляд його був спрямований уперед, назад лейтенант не оглядався, він чув за собою шурхіт лиж і звичне вже похекування бійців. Його обурення Судником потроху стало проходити, уступаючи місце іншим емоціям. Як-не-як, а все ж найбільша небезпека для них минула, і командир став звикати до того, що їх тепер вісім. Щоправда, цілком примиритися з цим було неможливо, завтра ж йому дуже знадобляться люди, і Судник заслуговував суворого покарання. Але як ти його покараєш? Розстріляти, звісно, було б занадто, лейтенант мав органічну відразу до такого звичайного на війні покарання, коли й без того гинули, на гауптвахту ж не посадиш тут. Отже слід відкласти усе до повернення. До того ж їм пощастило, вза-

галі могло бути гірше. Коли розібратися, то ще невідомо, як би все склалося, коли б Судник не стріляв, не поранило Кудрявця і не відправили з ним Шолудяка, який ненароком підманув собою німців і виручив усіх. Цілком можливо, що до ранку їм не удалося б прорватися з-за того обніжка, а по видному їх би за півгодини розстріляли всіх із мінометів. Чи багато треба для десяти чоловік? А так ось прорвались, і тепер аби тільки не наразиться десь уночі на які-небудь тилові частини.

Незабаром почався невеликий спуск, лиші ковзали легше, рукам стало вільніше, і лейтенант оглянувся. Судник проворно ішов слідом, трохи відірвавшись, тягнувся у літмі сержант Лукашов. Інші ніби теж підрівнялися, і серед вітру в нічному полі чувся тільки рівний шурхіт снігу під лижами. Лейтенант ще збільшив темп. Дорога була далека, навіть занадто далека для однієї ночі, й треба було дуже поспішати. Тут він ще пам'ятав маршрут, вивчений учора по карті, і знав, що незабаром знову почнеться заплава біля тієї ж річечки, якої треба їм триматися.

Після чагарника бійці увійшли в ритм, і група хутко посувалася в сірому нічному присмерку. Хмарне небо щільним килимом затулило зимовий простір, у якому тьмяно сіріли довкола невиразні плями кущів, дерев, чорнобилію і ще чогось, туманного й загадкового. Ракети на передовій світили далеко позаду, звідси було видно лише їхні миготливі відсвіти за спадастим узгір'ям.

Івановський поступово став заспокоюватись, набирати рівноваги й розважливості. Правда, весь час не міг забути про Шолудяка, так недоладно з ним вийшло — пожалів, називається. Певно, знадобився б узавтра, все ж таки сапер і літня людина, не якийсь там хлопчак, як цей Судник. Із саперами йому не пощастило, хоча більше йому потрібні саме сапери. Але тут нічого не вдієш. У той час, як група лежала у світлі ракет, здавалося, вернув би назад половину, аби друга половина прорвалася.

Лейтенант із власного досвіду знав, що не все в житті виходить так, як треба, тим паче на війні. Щоб досягти мети, часом доводиться до останньої можливості боротися з могутньою силою обставин, інакше завалиш справу і пропадеш сам. Взагалі війна нещадна до кожного, але справді першим на фронті гине боягуз — саме той, хто більше за інших дорожить життям. А проте доволі гине і сміливих. Війна на диво сліпа в стосунках з людьми і далеко не по їх заслугах розпоряджається життями. Як ніде в мирному житті, тут зрадлива і мінлива доля людини, якій, щоб вижити, ні на хвилину не можна випускати із рук тугих віжок обставин, за будь-яких найскладніших умов треба старатися керувати ними.

Біль од першої і такої прикрої втрати не залишав Івановського. Ненадовго лейтенант забував про нього, заклопотаний дорожніми турботами, але він знову повертався щемким, надто добре знайомим на війні болем. І скільки він не зазнав його за п'ять місяців, цього жагучого в серці болю, і яким би звичним він часом не здавався, цілком звикнути до нього неможливо. Скількох Івановський уже втратив назавжди за ці місяці війни! Думалося, пора б уже звикнути до самих втрат і скоритися усвідомленню неминучості їх. Але як не звикав, ні ні та й охоплював такий відчай, що, здавалося, краще б підставив під ту прокляту кулю власну голову, ніж бачити, як назавжди спускають у могильну глибину близьку тобі людину.

А свого кращого друга, розвідника капітана Волоха Івановський навіть не встиг закопати... Просто в них не знайшлося лопати і якихось п'ятнадцяти хвилин часу — від шосе уже мчали на мотоциклах німці. Відстрілюючись, вони з Погрібняком загорнули тіло капітана в плащ-палатку і похапцем закидали листям, перемішаним зі снігом. Так і лишився їхній командир на узліссі того далекого смоленського урочища, де ледь не zostалися усі. А наступного за ним, сержанта Рукавицина, навіть

не вдалося винести з пагорка, на якому його наздогнала куля, і через десять хвилин його там підібрали німці.

Загалом Івановському щастило на хороших людей у війну, але найбільше поталанило; звичайно, з капітаном Волохом. Якимось непоясненим відчуттям лейтенант зрозумів це відразу, як тільки побачив його на оповитій раннім туманом просіці у Боровському лісі. Стоячи на колінах, капітан щось витрушував із кишень у кинутий на мох кашкет, поруч — розгорнута карта, а довкола сиділи й лежали його розвідники. Усі були в зелених маскувальних халатах з відкинутими капюшонами і в пілотках; лише в одного капітана був кашкет, по якому лейтенант одразу впізнав у ньому командира і привітався.

— Товаришу командир, дозвольте звернутись!

— Будь ласка, — просто й усміхнено, без найменшої командирської суворості сказав капітан. — Звертайтеся, коли є з чим. А то в нас, бач, сам потрух.

Певно, Волох хотів пожартувати і, може, навіть почастиувати махоркою, але махорки в нього не було, як не було її і в лейтенанта. Щоправда, Івановському було тоді не до курива, він би зрадив більше сухарю чи шматку хліба, бо два дні вони майже нічого не їли. Після розгрому в нічному бою під Крупцями лейтенант відбився од полку, потрапив в оточення, вийшовши з якого блукав з дванадцятьма бійцями по лісах у пошуках своєї частини. Та ніде не міг знайти хоча б рештки своєї дивізії, часом йому зустрічалися бійці з невідомих частин, але ніхто з них до пуття нічого не знав, у прифронтовій смузі всі перемішалися — і наші, і німці. Ще за день довкола zostалися тільки німці, він скрізь наштотхувався на них самих або на їхні свіжі сліди і тиждень метався з одного переліска в інший, шукаючи якогось виходу. В нього не було карти, зовсім незрозумілою була обстановка, червоноармійці, що зустрічалися на шляху, давали найсуперечливіші відомості. Ясно було одне — наші відійшли далеко, а німці пруть на Москву. В кількох

випадкових сутичках він утратив ще трьох чоловік; двоє зникли вночі: може, відбилися десь у темряві й пристали до інших груп, а може, й ще гірше. З ним лишилося четверо, вони забрели в якусь лісову гущавину, де вже не було ні німців, ні наших. І ось ця випадкова зустріч із групою розвідників край лісової просіки.

Капітан усе-таки щось натрусив із кишень і скрутив тонесеньку цигарку. Бійці мовчки і, як здалося лейтенантові, з прихованим сумом спостерігали за своїм командиром.

— Як запальничка, уціліла? — спитав капітан, засовуючи в синє галіфе вивернуті кишені.

— Яка запальничка? — здивувався Івановський.

І раптом усе згадав.

Справді, місяць тому під Косачовим, де вони стояли тоді в обороні, якось на світанку начальник розвідки полку привів на батареяний СП незнайомого командира в кашкеті і з орденом Червоної Зірки на габардиновій гімнастерці. Коли трохи розвиднілося, вони почали щось розглядати в стереотрубу на боці ворога, робили позначки на карті. Потім разом поснідали. Капітан ще почастував Івановського «Казбеком» і, прикурюючи, звернув увагу на його трофейну запальничку — фігурку буддійського ченця. Запальничка справді була досить цікава: натиснеш на пружину — і в ченця розтулявся череп, у якому спалахував тоненький вогник.

Запальничка була при ньому, Івановський вийняв маленьку чорну фігурку ченця, великим пальцем натиснув на пружинку. Але цього разу вогник не спалахнув, мабуть, не було бензину.

— Цікаво, цікаво, — сказав капітан. — Шкода, кури-ва як кіт наплакав.

— У нас теж ні тютюнини, — сказав Івановський.

Їхні обличчя стали враз серйозними, капітан натягнув на плечі свою порвану в кількох місцях куртку. Почуттями оволоділа невесела фронтова буденність.

— Давно бідуєте? — запитав капітан.

— З сімнадцятого. Як розбили під Косачовим.

— Що ж, підемо разом. Отут, на моїй карті, позначений стик, сюди й спробуємо поткнутися.

Вони пробиралися ще чотири доби, але ніякого стику в німецькій лінії фронту не знайшли, як, зрештою, не знайшли і самого фронту. Стояла глибока осінь, листя з дерев усе осипалося, після холодних тривалих дощів настала рання волога стужа. Дороги були забиті обозами, автомобілями, підводами передових і тилкових німецьких частин. Бійці пристали від багатоденного переходу по бездоріжжю, змарніли від голоду. Декого почала допікати простуда, кашель. Лейтенанта мучили чиряки по всьому тілі. А потім у групі з'явився поранений у ногу розвідник, який не міг іти, і вони по черзі несли його на зроблених із жердин і плащ-палатки носилках. Тому не могли йти швидко, але командир не хотів залишати розвідника. Це був чудовий розвідник, ясноокий і білявий атлет на прізвище Фіх, який вільно розмовляв по-німецькому. Поранили його випадково, коли вони удень заскочили в село, щоб розпитати про дорогу та роздобути що-небудь з їжі, й наткнулися там на німців. Першого німця, що вийшов із двору, капітан повалив ударом ножа в шию. Це виявився офіцер, і Волох за давньою звичкою розвідника насамперед схопився за його польову сумку. Та слідом за офіцером ішли ще двоє, один з них вистрелив із пістолета й поціливі Фіху в стегно. Добре, що Балаєнко дав чергу, німець упав, і вони всі кинулися тікати городами, підхопивши пораненого, який після цього пострілу не міг ступити вже по землі жодного кроку. Мабуть, німецька куля пошкодила який-небудь центральний нерв, нога звисла, мов нежива. До того ж незабаром підскочила температура, певно, почалося зараження. Тривалі переходи завдавали неймовірних страждань пораненому, пов'язка весь час сповзала, рана кровоточила. Фіх, зціпивши зуби, терпів, усе більше хмурився і мовчав.

Одного разу вони спинилися перепочити на якомусь зарослому молодим дубняком пагорку. Листяний ліс уже стояв голий і незатишний, лише приземкуваті дубки шелестіли на вітрі своїм дуже полинялим, але по-літньому густим листям. Тут було трохи зручніше: дубняк надійно ховав їх од чужих очей. Тільки-но спинилися, розвідники попадали на землю. З мовчазною відчуженістю на змарнілому обличчі лежав на носилках Фіх. Їсти не було чого, курити також. Два розвідники пішли на пошуки якогось житла, щоб роздобути їжі й нагодувати пораненого.

— Слухай, Фіх, — раптом сказав капітан. — Ти не бійся. Ми тебе не залишимо. Ми тебе винесемо, і все буде гаразд. Головне — не падай духом.

— Віддайте мій пістолет, — кволим голосом сказав Фіх.

Два дні підряд поранений вимагав пістолет, який витяг у нього з кобури Волох, запідозривши погане. Тепер кожна розмова з ним починалася й кінчалася вимогою повернути йому пістолет.

— Ну от, ти знову за своє! Віддам я твій пістолет. Але спершу треба донести тебе до своїх.

— Віддайте мій пістолет! Навіщо взяли? Для виправдання сумніння? Плюнь, капітане...

Умовити його було неможливо, певно, Волох розумів це й особливо не вмовляв. Їхнє становище не залишало надто багато ілюзій, та вони й не потребували ілюзій. Безнадійність стану здоров'я Фіха була очевидною як для нього самого, так і для всіх восьми у групі, включаючи й давнього Фіхового друга сержанта Рукавицина, котрий усю дорогу доглядав пораненого, як тільки міг. Але біда полягала в тому, що можливості надто малі, й Фіх згасав на очах, а Рукавицин не міг йому нічим допомогти. З пригніченим виглядом він сидів біля товариша і брудною хусткою витирив його блідий спітний лоб.

— Оце-е справі! — мовив капітан. — Що ж нам з тобою робити?

Питання було просто риторичне, ніхто не міг та й не намагався на нього відповісти. А втім, капітан відповіді й не чекав — просто він міркував уголос. Одначе на цей раз міркувати йому довелося недовго — повернулися два розвідники і повідомили, що сіл поблизу немає, а лісова хатина, яка неподалеку звідси, стоїть порожня, нічим поживитися там не вдалося. Та, йдучи назд, розвідники побачили, як по дорозі в сусідній лісок одна за одною йшли навантажені машини, котрі швидко там розвантажувались і порожняком верталися тією ж дорогою. Видно, у лісок перебазовувався якийсь великий німецький склад.

Вони, звичайно, розуміли, що склади можуть бути різні: з фуражем, боеприпасами, палим, речовим, інженерним або навіть хімічним майном. Але можуть бути і з продуктами. Напевне, вірогідність останнього припущення здалася зголоднілим бійцям найбільшою, і капітан швидко схопився на ноги.

— Ану де? Далеко?

— Та кілометрів два звідси.

Вони скоро знялися з місця, поминули дубнячок, потім обійшли по краю вибалочка, перетнули мокруватий лужок, знову позалазили в колючий густий чагарник і, не виходячи з нього, по команді Волоха усі разом стали. Крізь гілля вільшняка було видно, як по вибоїстій розбитій дорозі в негустий сосновий лісок повзли семитонні «б'юсінги», десть там вони розвантажувались і котили швидко вниз, мабуть, по нову партію вантажу.

Капітан зразу ж сів де стояв, витяг із-за пазухи бінокль. Розвідники опустили носилки з Фіхом.

— Ох ти, що там наверху. Оце так-так! — здивувався капітан. — Дротом обносять, так, так. А підходи загалом непогані. От би, коли смеркне... На, поглянь,— сказав капітан, передаючи бінокль Івановському.

Лейтенант знайшов серед безлистого гілля прогалину, навів у напрямку лісу бінокль. Виразно побачив, як там розвантажували машини. Працювали, здається, полонені, неподалік од них стовбичили темні постаті в довгих шинелях з гвинтівками в руках. Під високими соснами на пагорку витяглися довгі громіздкі ряди зелених і жовтих ящиків. Трохи раніше складені стоси були вже накриті і обв'язані брезентом.

— Цікаво, що? — розмірковував капітан. — Та однаково. Влаштуємо фейерверк на всю Смоленщину. Рукавицин, у тебе є протитанкова граната? Добре! А ти ще не викинув, Погрібняк? Ракети потрібно теж підготувати. Згодяться.

Він зразу ж у вільшняку склав свій імпровізований план нападу на склад, розподілив завдання поміж вісьмома стомленими, голодними людьми. Із пораненим залишив спочатку двох бійців, а потім одного Рукавицина. Своїм заступником призначив його, Івановського. Вирішили виступити, як тільки трохи смеркне.

— Веселенька буде ніч! — радів капітан, тручи померзлі руки. — Закурити б зараз, та нема чого.

З Мабуть, краще буде висадити склад у повітря. Під дротом протягти заряд із шнуром, покласти під стоси. Вартового заманити в інший бік — як це зробити, Івановський знав, колись учив капітан Волох. Є кілька способів. Краще б, звичайно, вартового зняти взагалі, та коли об'єкт великий, вартових буде кілька, всіх не знімеш.

Так міркуючи, Івановський повільно спускався на лижах з непомітного вночі пагорка. В засніженій темряві взагалі не видно було, де пагорок, а де вибалочок, він тільки відчував це по вазі лиж на ногах, які то важчали, і тоді виникала потреба допомогти собі палицями, то

легше бігли по снігу. Лейтенант весь час рухався на південь, час від часу перевіряючи напрямок по компасу. Праворуч, у туманній імлі, то наближаючись до лижні, то віддаляючись од неї, вигиналася все та ж річечка, яку він пізнавав іздалеку по нерівному шнурочку чагарника на її берегах. Ліворуч до неї збігали схили невисоких узгірчків, які доводилося перетинати лижникам.

З'їхавши ще з одного схилу, Івановський зупинився. Лижі затріскотіли в сухих стеблах. Лейтенант став роздивлятися, на всі боки, щоб якось об'їхати це місце. Ззаду під'їжджали й спинялися один по одному його бійці.

— Ну як? — спитав гучно лейтенант.

Тут, здається, вже ніхто не міг їх почути.

— Угрілися, лейтенанте, — важко дихаючи, відповів Лукашов; біла пара валила від його дебелої постаті.

Судник схопив у жмені снігу і, зіпершись на палиці, почав його їсти. Незабаром під'їхали Хакімов і Краснокутський; ще хтось спускався по схилу.

— Дзюбін! — покликав лейтенант.

— Іде, здається, — не одразу відгукнувся голос із сутінків, і він подумав, що коли замикаючий тут, значить, усі в зборі, можна рушати далі.

— Як би перепочити, товаришу командир. Привал би, га? — з ноткою скарги запитав Краснокутський.

Івановський вийняв годинника. Велика стрілка наближалася до дванадцятої, мала вже досягла години.

— Відставити привал, — сказав лейтенант. — Ми запізнюємось.

— Уже ноги тремтять.

— Втягуйтеся. Потім легше буде. Так, за мною — марш!

Він боявся відпочинком розхолодити бійців, по собі знав, як трудно після привалу знову набирати темп. Важко було витримати певну швидкість протягом усієї ночі, може, навіть збільшити її, коли буде потрібно. Він

знав — незабаром настане друге дихання і тоді легше стане всім.

Але втома брала своє, і лейтенант усе частіше став помічати, що голова його вперто хилиться вниз, і перед очима починається набридливе миготіння лижних носків. Одного разу, через силу відвівши погляд од снігу, він заглянув попереду щось одноманітно-сіре, схоже на високу стіну лісу. І справді, це був ліс — перетнувши їм шлях, тривожно й тягуче шуміли на вітрі сосни. Івановський, не все розуміючи, здивувався — на карті в тутешніх місцях не значилося ніякого лісу, тим більше хвойного. Він подумав, що, може, втратив напрямок, і почав квапливо орієнтуватися по компасу. Але ні, все було правильно, напрямку він дотримувався заданого, точно сто дев'яносто градусів, а чому ж тоді ліс? І як з ним бути — пройти ним, не міняючи маршруту, чи обійти? І з якого боку його обходити?

— Що, лейтенанте, перекур? — запитав Лукашов позаду. Чомусь він наблизився раніше від Судника, котрий відстав так, що ледве мрів у п'ятні. Це порушило встановлений порядок на марші, і в лейтенанта вихопилося:

— А чому ви тут?

— Так он сапер... Набридло на п'яти наступати.

Здається, його лижники почали розтягуватись, це вже нікуди не годиться; лейтенант думав, що по готовій лижні можна б швидше просуватися. Він сховав компас у рукав і, зосереджено міркуючи, як бути з лісом, очікував, поки надійдуть усі.

Хвилини за три чи навіть п'ять прибули Хакімов і Краснокутський, інших не було. Втрачаючи терпіння, лейтенант почекав ще. Стомлені лижники, ледве зупинившись, навалювалися грудьми на кінці встромлених у сніг палиць і так відпочивали. Усі важко, з натугою дихали, хапали руками сніг.

— Чи скоро, товаришу лейтенант? — слабким голо-
сом запитав Краснокутський. — Знаєте, сили вже не стає...

— Де інші? — замість відповіді стривожено запитав лейтенант.

— Та йдуть. Заєць, певно, відстав. Ну і старшина там з ним няньчиться.

— А Пивоваров?

— Та он хтось іде.

Зі снігової темряви, затканої крупю, що густішала на вітрі, вислизнула ще одна постать у білому. Це Пивоваров.

— Де інші?

— Не знаю. Позаду нікого начебто, — відказав боєць. — Я там із лижею проваландався...

— Гаразд. Ходімо.

Лейтенант не міг далі чекати, подумав, що старшина не новачок у такій справі, він не відстане. До того ж на снігу добре видно уторовану лижню, хай наздоганяє. І лейтенант завернув праворуч, уздовж борового узліску, в обхід сосняка. Рухатися лісом навпростець Івановський не наважився, щоб випадково не натрапити де-небудь на рів чи якесь ломаччя та й просто не заблудити в гущавині. Все-таки на лижах іти вночі лісом не варто.

Але він не знав, як обійти його, і простував уздовж нескінченної кривулі узліску, повторюючи лижнею всі його звивини. Посувалися обережніше, ніж у полі, під соснами у хащах узліску весь час темніло щось, здавалося, тіні чи якісь постаті. Та коли наближався, то кожного разу переконувався, що це були молоді ялини.

Тим часом вітер дужчав, тепер він майже весь час дув їм назустріч. Тонка бязь маскхалата пузирилася на спині, часом лопотіла, наче вітрило. Лейтенант відчув, як помітно зменшилася в нього спритність і так само впевненість у тому, що йде правильно. Інших сумнівів не було. Він то робив енергійний ривок, то спроквола переходив на помірний крок, із більшою, ніж треба, обережністю позираючи на всі боки. Час од часу прислухався до

звуків позаду, намагаючись установити, чи не доганяють їх Заєць і Дзюбін.

Але Дзюбін усе ще не доганяв, а сосняк несподівано скінчився, нарешті вони дісталися західного краю лісу. Далі сосновий узлісок повертав на південь і, закругляючись, відступав кудись на південний схід. Цього тільки й чекав Івановський. Він навіть із полегкістю зітхнув і, зупинившись, устроїв палиці в сніг: необхідно було зорієнтуватися по карті.

— У кого там... Пивоваров, у вас палатка?

— У мене, товаришу лейтенант.

— Дай сюди.

Не сходячи з лиж, Івановський присів на снігу, Пивоваров акуратно накрив його плащ-палаткою — після мигливої біляви снігу стало дуже темно й тихо. Блідою плямою світла з ліхтарика лейтенант повів по зіжмаканому аркуші карти, й одразу йому стало все зрозуміло.

Річка тут робила великий поворот у правий бік, тому він згубив її у темряві і натрапив на ліс. Але навряд чи була потреба огинати всі її повороти, певно, розумніше було взяти одразу на південь і там зрізати чималий гак. Правда, без річки важче буде орієнтуватися вночі, тим більше, що карта мала неточності. Хвойний ліс, який вони обійшли, зовсім не був позначений на ній, топографи нанесли тут лише кілька дрібних кружечків, які означали чагарник. Колись, може, це й були чагарі, а тепер он забув ліс, розрісся на цілих два кілометри завдовжки і ледве в оману його не увів.

Зрозумівши, де вони перебувають, лейтенант скинув із себе плащ-палатку.

— Старшини немає?

— Немає ще. Може, почекаємо? — запитав Лукашов.

З останньою надією Івановський вдивлявся в ніч, прислухався, але позаду нікого не було. Тривала відсутність старшини почала неабияк тривожити його, на думку спадали різні недобрі здогади, але він гнав їх, бо хотів віри-

ти, що старшина дожене. А зараз необхідно було йти далі і потрібно мати замикаючого. Старшим у групі за званням після командира був сержант Лукашов, і лейтенант сказав:

— Лукашов, підеш замикаючим. І щоб ніяких відставань. Утямив?

— Утямив, — твердо відказав сержант і зійшов з лижні, щоб пропустити інших наперед.

— Тоді марш! Ще зо два ривки — і синиця в шапці. Тоді так само синиця ледве не опинилася в шапці.

Ще не стемніло, як на вологу землю почав падати мокрий сніжок. Було тихо. Спочатку він ішов ріденький, пушистий. — гарні сніжинки легко кружляли в повітрі, осідаючи плавно на землю. Потім снігопад погустів, а як смеркло, повалив такий густий, що за п'ять кроків нічого не було видно. Розвідники терпляче сиділи в чагарнику й чекали. За кілька годин усі дуже померзли. Пораненого Фіха накрили мокрою палаткою, і він тихо стогнав під нею. Коли трохи стемніло, Волох і сержант Балаєнко відправилися постежити за складом: із чагарника вже погано було видно.

За якихось чверть години схвильований Балаєнко повернувся і передав наказ капітана: Фіха з Рукавициним залишити на місці, а всім іншим бігти на узлісок. Вони підхопилися і швидко прибігли до командира. До складу звідси було рукою подати, але снігопад і вечірні сутінки заважали: нічого не можна було розгледіти. Пожвавлений капітан рішуче оголосив, що діяти почнуть зараз же, не чекаючи ночі, бо пильність німецьких вартових ослаблена розвантажувальною метушнею, що й досі триває. Ніхто не заперечив капітанові, розвідники завжди виконували його накази ретельно і мовчки. Івановському ж у цій диверсії було все нове й незвичайне, в усьому він

покладався на Волоха і теж прагнув якомога пунктуальніше виконувати всі його накази.

— Якраз доречний сніжок, — сказав лейтенант, опускаючись біля командира. Той обернув незадоволене, заклопотане обличчя.

— Не дуже доречний. Нас не видно, але й ми ні біса не бачимо. А база велика.

Важко вгадати, як ліпше, однак сніг не переставав, і капітан вирішив починати. Чотирьох із трофейним МГ під командою Івановського він лишив на узліссі, щоб прикрили на випадок відходу, а сам з двома розвідниками, забравши всі гранати, попрямував до бази. Не було ніякого прощання, просто Івановський провів їх довгим поглядом, зачекавши, поки один за одним усі троє не зникли в густих білих од снігу сутінках. Тихенько зарядивши кулемет, лейтенант став очікувати на узліссі.

Якийсь час попереду було темно і тихо, марудно минали хвилини самотнього, напруженого чекання. В думках Івановський ішов за капітаном, уявляючи собі, як той, подолавши відкриту ділянку поля, наближався до узліску. Потім він повинен, мабуть, зупинитися, щоб розгледітися. Але що це?..

Із вітряної снігової пільми раптом долинув якийсь дивний переляканий крик, потім ще, і перш ніж Івановський устиг трохи розміркувати, бабахнув недалекий гвинтівочний постріл. Зразу ж над верхівками сосен пурхнула ракета, яка не багато освітила на білому, затканому сніговицею просторі, та Івановський зрозумів: намір капітана зірвався.

Напевно, треба було прикривати відхід, може, перехопити огонь на себе, але він не знав, де капітан і чому той жодним пострілом не відповів на огонь вартових. Проте, коли від дороги вздовж узліску сікнули трасуючі кулеметні черги, він не стримався і вдарив із МГ назустріч, — навмання у те місце в темряві, де вони виникли. Івановський з нетерпінням чекав, коли з'явиться

Волох, і випустив лише одну чергу по німецьких кулеметниках. Навряд чи його черга досягла мети, але в них малувато було патронів, одна всього стрічка, треба було економити. Весь час лейтенанту здавалося, що ось-ось три знайомі постаті вискочать із темряви, і тоді всі вони кинуться геть од цієї проклятої бази. Та минав час, а з темряви ніхто не вискакував, і лейтенант змушений був чекати. Обіч у снігу лежав його боець Толкачов. Озвавшись до нього, Івановський махнув у напрямку бази, і той підхопився й слухняно побіг у поле.

Ракети над сосняком горіли безперестанку, флангові траси мчали кудись в одне певне місце — мабуть, німецький кулеметник знав, куди цілився. Івановський з коліна випустив другу чергу навмання, і тоді весь цей недалекий узлісок сосняка загуркотів пострілами, — певне, охорона зайняла оборону і всерйоз відбивала напад. У такій ситуації слід було якомога скоріше відходити. Але капітана все ще не було, і недобре передчуття стиснуло Івановському горло.

Він не зразу помітив, як хтось появився у полі, в миготливому світлі ракет крізь завію попереду мигнула хистка тінь. У той час, коли друга тінь упала, ця умить виросла до гігантських, на все поле, розмірів; оминаючи її, з двох боків на узлісок летіли кулеметні траси. За кілька стрибків тінь досягла їхнього узліску, і крізь шум стрілянини Івановський почув:

— Капітана вбили!

— Стій! — крикнув лейтенант і підхопився. — Стій!

Це був Фартучний, загалом непоганий розвідник, його найбільше любив капітан Волох, але зараз, охоплений незрозумілим переляком, він шалено тікав з-під вогню. Принесена бійцем страшна звістка, однак, не дуже вразила лейтенанта, той уже відчував: сталося щось погане. Але що загинув сам капітан Волох, цього він не міг собі уявити.

— Стій! Назад!

Він підхопив кулемет із важкою стрічкою, що звисала до самого снігу, й кинувся в поле. Спотикаючись на присипаній снігом ріллі, хвилину біг у тому напрямку, звідки появився Фартучний. Не озирався, однак знав, що Фартучний вернеться і побіжить за ним, — інакше не могло бути. Ракети світили невпинно, Івановський уже не ховався від їхнього світла і з ходу випустив чергу по сосняку, щоб примусити німців остерігатися, залягти. Саме тоді Фартучний спритно обігнав його і зник за сніговою запоною попереду.

Івановський теж подався був за бійцем, але побачив у ракетному світлі кілька постатей, що бігли від дороги вздовж дряної загорожі бази. Злякавшись, що вони перехоплять Фартучного, він поспішно випустив по них останню чергу, і коли спустілий кінець металевої стрічки випав у сніг, кинув непотрібний тепер йому кулемет і вихопив із кобури ТТ. Але він уже побачив своїх — двоє розвідників, пригнувшись, за руки і за ноги волокли командира.

— Живий? — запитав, підбігши до них.

— Де там! Убили! — крикнув Фартучний. — Проклятий вартовий! Треба ж...

Відстрілюючись, вони змінили напрямок, довго бігли в чагарнику і тільки тоді, коли віддалилися кілометрів на два, в якомусь ліску передихнули. Капітана убили на повал, нести його далі не було сенсу, до того ж десь поблизу тріщали мотоцикли, — здається, німці вислали погоню. Поспішаючи, бійці трохи розпушили мокру, з листям, землю, вигребли неглибоку ямку і присипали в ній командира. Зник також один із розвідників, що супроводив Волоха, не знали, чи він загинув, чи, може, відбився куди в іншому напрямку. Проте чекати його не випадало, кожної хвилини тут могли появитися німці, втекти від них із пораненим Фіхом було б нелегко.

Проклинаючи ту клятву базу і свою невдачу, Івановський повів маленьку групу на північ — далі від сосняка,

над яким усе ще горіли вночі ракети, і відсвіти од них довго супроводжували бійців. На душі в лейтенанта було погано, його охоплювали то злість, то розпач. Увесь час хотілося лаятись. Але Івановський не осуджував капітана — мабуть, сам на його місці вчинив би так само. Було кривдно до сліз, що прикрий сліпий випадок так здорово допоміг німцям. Коли б Волох не наткнувся на вартового, усе обійшлося б гаразд, вони, певно, висадили б у повітря базу, і тоді не потрібна була б оця вилазка з її неминучими жертвами.

Отже, слід бути обережнішими. У сто разів обережнішими, обачнішими, тим паче йому, Івановському, який тепер є відповідальним не лише перед самим собою...

4 Поминувши ліс, Івановський вивів групу на рівнину над річкою, і стомлені лижники довго посувалися прямо. Тут уже не було ні підйомів, ні спусків, лижня бігла рівно, по глибокому снігу, та лейтенант з помітним зусиллям налягав на палиці. Лижі в пушистому снігу осідали глибше, ніж потрібно було для швидкої ходи, і майже не ковзали. Весь час прокладаючи лижню, командир брав на себе найбільше в цьому переході навантаження ідесь опівночі відчув, що став знемагати. На ньому все було мокре, білизна не висихала від поту, гаряче дихання розпирало груди, стала доймати спрага. Та він не хотів їсти сніг, знав: вода обернеться зайвим потом, і це тільки зменшить витривалість і не додасть сили, якої потрібно йому ще багато.

Швидко минав час, а Дзюбін все ще не доганяв групи, і лейтенант сушив голову: що з ним сталося? Та, видно, треба кинути про нього й думати — коли не догнав раніше, то зараз не дожене: вони учистили вже половину шляху, коли не більше. В лейтенанта все стискається серце від думки, що їх стає дедалі менше. Не дійшли ще до

місця, а чотирьох уже немає. Та він не міг, просто не мав права гаяти дорогоцінний час на пошуки або на чекання.

Івановський навмисне якомога рідше поглядав на годинника, він почав уже боятися невинного плину часу й усю свою снагу витрачав на біг, стараючись про інше не думати. Певно, тому він не одразу помітив, що вітер подужчав, біля ніг заклубочилась поземка, здається, починав падати сніг. Кілька дужих поривів вітру так шмагонули по обличчю сніжною крупю, що лейтенантові аж дух забило. Навкрути стало глухо і темно. І без того малий нічний простір ще поменшав, майже зник у сірій негоді пільми. Нічні плями довкола розтали. А вітер знов ударив снігом в обличчя, — здається, таки почалася завія. «Не на часі», — тривожно подумав лейтенант, дужче налягаючи на палиці. Лижі його вже зовсім тонули в снігу, вистромлюючи на поверхню самі лише рижки. Стараючись не згубити напрямку, Івановський тепер майже не дивився під ноги, необхідно було якнайдалі бачити в темряві, у цьому полягав зараз основний його обов'язок. Інші поглядали на всі боки, замикаючий Лукашов відповідав за безпеку з тилу. Зрозуміло, в цій темряві легко було наткнутися на німців, та більше за несподівану зустріч з ними він боявся спізнитися. В завію чи в гарну погоду, а до ранку вони повинні прибути на місце.

Видимо, річка знову повернула вбік, бо спереду засіріло щось велике, проступаючи нерівним бугром із пільми. Завія щосили гуляла над полем, і неможливо було побачити, що це таке. Однак оте громіздке було якраз на шляху групи, Івановський зрозумів це одразу і спинився. Він тепер частіше, ніж досі, придивлявся до компаса, вивіряючи маршрут. Позаду не відставав Судник, близько трималися й інші.

Те, що здалеку привернуло їхню увагу, зблизька виявилось якоюсь будівлею — околична садиба села чи якийсь хутір. Було дуже доречно завернути туди хоч би

для того, щоб напиться, та лейтенант рішуче пішов у обхід. Він забобонно боявся усього, що могло зашкодити їхній меті й забрати час.

Крізь хуртовину трудно було вгадати, на якій відстані од них був цей хутір. Усього якусь хвилину він темнів збоку і вже мав зникнути, як раптом крізь вітер звідкілясь долинув крик. Лейтенант не збагнув ще, хто і навіть якою мовою кричить, як од будівлі почувся виразний гавкіт собаки. Івановський чимдуж відіпхнувся палицями, роблячи сильний ривок у темряву, і ту ж мить вітряну тишу ночі розірвала приглушена завією черга. Трасуючі світляки куль у кількох місцях прошили над головою темінь, черкнули по снігу і полетіли геть. Здригнувшись од несподіванки, лейтенант пригнувся і щосили рвонув далі, вперед, у пільму. Звідкілясь позаду крізь смуги завії спалахнуло світло, сніжинки густо забіліли в його круглій плямі. Але це була не ракета — певно, десь увімкнули фари. І знову повітря пронизали вогняні пасма куль — густа, довга черга з широким розсівом пройшлася полем. Івановський озирнувся на лижників — Судник, як завжди, тримався дуже близько, далі, нагнувшись, розгонисто йшли інші. Далекувате сяйво фар усе ж трохи підсвічувало поле, вихоплюючи з сірої пільми білі силуети людей; з хутора їх, напевно, можна було побачити. Коли зовсім близько знову заблискали трасуючі кулі, лейтенант негучно наказав «Лягай!», чомусь найбільше злякавшись за ношу Судника, і сам опустився м'яко на бік. Але спізнився. Лежачи на снігу, він уже відчув, що поранений, ногу коротко обпекло вище коліна, тепла мокрота розпливалася в холоші. Та великого болю не було; зціпивши зуби, спробував ногою — мовби нічого, можна терпіти. Обіч, важко дихаючи, втиснувся у сніг Судник.

— Пляшки! Пляшки бережи! — гучно шепнув бійцеві, розуміючи, що коли поцілять у пляшки, то всі вони тут загинуть. Судник стяг із плечей речмишок, втис-

нув у сніг, затуляючи собою небезпечний для всіх вантаж.

Як тільки остання траса відлетіла в далечінь, лейтенант підвівся і з радістю впевнився, що нога слухається. Пригнувшись на лижах, він знову помчав у ніч, — з усієї сили далі від цього хутора, обстрілу і зрадливого гавкоту собак. Добре, що пориви вітру зі снігом усе-таки ховали їх навіть у підсвіченому нічному просторі, і він проскочив ще метрів сто. Хутора вже зовсім не було видно, фари, помиготівши здалека, якимось потьмяніли, та як і до того світили в їхній бік. Нова черга прошила пільму заду, але напрямок її відхилився далеко в поле.

Здається, вони вирвалися з найбільш небезпечної зони. Лейтенант похопився, що відірвався од своїх, оглянувся. Позаду хтось вовтузився в пільмі, але не доганяв, а нагинався — мабуть, вони загубили його лижню. Тоді він, стримуючи лижі, присів, тихенько покликав бійця і повільніше попростував у темряву, геть од цього хутора.

Незабаром він натрапив на якісь куші чи узлісок і став: треба було зібрати бійців. Нога боліла дуже, але біль той був поки що терпимий, напевно, куля зачепила тільки м'якуш. Хутір мовчав. Зовсім близько темніли голі, засипані снігом чагарі, в яких то там, то сям чорніли молоді ялини — на випадок чого, за ними можна сховатися. Очікуючи своїх, Івановський не переставав дивуватися пильності німців. Хоча, здається, видав його собака. Дурна тварина, хіба вона знала, на кого валувала. Зрештою, було б гірше, якби він своєчасно не повернув од хутора. Все ж вони оминули його, хоча й не так далеко, щоб їх не помітили. Лейтенант відчув, як біль у нозі посилюється, в холоші зовсім змокрило, змокла навіть онуча в чоботі, треба б перев'язати рану. Але він мовчав і не ворухився, — чекав, коли надійде група.

Першим із темряви несподівано виринув Судник, потім з'явилася худорлява постать Пивоварова, трохи піз-

ніше, пригинаючись і розмашисто працюючи палицями, примчали із завії ще двоє. Всі зупинялися біля командира і насторожено позирали назад. Поривчастий вітер крутив у повітрі сніжною крупю, обсипаючи нею лижі, маскхалати, обличчя бійців.

— Кого ще немає? — тихо запитав лейтенант.

— Хакімова нема, — відповів Лукашов, не обертаючись. Усі вдивлялися в напрямку злочасного хутора.

— Сволота! І як вони почули? Наче так тихо йшли! — обурився Краснокутський.

— Ото ще біда — собаки! Добре — німецькі, а коли наші?

— Під німцем усі собаки німецькі. Тут вони нам не товариші.

Лейтенант ледве стояв, розслабивши поранену ногу, і мовчав. Він усе більше хмурнів, усвідомлюючи своє становище і тривожачись, що довго немає Хакімова. Зрозуміло, що ця затримка дорого їм обійдеться, однак і лишити бійця він не міг. Після недовгої паузи лейтенант запитав у Лукашова:

— Де він зник? Як лежали чи потім?

— Як лежали — був. А після того не помітив.

— Іди й шукай. Ми зачекаємо.

Лукашов мовчки подався у завію, а лейтенант постояв трохи і повернув у чагарник за молоді, обсипані снігом ялини.

Тут крутило, ніби в аеродинамічній трубі — хмари снігу вихрили в повітрі, з усіх боків задував вітер. Умовившись за ялиною, Івановський розсмикнув тасьомки маскхалата, розстебнув штани. Холодні руки одразу відчували загуслу кров, він розідрав цупку обгортку індивідуального пакета і туго перев'язав ногу вище коліна. Було таки боляче, але він стерпів, притамував зітхання і швидко вдягнувся. Снігом старанно витер руки, щоб ніхто не знав про його поранення, це зараз ні до чого. Тим паче, що рана легка, як-небудь перетерпить.

Гірше буде, коли не знайдуть Хакімова.

Чорт знає, як неолодно все виходить, самі невдачі. Пригадалася народна прикмета, що справа з невдалим початком має ще гірший кінець. У нього початок аж надто невдалий. Який же буде кінець?

Сівши на снігу, бійці терпляче ждали, стискаючи в руках забинтовані стволи зброї. Він так само зачекав трохи, а потім вийняв годинника. Той справно, наче нічого не сталося, робив своє діло, показував пів на другу. Минула половина ночі. Немало відмахали й вони, та кілометрів з двадцять ще лишилось. Якщо тільки вони не відхилилися од маршруту. Закрутившись під цим обстрілом, ні про який маршрут він, звичайно, не думав, і зараз потрібно виправляти становище.

Івановський зорієнтував компас. Візир, установлений на двісті десять градусів, показував у чагарі. У темряві заметільної ночі, хоч в око стрель, не видно нічого, і він подумав, що доведеться, мабуть, іти крізь зарості. Інакше можна зовсім заблудитись. Або потрапити в лапи до німців.

— Тихо!

Із темряви долинув чийсь кволий невиразний голос. Краснокутський став на лижі і, пригнувшись, ковзнув у той бік. Хвилину звідти нічого не було чути, а потім щось майнуло в темряві й заворушилося, біле й незграбне. За хвилину Лукашов і Краснокутський, зігнувшись, волоком притягли Хакімова і тут же впали колінами в сніг. Лукашов, стомлено дихаючи, сказав:

— От... Ледве знайшов... Палиця одна стриміла... Його палиця. Дивлюся, стирчить... А він через десять кроків... Уже снігом замітати почало...

— Що, живий? — запитав лейтенант.

— Живий, але погано. В спину його вдарило. В живіт вийшла, здається.

— Так. Швидко перев'язати!

Ну от, іще один. Неборака Хакімов! Такий старанний, меткий, кмітливий хлопець. З першої зустрічі він сподобався командирів: небалакучий, тямущий. І що тепер з ним робити?

— Я тут трохи обмотав. По куфайці. Непритомний він...

Поки двоє порпалися, перев'язуючи пораненого, Івановський, розслабивши прострелену ногу, розгублено дивився у темряву. Звичайно, Хакімова не залишиш, доведеться нести з собою. Але як? І доки? І що з ним робити завтра? Все було трудно, незрозуміло і погано, але лейтенант з усієї сили намагався приховати від інших свою стурбованість. У тій справі, на яку вони йшли, він має знати все, все уміти й зовні бути втіленням цілковитої впевненості.

— Так. Перев'язали? Лаштуйте зв'язку з лиж. Що, не вмієте? Пивоваров, давай палатку! — вдавано бадьоро командував лейтенант. — Скоріше, скоріше!..

— Хіба так потягнеш? — засумнівався Краснокутський.

— Потягнеш. Знімай з гвинтівки ремінь. Давай хто-небудь ще свій. З нього також усі ремені зніміть. Заберіть патрони. Все, все. І гранати так само. Судник, візьми гранати. Тепер беріться вдвох. Один за ремінь. Так. Ви, Пивоваров, підстраховуйте ззаду. Сміливіше, сміливіше, не бійтеся.

Якось уклавши на зв'язку лиж Хакімова, вони поволокли його в чагарі. Вийшло не дуже зграбно — громіздко й незручно, лижі роз'їжджалися на снігу, а тіло пораненого весь час перевалювалося з боку на бік. Ззаду тяглася глибока борозна в снігу. Невідомо, скільки так можна проволочки.

Але іншого виходу вони не мали. Звідси до своїх не відправиш, залишити теж не було де. Звичайно, тепер їм доведеться пововтузитися. Тепер уже навряд чи встигнуть до ранку.

Група нерішуче пробиралася крізь чагарник. Часто зупинялися, поправляли лижі, ледь утримуючи на них Хакімова. Тягнув Краснокутський; Пивоваров, зігнувшись, підпихав і притримував. Лукашов ззаду часом допомагав, покрикуючи на обох.

На щастя, чагарі не завели їх у ліс, як того боявся Івановський, і за якихось півгодини вони знову опинилися в полі. Вітер на відкритому місці подужчав, над землею гуляла віхола. Обліплені снігом, вибравшись на чисте, вони спинилися, щоб перевести дух.

— То що ж робити, лейтенанте? — заклопотано вистався Лукашов. — Так ото його й тягти?

— А що вдієш? Що ви пропонуєте? — з явним незадоволенням спитав лейтенант.

— Може б, залишили де? В селі якомусь? Десь у сараї?

— Ні, не залишимо, — твердо сказав Івановський. — І досить про це.

— Що ж, досить то й досить, — раптом згодився Лукашов. — Тільки чи далеко так дотягнемо?

— Треба скоріше, — схопився лейтенант. — Що є сили скоріше! Зрозуміло?

Не озираючись і помітно накульгуючи правою ногою, він подався у темряву. За ним рушили інші.

Усі зморено, понуро мовчали.

5 Попередній темп цієї шаленої гонитви був остаточно втрачений, котру вже годину вони волоклися в завії, мов сонні мухи, й лейтенант клопотався лише про те, щоб не втратити напрямку. Раз по раз він спинявся, треба було звіритися з компасом і зачекати волокушу з Хакімовим. Краснокутський і Пивоваров знеслилися, та й сам він хитався від знемоги, в голові п'яно паморо-

чилося од вітру, важко тиснула на плечі зброя, все дужче боліла нога. Та він, як і досі, був попереду і, на диво, не відставав од нього ні на крок Судник. Боець мав навантаження надміру: окрім своїх пляшок із КС, ніс ще дві кілограмові гранати Хакімова, його гвинтівку, яку не покинули тоді, та його ж речмишок.

Раптом у темряві їм трапився засніжений стіжок, угледівши його, лейтенант звернув з прямої дороги і за хвилину ткнувся знесилено плечем у присипане хурделицею сіно, що дотепер повнилося літніми пахощами. Ноги на лижах ненароком ковзнулися і поїхали вбік, і він м'яко сповз тілом у притрушений сіном замет. Кілька секунд тихо лежав у солодкій знеможі, заплющивши очі й відчуваючи, як усе під ним закрутилося в якомусь сонному бездумному танку. Злякавшись, що засинає, лейтенант великим зусиллям волі примусив себе підвестися. Ні, здається, ніхто не помітив цієї його хвилинної слабкості, від якої він розгубився в ту хвилину більше, ніж від чогось іншого. Тим часом до стіжка підійшов Судник, притягли волокушу з Хакімовим. Останнім, так само знеможено, виповз із мороку Лукашов. Усі мовчки попадали під стіжок.

— Багато ще? — натужно видихнув замикаючий.

— Небагато, небагато, — з неприродною бадьорістю відказав лейтенант. — Але треба поспішати. Там шосе, його ми повинні перейти до світанку. Вдень нічого не вийде.

— Так, усе зрозуміло, — сказав Лукашов. — Тоді потопали.

— Еге ж, треба рушати, — згодився лейтенант, однак йому бракувало сили, щоб одразу відірватися од м'якого боку стіжка.

— Ну, взяли саночки. Раз, два! — закомандував Лукашов, і лейтенант уже не вперше відзначив у думці, що цей сержант усе впевненіше командує в групі. Він і в до-

розі усе покрикував на відстаючих, підганяв, наказував. Заклопотаний своїм, Івановський досі про це просто не думав, добре це чи погано. Зрештою, як замикаючий сержант цілком задовольняв його. Замикаючий з нього був чудовий, у такого ніхто не відстане.

— Так, устати. Устати! — негучно, зі звичною наполегливістю командував Лукашов, який сам уже став на ліжжі й приготувався в дорогу. З явним зусиллям підвівся Краснокутський, закинув за плече ремінну лямку од волокуші. Один Пивоваров усе ще сидів, прихилившись боком до сіна, і не ворухився.

— Ну, а ти що? Окремого запрошення чекаєш? Пивоваров!

Пивоваров ледь поворухився і не встав.

— Що це з вами? — запитав лейтенант.

— Я не можу, — з дивною відвертістю для їхнього становища відповів боєць.

— Як це — не можу?

— Не можу. Покиньте мене...

— Оце номер! — здивувався Івановський. — Ти що, жартуєш?

— Придурюється він, а не жартує! — розізлився Лукашов і прикинув: — Ану встати!

Худорлявий слабосильний Пивоваров, очевидно, не розраховував на таку дорогу і вже дійшов до краю у своїх і без того не дуже великих можливостях. Навряд чи від нього можна було чогось добитися, але й залишати його під цим стійком так само було неможливо.

— Ану вставайте! — суворо скомандував Івановський. — Сержант Лукашов, підніміть бійця!

Лейтенант не міг нічого іншого придумати, окрім застосування своєї влади з усією суворістю — тільки вона могла тут діяти. Командир, звичайно, усвідомлював безсердечність своєї аж ніяк не гуманної вимоги, розумів, що цей-загалом покірний і старанний боєць заслуговував кращого з ним поводження. Але тепер Івановський зата-

мував у собі будь-яку товариську сердечність, виявляючи саму лише холодну командирську вимогливість.

Лукашову, як видно, не треба було зайвий раз нагадувати, він ступив до бійця і вирвав із снігу палицю.

— Чув? Устати!

Пивоваров немічно заворушився, став підводитись, ніби про щось розмірковуючи і ледве перемагаючи в собі знемогу. Лукашов скипів:

— Годі придурюватися! Встати!

Дужим ривком за комір Лукашов спробував поставити бійця на ноги, але той похилився на спину, підкинувши ногу з лижею. Лукашов смикнув ще — боець сірим безсилим клубком скорчився в здійсненому ним сніговому вихорі.

Не здолавши собі дивного, не узгодженого із своїм бажанням почуття, лейтенант круто перекинув на розворот здорову з лижею ногу.

— Відставити, Лукашов!

— Чого там відставити! Няньчитися з ним... бач, прикидається!

— Так, тихо! Він не прикидається. Пивоваров, ану... пару ковтків.

Івановський відчепив з ременя флягу, котру беріг усю дорогу на потім, на завтрашній день, який, судячи з усього, доведеться просидіти в снігу, та на зворотний шлях, що, цілком можливо, буде важчим за цей. Навіть напевно важчим. Принаймні їх зараз не переслідують, їх просто ще не бачили, ніч і завія надійно ховали їхній слід. А що буде завтра? Може так статися, що завтра вони будуть із заздрістю згадувати цю загалом тиху ніч. Але як би там не було сьогодні, та коли група не дістанеться вчасно до місця, то в неї просто не буде цього завтра.

Пивоваров кілька разів ковтнув із фляги, посидів ще, немов роздумуючи, і ослаблено, похитуючись підвівся.

— От і добре. Давай сюди гвинтівку. Давай, давай! А речмишок візьме сержант. Візьміть, Лукашов, у нього

речмишок. Дуже мало залишилося. Рукою подати. Зате поки розвіднитися, заліземо в ялинник, розвідаємо, видимось і ввечері такий гармидер влаштуємо. На всю Смоленщину. Тільки б Хакімова дотягти. Як він там, дихає?

— Дихає, товаришу лейтенант, — сказав Краснокутський, беручись за свою ремінну лямку. — А може б, зоставити, га, товаришу лейтенант? Зарити б у стіжок...

— Ні! — твердо сказав Івановський. — Не вийде. А що як німці? Тоді що? Нам жити, а йому пропадати? Що тоді генерал скаже? Пам'ятаєте, він наказував: триматися там один за одного, більше вам не буде за кого триматися.

— Воно-то так, — зітхнув Краснокутський. — Та коли б не даремно тягли...

Це правда, подумав Івановський, може й, даремно. Цілком можливо, що їхні зусилля щодо Хакімова виявляться марними. Скоріше за все, так і буде. Стільки годин боєць непритомний, та ще ця тряска, холоднеча, задубіє, та й годі. Вірогідність такого кінця була надто великою. Та біда й у тому, що фізичні можливості пораненого, мабуть, погано узгоджувалися з силою бійців, які можуть видихнутися раніше, і тоді всім буде непереливки. Івановський, не признаючись навіть собі, починав невідомо відчувати, що Хакімов поступово, але напевно волею фронтової долі перетворювався із хорошого бійця і товариша на мимовільного їхнього мучителя, якщо не більше. Ніхто про те ще не сказав жодного слова, та, певно, усі вони почали відчувати щось подібне в ставленні до цього бідолахи.

Навчений гірким власним досвідом, лейтенант добре розумів, яка це біда — поранений у групі. І справа тут не лише в тому, що втрачено ще одного потрібного бійця. Поранення це надмірним фізичним тягарем лягало на всіх і ставило під загрозу виконання бойового завдання. Тепер вони безумовно спізняться, не зможуть у темряві

перейти шосе, зостануться в снігу на полі, де на групу можуть просто натрапити німці. Та як не мучився Івановський від усвідомлення такої безрадісної перспективи, йому навіть на думку не спадало, щоб залишити пораненого. Обов'язок командира і людини владно диктував йому, що доля цього небораки, поки він живий, не може бути відділена від їхньої загальної долі. Кожен із них повинен зробити для нього все, що зробив би для самого себе. Це правило було законом для розвідників Волоха, таким воно зостанеться і для бійців Івановського.

Як і всі у групі, її командир майже знесилився за цю надзвичайно важку дорогу. Насилу тамуючи не великий, але нестихаючий біль, він ледве переставляв поранену ногу. Однак, приховавши своє поранення, він залишився в очах бійців однаковий із ними у своїх фізичних можливостях, і це без скидки покладало на нього рівні з іншими обов'язки. З якогось часу він став ніяково почувати себе за те, що, змушуючи інших до надлюдських зусиль, сам ішов без речей, взявши як додаткове навантаження лише гвинтівку Пивоварова. Більшого він не міг, але товариський обов'язок вимагав чесно поділити з усіма їхній дорожній вантаж.

Вони обійшли хвойний узлісок і знову просувалися вздовж річища, яке здавалося Івановському відносно безпечним відрізком шляху. На карті ці місця значилися як луки, чагарі й болота, сіл поблизу не було, і зустріч із німцями вважалася найменш вірогідною. Дві переметені снігом дороги вони пройшли благополучно, нікого там не стрівши. Тепер залишалося останнє — велике і, звичайно, по-тиловому пожвавлене шосе, перейти яке можна тільки вночі. Але до шосе було ще кілометрів п'ять-сім, і лейтенант, хитаючись від втоми, зачекав Краснокутського.

— Ну як?

— Та от, скоро витягнуся. Дали б ковтнути, або що?

Лейтенант дав йому фляжку, той зробив кілька великих ковтків.

— Ну, краще?

— Нібито. Скоро пошабашим?

— Скоро, скоро. Давайте поможу. Удвох потягнемо.

— Ну, як удвох! Тільки штовхатися будемо. Якось уже сам... Наче завія стихає?

Лейтенант оглянувся і на своє здивування побачив, що хурделиця справді трохи стихла. Чорне небо піднялося, відокремилася од землі, внизу лежало на диво спокійне біле поле, нібито припухле від соковитої нічної білявості. З боків знову появилася сіра плутанина чагарів з рідкими плямами молодих ялинок. Мабуть, наближався ранок. Обважнілою рукою лейтенант витяг із кишені годинника — було чверть на сьому.

— Ого! Ще один ривок — і кінець. Привал до самого вечора.

Новий неспокій на короткий час наснажив силою, і лейтенант енергійно заковзав лижами. Стало прикро від того, що так невчасно стихла завірюха, яка саме тепер була б дуже доречною. Без неї перейти шосе буде складно, тим більше, коли вони спізняться. Здається, їм не вистачить якоїсь години темряви, і ця година може вирішити все. Генерал у напутньому слові перед виходом настійливо радив максимально використати темряву — лише ніч давала їм якусь надію на успіх; удень, загляdivши їх, німці, зрозуміло, постараються знищити їх усіх до одного. Що це саме так, лейтенант прекрасно розумів без доводів, але все-таки він вдячний був генералові за його турботи й добру пораду, в якій відчувалося щось зовсім не генеральське, а скорше батьківське у стосунках до всіх і до лейтенанта так само. Певна річ, вони розуміли, що на них покладається і що з цієї ночі вони ставали повними володарями своєї долі, бо в тяжку хвилину допомогти їм не зможе ніхто — ні генерал, ні сам бог. Однак цієї шаленої ночі усю дорогу лейтенант ніс у душі тихень-

ку іскорку вдячності генералові за його аж ніяк не генеральську співчутливість до їхньої долі. Ця іскорка гріла його, вела і таїла в собі маленьку жадану надію на успіх.

А всього три дні тому, повернувшись із німецького тилу, Івановський найбільше боявся потрапити на очі саме цьому прискіпливому, суворому і владному генералові — начальникові штабу. Та й не тільки він — багато хто в цьому лісовому селі, де розмістився штаб, із квапливою боязливістю проходили мимо його високої, з голубими віконницями хати. Генерал був нещадно суворий до всіх підлеглих, а тут, зрозуміло, всі, окрім хіба що самого командуючого, були йому безпосередньо підпорядковані. Одному богові відомо, за що він міг будь-якої хвилини прискіпатися; генерал не прощав, коли когось заставляв без діла, карав за порушення форми одягу й маскування, лаяв тих, котрі, на його думку, не досить швидко виконували накази, хіба мало за що може прискіпатися до підлеглого суворий начальник в армії? Одного разу Івановський мимохіть став свідком того, як генерал шпетив полковника за відсутність якихось даних на дільниці лівого флангу і як після цього полковник, у свою чергу, розносив начальника розвідки, дві розвідгрупи якого не повернулися з-за лінії фронту, хоча минув уже термін їхнього повернення.

Івановський був тут випадковою, чужою людиною. За період своєї не дуже великої армійської служби йому не доводилося бувати ніде вище штабу дивізії, і тепер він з цікавістю спостерігав життя цієї тилової установи. Разів зо два, правда, в селі зчинявся переполох, коли налітали «юнкерси», однак скинуті ними бомби не завдавали великої шкоди, тільки зруйнували порожній сарай та вбили на вулиці осідлану гніду кобилу. В усьому іншому тут було мирно й спокійно, хіба що деколи починав свій обхід відділів начальник штабу, і тоді всі полковники,

капітани й моторні писарі зазнавали короткої тривоги. Та незабаром, декому зауваживши, а на когось просто накричавши, генерал зникав, і знову йшло все тихо в селі, як завжди.

Перейшовши лінію фронту, лейтенант Івановський появився тут з двома уцілілими розвідниками, бо після загибелі капітана Волоха вважав своїм обов'язком доповісти про все, що сталося за два тижні їхнього блукання по німецьких тилах. Але заклопотані своїми справами штабні начальники поставилися до нього без особливої уваги, і це його обурило. Надто свіжим у пам'яті Івановського був біль недавніх утрат, загибель Волоха, всі неймовірні злигодні там, у німецькому тилу, щоб він так просто міг змиритися з цією неухагою. Лейтенант зайшов у хату розвідділу до білявого молодого полковника і з ходу почав викладати йому суть справи, але той довго й невидюще дивився на нього, явно думаючи про щось інше. Потім полковник урвав його розповідь і загадав усе викласти письмово. Ніби між іншим, він запитав, чи пройшов лейтенант перевірку в Дольцеві, де перебував збірний армійський пункт оточенців.

Івановський образився. Він сказав білявому з гарно укладеним волоссям полковникові, що в Дольцеве він устигне, а от до німецького складу боеприпасів можна спізнитися, і тоді всі їхні намагання, всі втрати, в тому числі й загибель чудового армійського розвідника капітана Волоха, будуть даремними.

— Як даремними? — здається, вперше щось утямив полковник і відірвав олівець од паперу, на якому старанно креслив якусь складну, з численною кількістю граф таблицю.

— Дуже просто, — відказав лейтенант. — Загинули без користі. Ні за цапову душу.

— От як! — устав полковник, обсмикуючи гімнастерку і круто випинаючи напрочуд розвинені м'язисті груди. — Ви з якої, сказали, дивізії?

Івановський назвав дивізію і полк.

— Це ж якої армії? Це навіть не нашого фронту. Так не пройде, пишіть пояснення.

Нічого не вдієш, довелося морочитися з цим «поясненням». Він писав його дві доби, ховаючись од прискіпливого генерала, що саме приїхав з передової і, як завжди, після недовгої відсутності наводив у штабі лад. Івановський тимчасово притулювся у штабному АХО, з писарем якого напередодні розпив фляжку шнапсу, і той великодушно поділив з «нічийним» лейтенантом своє ліжко в напівзруйнованій пустій хатині. Щоправда, в додачу до фляги довелося обдарувати гостинного писаря трофейним дзеркальним компасом і назавжди розлучитися з гарненькою запальничкою-ченцем. Але за два дні лейтенант склав докладний звіт розміром у два шкільні зошити в клітинку.

Коли він приніс цей звіт, білявий полковник, очевидно, був не в настрої. Розмашистим точним рухом, не глянувши, він перекинув його зшитки на сусідній стіл, за яким сидів над паперами лисий бровастий майор.

— Ковальов, займіться. Що він там написав — мені читати ніколи.

Але Ковальов так само з якоїсь причини не міг прочитати це відразу, і лейтенантові нічого іншого не лишалось, як піти й чекати в своїй хатині. Він уже підніс до пілотки руку, щоб обернутися й вийти, як двері в хатину широко розчинилися і на порозі, нагинаючи голову, з'явився той самий, кого він найбільше боявся тут зустріти. Командири за своїми столами підхопилися, а лейтенант обернувся лише та так і завмер з піднесеною до пілотки рукою.

Напевне, його замизкана, незугарна постать — Івановський був у писаревій тілогрійці, без знаків розрізнення на ній і в заношеній суконній пілотці, коли всі командири штабу ходили в баранячих шапках, — здалася незвичайною і зупинила на собі гострий погляд генерала.

— Хто такий? — тоном, який нічого приємного не обіцяв, спитав генерал, звертаючись до полковника.

— Лейтенант Івановський, командир взводу, — з натужною хвацькістю не своїм голосом відрепортував лейтенант і назвав свій полк і дивізію.

— Якої, якої дивізії?

Івановський твердо повторив номер дивізії.

— Що ви тут робите?

— Він з оточення, — сказав полковник, стоячи перед генералом і всією своєю імпозантною постаттю виявляючи належну повагу, але з відтінком фамільярної вільності. Івановський же скам'яніло застиг навиятку, вперше у житті розмовляючи з таким високим начальством.

— Оточенець? Чому тут?

— Я тут з приводу німецької бази боеприпасів, товаришу генерал.

— Нова справа! — сказав генерал, стоячи упівоберта до лейтенанта. Погляд його прискіпливих очей відривався від напруженої постаті Івановського. — Що за база? Де? Звідки вам про неї відомо? Ви розібралися, полковнику?

— Розбираюся, товаришу генерал, — зовсім іншим тоном, ніж розмовляв досі, сказав полковник. Однак цей тон людини, що говорить не зовсім те, як було насправді, змусив лейтенанта виявити нову зухвалість щодо полковника.

— Полковник не хоче розбиратися, товаришу генерал, — випалив Івановський. Генерал кинув гострий запитальний погляд на лейтенанта, потім — на полковника. І лейтенант, відчувши, що тут може раз і назавжди дещо вирішитись, додав: — Артилерійська армійська база за шістдесят кілометрів звідси. Кілька ешелонів боеприпасів, охорона невелика, довкола дротяна загорожа в один кілок. Можна підірвати.

— От як! Ви вже й розвідали? — спитав генерал і обернувся до нього всією постаттю у розстебнутому кожусі, з-під білих бортів якого блиснула емаль орденів.

Голос його уже відтавав, лейтенант з радістю відчув це й одразу ж наважився сказати про все одверто.

— Можна запросто висадити в повітря. Або спалити. І наступаючи на Москву німецькі війська залишаться без боєприпасів.

Івановський висловив це і зразу ж пошкодував за свою покwapливість, яка тієї ж миті дещо зменшила тільки-но виниклу цікавість до нього начальника штабу. Генерал щось буркнув у комір кожуха й сів біля столу на лавку. Всі інші, як і до того, стояли на своїх місцях.

— Кажеш, запросто? Пух — і німецькі війська без снарядів? Так, чи що?

— Не зовсім так, товаришу генерал, — намагався виправити свою похибку лейтенант. — Ми вже спробували, але...

— Уже і спробували? Встигли? Ну і що ж?

— Двох утратили. В тому числі капітана Волоха.

— От як, лейтенанте... Як тебе? Івановський. Знаскоку не візьмеш, з головою треба. Але він молодець, — сказав генерал, звертаючись до полковника. — Якщо так, пошліть його з групою. Дайте чоловік з десяти. Займіться цим. І не зволікайте.

— Він без перевірки, товаришу генерал, — тихо вставив полковник. Генерал незадоволено ворухнув бровами.

— Дурниці! Його вже перевірили. Німці перевірили. А це буде другою перевіркою. Я скажу Ключіну — треба ж зрештою довіряти своїм людям. — І, повернувши голову до несподівано обрадуваного лейтенанта, сказав по-добрілим голосом: — Готуйте групу, лейтенанте. Ось із ним. Позавтра доповісте про готовність. Ясно?

— Єсть! — не сказав, а по-дитячому, в захопленні вигукнув Івановський і, хвацько козирнувши, зачинив за собою двері.

Назавтра йому пощастило менше. Полковник, до якого він знову прийшов уранці, відправив його до якогось майора Коломійця, лейтенант чекав цього майора пів-

дня, і коли врешті дочекався і передав наказ полковника, той мало не знищив його першою ж фразою:

— А де я візьму людей? У мене нікого немає. Лишився один їздовий.

Відчуваючи, що все знову руйнується, Івановський не став більше нічого ні з'ясовувати, ні доводити, а рішуче, швидкими кроками попрямував до високої хати з гарними віконницями. Звичайно, його туди не пустили, він затіяв недоречну суперечку з невблаганним вартовим біля ганку і був уже просто у розпачі, коли двері в хату несподівано розчинились і на порозі з'явився сам генерал. Начальник штабу не відразу впізнав учорашнього лейтенанта, і тому довелося знову назвати себе і тремтячим голосом повідомити, що з організацією групи нічого не виходить. Генерал гнівно зиркнів на нього, немов у цій невдачі винен був сам Івановський.

— Як не виходить?

— Нема людей, товаришу генерал. Полковник по-слав...

— Зіменкова до мене! — кинув начальник штабу ко-мусь, хто стояв у нього за спиною, і той швиденько зник у сінях, куди, ні слова більше не сказавши, вернувся і генерал. Івановський zostався коло ганку сам на сам з вартовим, який із мовчазною злістю позирав на нього. «А все-таки не пройдеш!» — було написано на його фізіономії. Та лейтенант уже й не поривався в хату. Він покірно зачекав хвилин двадцять, поки на ганку знову не появився старший лейтенант у кожусі з маузером через плече.

— Іди до капітана Зіменкова і бери людей. Завтра о тринадцятій нуль-нуль генерал чекає з рапортом про готовність групи.

— Єсть! — сказав Івановський. Він не запитав навіть, хто цей капітан Зіменков і де шукати його, — довелося з'ясовувати це у коноводів на вулиці. І справді, надвечір у нього вже був на руках список восьми бійців і одного старшини; десятим у цьому списку значився він сам.

І лейтенант почав готуватися.

Окрім людей, треба було одержати боеприпаси, пляшки КС, вибухівку, два метри бікфордого шнура. Четверо бійців були в обтріпаних шинельках, без тілогрійок, слід було їх переобмундирувати. Хтось довго не хотів видавати маскхалати (в накладній не було підпису старшого начальника), по лижі він їздив у тилове, за п'ятнадцять кілометрів, село. Останню ніч перед виходом він ледве подрімав зо дві години, поїв за день один раз, вистояв на трьох інструктажах, але о тринадцятій усе ж привів групу на подвір'я високої, з гарними віконницями хати. Цього разу його негайно ж пропустили в домівку, і він з тремтливою гордістю доповів про готовність виконати бойовий наказ.

Генерал скінчив телефонну розмову і поклав трубку. Як був у хутряному поверх гімнастерки жилеті, мовчки вийшов у двір, де, вишикувані по команді «струнко», чекали дев'ять бійців з Дзюбіним на чолі. Генерал мовчки обійшов стрій, оглянувши усіх, і на його немолодому, зморшкуватому, із запалими щоками обличчі вперше за весь час перебування свого у штабі Івановський не помітив і сліду начальницької суворості. Зараз це було просто зморщене обличчя обтяженої численними турботами, змороної, давно вже не молодого людини.

— Синки! — почав генерал, і щось у душі лейтенанта жалісливо здригнулося. — Ви знаєте, куди йдете? Знаєте, що буде важко? Але треба. Бачите, мете,— показав генерал на хмарне, низько зависле небо, з якого падав легкий сніжок. — Авіація на приколі. На вас уся надія...

Він ще говорив, радячи, як треба поводитись у важку хвилину в тилу ворога, де вже ніхто, крім хіба що товариша, тобі не допоможе. Але він міг би й не казати про це — лейтенант уже мав певний досвід бойових дій у німецькому тилу, набутий за час двотижневого блукання у Смоленських лісах. А от його зовсім не начальницький, майже товариський тон і його увага до їхньої сповненої

невідомістю долі зворушили лейтенанта, який із цієї хвилини готовий був на все, аби тільки виконати бойове завдання. Навіть смерть у цей час не здавалася йому чимось жахливим — він ладен був ризикувати життям, якщо це буде потрібно для Вітчизни.

Напевно, так відчував себе в цьому коротенькому строю на подвір'ї не один він, а й інші, сповнені мовчазної уваги й рішучості. І коли Івановський, віддавши честь, повернув групу на вихід, у його душі сурмили фанфари. Він знав, що виконає все, на що його послали, іншого не повинно, а тому й не могло бути...

6 Як лейтенант не підганяв бійців на останніх кілометрах шляху, все-таки світанок застав їх у голому, білосніжному після нічної хуртовини полі, неподалік од шосе.

Користуючись передранковими сутінками, Івановський пройшов іще кілометр. З усе більшою ризикованістю він наближався до ледь помітної здалеку нитки дороги, як раптом помітив на ній машини. Лейтенант мало не крикнув од прикрої несподіванки — не вистачило якихось п'ятнадцять хвилин, щоб проскочити на той бік шосе. Втішаючи себе, він спершу подумав, що машини незабаром пройдуть, і вони справді швидко сховалися вдалині, та слідом за ними з'явився повільний кінний обоз, в обгін якого з-за пагорка вискочили два чорні приземкуваті легковики. Стало зрозуміло: починається день і великий рух, перейти шосе непоміченими з їх волокушею, мабуть, нічого було й думати.

Тоді лейтенант, не наближаючись до шосе, але й не віддаляючись од нього, круто взяв убік, на недалекий пагорок з ріденькою гривкою чагарника. Схованка там, зважаючи на все, була нікудишньою, але й чекати у вибалочку поблизу від шосе так само не випадало — швидко розвиднялося, і кожної хвилини їх могли побачити німці.

Насилу видряпалися лижники на пагорок, ледь не вивалили з волокуші пораненого, і лейтенант, тамуючи біль у нозі, змороено пішов до недалеких уже чагарів. Однак на півдорозі перед Івановським виріс зі снігу якийсь досить високий вал, який рівно перетинав пагорок і збігав до шосе. Спершу лейтенант здивувався, та потім усе збагнув і зраділо став махати рукою товаришам, які ледве сунули за ним,— мовляв, давай скоріше.

Це був напівзаметений снігом протитанковий рів, одне з тих багатокілометрових польових укріплень, які на початку війни в усіх напрямках перерізали тутешні землі. Тепер цей рів трапився групі дуже доречно на цьому відкритому пагорку, і лейтенант навскоси повільно з'їхав на його широке переметене сніговим хребтом дно. Тут було затишно і досить глибоко, вітер з одного боку намів зграбну фігурну стріху, що трохи затуляла зверху. Певна річ, якийсь недовгий час тут можна було відсидітись.

Один за одним бійці ввалювалися в це сховище і зразу ж падали на м'які замети. Лейтенант теж упав, наче прилип задом до щільно спресованого хуртовиною снігу, і, гаряче дихаючи, довго дивився невидючим поглядом, як сніговим пилом курився на вітрі гребінець стріхи. Івановський не знав, як бути далі, де і як перебратися через злочасне шосе, не уявляв собі, що робити з пораненим. Він тільки відчував, що з минулої ночі все пішло не так, як він розраховував, усе виходило гірше, а може статися, що закінчиться і зовсім погано. Та він не міг припустити, щоб після таких зусиль і мук усе завершилося невдачею, лейтенант відчував, що повинен до останньої можливості протистояти обставинам так, як би він протистояв німцям. Аби сили не підвели, а рішучості у нього вистачить.

Хвилини із двадцять вони лежали в рові, не промовивши жодного слова, і він не міг знайти в собі сили, щоб заговорити і призначити спостерігача. Він лише

в думках повторював собі, що зараз, зараз треба когось назвати. Хоча усі вони були надто знесилені, та один хтось повинен був пожертвувати відпочинком і вилізти наверх, на вітер і холоднечу, щоб не дати ворогові застати несподівано інших.

— Треба спостерігати,— нарешті сонно вимовив Івановський і, пере чекавши німе мовчання лижників, додав: — Судник — ви.

Судник, привалившись до сніжної стіни, тримав на колінах набитий тирсою режмішок зі своїм делікатним вантажем. Здавалося, він спав. Голова його в мокрому капташоні звисала на груди, очі заплющені.

— Судник! — знову гукнув лейтенант.

— Зараз, зараз...

Ще трохи побарившись, боєць рвучко випростався, рівніше сів. Потім, обіпершись на руки, підвівся і, різко похитнувшись, ледве не впав знову.

— Тихо! Пляшки! — сполохався лейтенант, і цей сполох ураз вивів його зі стану невідчепної сонливості.

Залишивши лижі внизу, Судник виліз на високий стрімкуватий бруствер трохи збоку від бійців і заліз там, за ним — білим крижем на свіжому снігу.

— Як там? Ідуть?

— Ідуть. І кінця не видно.

Ну, звичайно, вони будуть іти, не чекати ж їм, коли він перейде на той бік шосе, щоб знищити їхню базу. В них своя мета і свої завдання, певно протилежні його завданням, і він подумав: добре, що поблизу немає їхніх стоянок, інакше б він недовго просидів у цьому сховищі.

Мабуть, минуло близько години, і лейтенант прокинувся від холоду — розгарячіле його тіло став пробирати мороз. Усі, крім Судника на бруствері, нерухомо лежали, мов неживі, і він, подумавши, що так легко можна перемерзнути, крикнув:

— Не спати! Ану, сісти всім!

Дехто заворушився, Лукашов сів, каламутним од зне-

моги поглядом обвів снігову схованку. Пивоваров не ворухнувся навіть у зручному сніговому місці — він спав. І тоді лейтенант вирішив, що треба все ж таки дати кілька хвилин поспати, інакше їх просто не зрушиш із місця. Може, за тридцять-сорок хвилин не померзнуть. Правда, в цьому випадку сам він заснути вже не мав права.

Чималим зусиллям, викликаним близькою, навислою над групою небезпекою, Івановський відігнав од себе тягучу дрімоту і підвівся. Його давно непокоїв Хакімов, але тільки зараз появилася можливість оглянути бійця, і лейтенант хитаючись підійшов до пораненого. Як він і боявся, Хакімову було погано. Мабуть, усе ще непритомний, боєць нерухомо лежав на лижах, туго загорнутий в обсіпану снігом палатку, в тісній відтулині якої виднілося його бліде, с синюшним відтінком обличчя. Від частого важкого дихання краї палатки густо вкрилися інеєм, і дрібні сніжинки, осіпаючись із них, одразу ж танули на мокрих щоках бійця — у нього була гарячка. Схилившись над Хакімовим, лейтенант покликав його тихенько, але той ніяк не зреагував, тільки часто й надужно дихав.

Кілька хвилин він сидів над пораненим і сумнівався в правильності свого рішення, що прирікало Хакімова на цей багатостраждальний шлях. Може, справді краще було б залишити його в якому-небудь стіжку зачекати, коли повернеться група. Але тоді з пораненим довелось би покинути і ще когось, а на це лейтенант згодитися не міг: і без того з десяти чоловік їх залишилося всього п'ятеро. І перед цими п'ятьма дедалі ускладнювалося їхнє основне бойове завдання, ради якого вони, хоч і припізніло, доплентались сюди. Тепер слід було перейти шосе але як це зробити на очах у німців, лейтенант просто не міг змислювати.

Думка про це шосе не виходила в нього із голови, і лейтенант ураз підвівся. Хакімову він нічим не міг допомогти, а про завдання просто не міг не думати. Він

устроїв у замет лижі й, хитко ступаючи в снігу, поліз на бруствер до Судника.

Тут було вітряно й холодніше, ніж у рові, зате розкривалася широка панорама на поле з обома кінцями шосе, середина якої ховалася за вершиною пагорка. Там же зникав і рів. По той бік шосе, місцями близько підступаючи до дороги, широко розбіглися чагарі та переліски, а трохи збоку від річкової улоговини темнів знайомий сосновий лісок, який уже був стрів їх так зрадливо.

Лейтенант витяг із-за пазухи карту, зорієнтувався. База навмисне не була позначена на його карті, але він і без того твердо пам'ятав її місце розташування на північному миску невеликого надрічкового лісу. Тепер, знайшовши на карті цей пагорбок, лейтенант побачив, що базу і його розділяли всього якихось півтора кілометри, не більше. Знову стало до болю кривдно: так це було близько,— і так неприступно. Через це прокляте шосе він змушений марнувати весь день — цілісінький день мучитися від непевності й холоду.

Разом із Судником лейтенант почав спостерігати за шосе, на якому тільки протягом недовгого часу випадали короткі перерви в русі. Ішли в основному вантажні — криті і з відкритими кузовами — машини найрізноманітніших марок, напевно, зібрані з усіх країн Європи. Більшість їх мчала на схід, до Москви. І раптом лейтенант подумав, що коли не всім і не з пораненим, то принаймні хоча б із одним-двома бійцями варто спробувати, використавши рів, перебратися через шосе. В усякому випадку, за день він би там щось видивився, розвідав, склав би план дії, а як стемніє, перевів би на той бік і всю групу.

Ця думка зразу надала йому бадьорості й викликала додаткової сили діяти. Він сповз із бруствера, неголосно, але енергійно гукнув лижникам:

— Підйом! Пострибати, зігрітися всім! Ну!

Краснокутський, Лукашов одразу підвелися, ляскаючи

себе по стегнах, замахали руками. Лукашов розбуркав осовілого зі сну Пивоварова.

— Грітися, грітися! Сміливіше! — наполягав лейтенант і одразу ж згадав найліпшу для підйому команду. — Ану, снідати! Лукашов, діставайте консерви! Усім по два сухарі.

Лукашов, сонливо здригаючись, вийняв із речмишка кілька сухарів та банку рибних консервів. Лейтенант зі скреготом розпоров ножем її бляшане дно, і вони ложками й ножами заходилися виколупувати мерзлі куски риби.

— Ну як, Пивоварчику, виспався? — штучно підбадьорливим тоном запитав лейтенант.

— Та так, здрімнув трохи.

— Що ж ти пристав був, га?

— Стомився, товаришу лейтенант, — просто відказав боєць.

— А я думав, ти здоров'як, — жартома зауважив лейтенант. — А ти он який...

— Підбився я.

Він не виправдувався і не скиглив, вигляд його тенера, після короткого відпочинку, був сором'язливо-винуватий, смугляві щоки зі сну пашіли майже дитячим рум'янцем.

— Підбився! — злісно передражнив його Лукашов. — Що це тобі — у мамки? Тут... того — відстаючий гірше, ніж убитий.

— Убитому що, убитому сили не треба. А тут ось — пухирі на руках од вірьовки, — показав Краснокутський свої набряклі, червоні долоні — йому, звичайно, дісталося минулої ночі. Та кому не дісталося? І ще невідомо, що всіх чекає попереду.

— А то он хитруни, — тим самим роздратованим тоном вів далі Лукашов, — чи то вшилися, чи то заблукали. А тут за них відбувайся.

Він мав на увазі Дзюбіна і Зайця, про яких так само

ні на хвилину не забував лейтенант. Із убитим усе було зрозуміло; дуже тяжко, але все-таки зрозуміло і з Хакімовим — старшина ж і Заєць зникли вночі, немов крізь землю провалилися, — тихо, безслідно і загадково.

— Добре ще, коли просто так. А то коли б не той, — бурмотів Лукашов, строго і заклопотано позираючи уздовж рову, і лейтенант зрозумів, на що натякав сержант. Але того, що він мав на увазі, не повинно бути. Івановський не хотів припускати й натяку на думку, що старшина Дзюбін здатний на зраду. А проте він і сам не впевнений — як не думав, не міг зрозуміти, куди пропали ті два з його і так невеликої групи.

— Ще німців слідом приведуть, — простодушно докинув Краснокутський. — А що — лижня під ногами, доганяй, десь наздоженеш.

— Усе може бути, — понуро згодився Лукашов.

— Досить вам, — утрутився Івановський. — Старшина не такий. Не та людина.

Лукашов жував сухар і все позирав у дальній кінець рову.

— Людина, припустимо, й не та, але все може статися. У нас у сто дев'ятому такий бравий капітан був, усе оборону лаштував. А налаштував — виявилося, не в той бік. Німці з'явилися, перший і руки підняв.

— Ну, це вже занадто, — рішуче обірвав його Івановський. — Дзюбін не капітан, це точно. І потім, слід більше людям вірити, Лукашов. Вам же от вірять.

— Так то ж я...

— Чому ви гадаєте, що Дзюбін гірший за вас?

— Бо я тут, а його нема.

Справді, логіка його міркувань була неспростовна, заперечити йому було важко. Адже він от не відстав, хоча й був замикаючим, і не дав відстати й Пивоварову, який сидів тепер обіч і смачно облизував ложку. Загалом Лукашов мав рацію, але Івановський чомусь не хотів

осуджувати Дзюбіна, хоч і виправдовувати його так само не було як.

Консерви бійці швидко доїли, посідавши в заметі, догрізлий сухарі. Лейтенант сховав ложку в кишеню.

— Сержанте Лукашов,— іншим тоном сказав Івановський.— Лишаєтесь за старшого. Я піду. Треба розвідати трохи. Усім тут бути. Можна відпочивати. Спостереження кругове. Незабаром повернуся. Все ясно?

— Ясно,— з готовністю відказав Лукашов.

— І щоб усе в нормі. Доглядайте Хакімова.

— Усе буде зроблено, лейтенанте. Доглянемо.

— Так. Пивоварчику, за мною!

— Я? — здивувався Пивоваров, але, побарившись, став швидко підводитись.

— Беріть лижі, все інше. І ходімо. Лукашов, підмініть Судника. Напевно, заляк там.

По глибокому снігу, який місцями був до пояса, вони подалися до шосе. Лижі несли в руках. Рів час від часу робив невеликі повороти, виходячи з-за яких, лейтенант насторожено позирав уперед. Але в рові й поблизу, здається, нікого не було; ребристі снігові замети на дні лежали незаймані. Нарешті стало чути глухе гурчання дизелів, повіяло ледь відчутно на холоді димком бензину — вони підійшли до шосе. Івановський висунувся з-за голого глинистого виступу біля повороту і зразу ж відскочив назад. Дуже близько, в кінці широкого розрізу рову, майнув автомобільний кузов, покритий роздутим на вітрі брезентом, потім ще й ще. Сунула довга колона, в деяких відкритих машинах, біля кабін, виднілися настовбурчені постаті німців у зелених шинелях. Судячи з їхнього вигляду, їм добряче-таки припікав російський мороз, і німці не дуже роздивлялися довкола. Лейтенант махнув рукою принішклому ззаду Пивоварову і по краю кучугури виліз на схил.

Звичайно, лейтенант не сподівався на швидку вдачу, на зручний для переходу момент, але такого нещасливо-

го збігу обставин він не чекав. Заклякнучи на вітрі, він ледве діждався, поки прогуркотіли на дорозі машини. Здавалося, поблизу нікого більш нема. Але тільки-но висунувся з-за грудок, що вмерзли на бруствері, як знову побачив неподалік німців. Їх було троє, зв'язківців. У той час, коли один, вилізши на стовп, порпався там із дротами, двоє інших з апаратами сиділи на узбіччі дороги — очевидно, налагоджували зв'язок. Із-за спин стирчали стволи гвинтівок, на землі лежали мотки дротів та якісь інструменти. Щоправда, заклопотані своєю справою, німці не звертали на інше уваги, але не так, звичайно, щоб не помітити двох росіян, коли ті у них під носом надумують перебігати шосе.

Виходить, знову треба чекати.

І лейтенант сумно лежав на промерзлих, присипаних снігом лижах і не відводив од шосе очей. Було дуже холодно, мерзли ноги, поранене стегно боліло все більше, і цей біль усе частіше привертав до себе його увагу. Рух машин на шосе вже кілька разів то відновлювався з найменшими інтервалами між автомашинами, то затихав трохи й тоді утворювався розрив на кілометр чи більше. Раз або двічі випадав більш-менш зручний момент, щоб перебігти на той бік, але німці усе ще вовтузилися зі своїм зв'язком. Івановський тричі діставав важкий кубик танкового годинника. Останній раз той показував пів на одинадцяту. Зв'язківці не йшли. Минуло ще з півгодини, поки німець нарешті зліз із стовпа на землю, і лейтенант подумав, що, може, тепер вони підуть. Але німець вайлувато перейшов до іншого стовпа і, начепивши на чоботи свої серпи-кігті, знову поліз угору. Утрюх вони там про щось розмовляли, та вітер забивав їхні голоси, відносячи убік, і лейтенант не міг нічого почути.

Так тривало нескінченно довго. Івановський уже почав роздивлятися на всі боки, шукаючи більш зручного місця, як раптом побачив, що біля двох німців на узбіччі дороги з'явився і третій. Звідки він узявся тут, було

невідомо, певне, закритий від нього пагорком, сидів десь поблизу дороги. Лейтенант відчув, як по спині побігли дрижаки: так близько був од біди. Коли б наважився перебігти шосе, то певно натрапив би на цього невидимого йому німця. Тим часом німець присів над апаратом, про щось перемовився з іншим і махнув рукою зв'язківцеві, який сидів на стовпі, — той повільно став злазити. Поки він злазив, ці троє підвелися, розібрали свої сумки, скриньки і пішли вздовж дороги.

Цього разу вони спинилися значно далі від рову, на стовп ніхто вже з них не поліз, і лейтенант глянув у протилежний кінець шосе — зараз, мабуть, треба наважитись.

Він швидко сповз по схилу у рів, уразивши своє поранене стегно. Пивоваров зразу ж підхопився з насидженого в снігу місця, Івановський мовчки йому кивнув, і вони, припадаючи до крутого схилу, швидко посувалися ровом униз. Тут їх уже легко могли помітити з дороги, лейтенант упав за перемет, утиснувся в сніг; обіч спритно зарився у сніг Пивоваров. Запхле від холоду й безсоння хлоп'яче обличчя бійця завмерло в найбільшій пильності, часом лейтенант перехоплював його стривожений запитливий погляд. Лежачи на дні рову, боєць нічого не бачив і в усьому покладався на командира, який приймав зараз рішення, що так багато важили для обох.

Але звідси вже і сам лейтенант нічого не міг побачити і змушений був покладатися на слух, уловлюючи всі різні мінливі звуки, які долинали з дороги. Звичайно, це був не дуже надійний метод із усіх можливих для переходу, та іншого в них не лишалося. Дочекавшись, коли гурчання дизеля на шосе трохи стихне й не вловивши поблизу якихось нових звуків, Івановський сказав собі: «Давай!» — і схопився на ноги.

За кілька стрибків по глибокому снігу лейтенант дістався придорожного кінця рову, визирнув із нього — шосе справді було пустинне, хоча на далекий узгірок він

просто не встиг поглянути. В шаленому пориві лейтенант вибіг на в'їжджене полотно шосе й розгонисто скочив з нього в сніг на дно рову, по той же бік дороги. На бігу він із задоволенням почув за собою стомлене дихання Пивоварова і щодуху кинувся до вже недалекого повороту рову. Через кілька кроків, однак, він знову вловив напружене завивання моторів і внутрішньо стиснувся, чекаючи викриків або, може, пострілів. Але все-таки лейтенант устиг сховатися за поворотом. Пивоваров трохи спізнився, Івановський, озирнувшись, помітив, що машини з'явилися за секунду після того, як боєць упав за поворотом. Автомашини промчалися, не зменшуючи швидкості, і він уперше за цей ранок зітхнув із полегшенням.

— Ху, чорт!

Обидва хвилину віддихувалися, потім Івановський підвівся на колінах, оглянувся навкруги. Здається, поблизу був якийсь чагарник — ріденькі його верхівки місцями стирчали з-за високого бруствера, і лейтенант з бійцем розслаблено подибали ровом. Далеченько вже відійшовши од шосе, вони спробували вибратися в поле. На здивування командира, Пивоварову це вдалося швидше, лейтенант же з першої спроби піднявся тільки до середини схилу і, послизнувшись на крутизні, зсунувся до самого низу. Знову дуже заболіло стегно. На цей раз він не зміг затамувати в собі стогін, і Пивоваров обернувся на бруствері, кинувши на нього гострий, здивований погляд.

— Нічого. Усе гаразд.

Івановський набрався духу, подолав біль, боєць подав командирові лижну палицю, з її допомогою той нарешті перевалився через бруствер.

— Так. Тепер на лижі.

Тут, мабуть, можна було йти вже понад ровом, од шосе їх затуляв бруствер і непогано ховав чагарник. Праворуч на віддалі сіріли верхівки сосняка, де сьогодні чекала на них удача або нещастя, слава чи, може, смерть — їхня доля.

7 Доки вони продирались на лижах крізь чагарі, Івановський відчув приступ якогось неприємного, майже нездоланного в собі неспокою.

Було зовсім незрозуміло, чому цей неспокій саме зараз так настійливо дійняв лейтенанта. Зрештою, все складалося більш-менш вдало: вони перейшли дорогу, здається, їх не помітили, зовсім уже близько була мета їхнього важкого багатокілометрового нічного шляху. Хоча і з ускладненнями, але наближався фінал, певно, тепер вони могли що-небудь зробити. Правда, їхні сили зменшилися — частину втратили, переходячи лінію фронту, двоє зникли вночі, троє zostалися по той бік шосе, і тут їх було тільки двоє. Двоє, зрозуміло, не десятеро. Але навряд чи саме ця обставина була причиною його невиразного й такого нездоланного зараз неспокою.

Чим ближче вони підходили до сосняка, тим усе тривожніше ставало на душі в лейтенанта. Нетерпіння охопило нарешті його так владно, що він не міг дозволити собі зупинитися поправити на стегні пов'язку — здається, почала кровоточити рана. А проте Івановський давно уже старався не прислухатися до своєї рани, до неї він трохи притерпівся за ніч. Тепер же навіть не дуже озирався навкруги — вперто прямував до сосняка, наче там на нього чекала найбільша в його житті нагорода. Пивоваров, мокрий од поту, переставши навіть витирати його з обличчя рукавом маскхалата, намагався не відстати, і вони, захекані, швидко посувалися край чагарників. Уже зовсім розвиднілося, дув невеликий, але холодний вітер, небо, затягнене хмарами, низько звисало над сірим, непроглядним, затуманеним морозною смугою простором.

Івановський перший вибрався на вершину пагорка і крізь безлисте гілля вільшняка поглянув униз. Перед ними розкинулась улоговина з нешироким, язиком чагарника, в якому лейтенант ледь упізнав той вільшняк, де вони з Волохом чекали ночі. Але замість гущавини,

що тоді захистила сімох, нині сиротливо чорніли на снігу тонкі стовбури, в яких могло сховатися хіба що кілька пташок. Зате на маленькому пагорку за улоговиною, як і тоді, таємниче зеленів сосняк, рідко обнесений стовпчиками німецької загорожі, коло якої так їм не пощастило з Волохом, але повинно, не може не пощастити цього разу...

Побачивши знайому загорожу, лейтенант потроху став заспокоюватися — головне, усе ж таки він добрався до неї. Все інше залежить од його кмітливості, винахідливості, від їхньої сміливості. Впливи різних сторонніх причин тут уже зводилися до мінімуму.

Сховавшись у чагарі, лейтенант постояв хвилину чи дві, трохи перепочив і поволі став позбуватися свого дивного неспокою. Він намагався впевнити себе, що все якось буде. Правда, остаточно заспокоїтись йому не вдалося, щось усе ж таки не переставало його гнітити, тривожити і без того збуджені за ніч почуття. Пивоваров, ні про що не запитуючи, видимо, без слів розумів становище і чекав, коли вони рушать далі. Лейтенант ніяк не міг відірвати погляду від соснового переліска, наче сподівався там побачити щось. Але на відстані понад кілометр нічого до пуття не було видно, крім розкиданих молодих сононок та кількох стовпів огорожі. Зрештою, воно й зрозуміло, мабуть, німці встигли замаскувати об'єкт. Вони теж уміли маскуватися — різні там сітки, зелені маски, сніг. От лише дивувало, куди зникла дорога, на якій розвідники Волоха угледіли німецькі грузовики, що перевозили боеприпаси. Вона пролягала якраз по косогору до лісу, а тепер там на снігу не видно було й сліду від неї. «Може, замело вночі?» — подумав лейтенант. Але хоч якась прикмета її повинна б лишитися навіть після хуртовини. А може, дорогу проклали в іншому місці і звідси її просто не видно? Зрештою, дорога йому тепер не потрібна, скористатися нею, видимо, не доведеться. Набагато важливіше було знайти зручні підступи до цього соснячка,

щоб уночі якомога ближче підповзти до загорожі. Очевидно, відкритий польовий бік для цього мало годився, треба пошукати якісь підходи із заходу.

— Пивоваров, гайда! Тихо тільки...

Ухилияючись од мерзлого гілля, що набридливо чіплялося за їхні капюшони, вони пішли чагарями вниз, в обхід поля. Лейтенант знову насторожився, все в ньому так стислося, як не стискалося за всю шалену минулу ніч. Але довкола стояла тиша, їм ніхто не зустрівся, і це заспокоювало. Який уже раз Івановський став прикидати, як краще пробратися за огорожу — тепер це було, мабуть, найважливіше і найважче в його завданні. Зрозуміло, якщо штабелі боеприпасів близько від огорожі, то їх можна буде закидати гранатами і пляшками з КС, хоча навряд чи вони розміщені на такій відстані, щоб до них можна було докинути гранату. Доведеться тоді лізти крізь дріт. Краще за все, мабуть, зробити це одному, а всі інші прикриють на випадок чого і забезпечать відхід. Хай навіть буде короткий бій із вартовим, — за ними раптовість, а хвилини часу їм, очевидно, вистачило б, щоб зробити все потрібне. Гірше от, коли там — собаки.

Та хоч би й собаки, одному чи двом доведеться лізти крізь дріт — решта повинні будуть підманути собак і викликати на себе вогонь вартових — іншого не придумаєш. Головне — встигнути за лічені секунди підпалити й висадити в повітря якнайбільше штабелів. Усе інше зроблять детонуючі вибухи і довершить вогонь.

Чагарями вони перетнули улоговину, краєм узлісся обійшли відкрите поле. Близько не було нікого. Просувалися обережно, тепер уже не поспішаючи. Іноді лейтенант зупинявся і прислухався: навкруги стояла вітряна зимова тиша. Звідкілясь вітер приніс в улоговину далекий гул моторів, але, вслухавшись, Івановський зрозумів, що це із шосе. Сосняк надивовижу німо, наче аж мертво, мовчав.

За якихось півгодини на їхньому шляху несподівано

трапився вибалочок. Звивистого і голого, із занесеними снігом схилами, його було видно на всю довжину, і лейтенант не відразу добрав, що це той самий вибалочок, з якого Волох пішов у завію до огорожі. Отже, треба зайти ще далі, чагарниками обігнути базу на кілометр глибше. Вже там напевне можна буде підійти до неї ближче й роздивитися детальніше.

Лейтенант оглянувся на Пивоварова, розчервоніле обличчя бійця наполовину затуляв мокрий обвислий капюшон; хлопець з усієї сили перебирав палицями, їхні лижі, як і до того, глибоко провалювалися в розсипчастому снігу. Долаючи в собі нетерпіння від того, що швидко наближалася мета, Івановський мовчки дав знак Пивоварову зачекати, а сам обійшов вибалочок і зупинився за широким розлогим кущем ліщини.

Голі, з обідраною корою стовпи огорожі були зовсім близько. Високі, в зріст людини, коли не вищі, вони помітно вирізнялися на сніжно-зеленуватому тлі молодих сосонок. Але, дивна річ,— за ними все ще нічого не було видно. Як він не напружував зір, ніде не міг побачити знайомі штабелі з жовтих і зелених ящиків, що так виразно стояли в його очах з того самого моменту, коли він запримітив їх у бінокль. Не було також видно і брезентів. Ця обставина знову недобрим передчуттям занепокоїла Івановського, і він махнув Пивоварову — мовляв, сядь, замри. Той зрозумів сигнал і присів на лижі, а лейтенант після недовгого вагання вийшов із-за кущів.

Напевне, він зробив нерозумно, як командиріві групи йому не треба було так ризикувати собою, та Івановський не міг уже стриматися. Недобре передчуття знову охопило його, щось застряло в горлі, він проковтнув той клубок і, не відводячи погляду од близького вже узлісся, швидко й навпростець подався до нього.

Тепер їх розділяло всього якихось три сотні метрів, і вже з самого початку цього шляху лейтенант упевнився, що дроту на стовпах не було. Дріт, який колись густо

обплутував базу, зняли, і його відсутність найбільшою тривогою, мало не переляком відгукнулася в свідомості Івановського. Вже нічого не остерігаючись і не звертаючи уваги на те, що його могли легко помітити у відкритому полі, він за кілька ривків досягнув сосонок і зупинився вражений, майже знищений тим, що побачив.

Бази не було.

У сосняку на пагорку ні вартових, ні собак, ні штабелів із жовто-зелених ящиків — під ногами рівно лежав незайманий сніг та по узліску тягся ряд білих стовпів — те єдине, що нагадувало зараз про базу — інших її прикмет тут не залишилося. Дріт акуратно зняли зі стовпів і відвезли кудись, мабуть, у інше, більш зручне місце.

Нерозуміння швидко змінилося в свідомості лейтенанта на збентеженість, навіть розгубленість, він постояв на чистому, свіжому після нічної завірюхи снігу, потім пішов на лижах до протилежного боку, туди, де колись був заїзд. Але й тут нічого не залишилося, тільки в гущавині молодого сосняка під снігом угадувалося кілька спустілих ям-капонірів та ще скраю узліску біля стовпів височіла купа присипаних снігом жердин, які, мабуть, підкладали під штабелі. Більше від бази не було нічого. Дорога, відсутність якої здивувала Івановського, білою смугою лежала під снігом — нею давно вже не їздили.

Якось раптово знесилівши, лейтенант притулився плечем до шершавого боку сосни, приголомшений пустотою і закинутістю цього тепер нікому вже не потрібного сосняка. Базу перемістили. Це було очевидним, але він усе ще не міг у те повірити. В його збентеженій свідомості засіла й не хотіла зникати вперта, невідчепна думка, що це омана, помилка, недоречне лихе непорозуміння і що потрібне лише невелике зусилля, аби все це змінилося. Іншого він не міг собі уявити, бо не в змозі був примиритися з тим, що й цього разу його спіткала невдача, що величезні зусилля групи витрачені даремно, що марно вони смертельно ризикували й губили людей і самі до

краю знеслилися. Вони запізналися. Лейтенант, не відразу повірив у це, та, постоявши під сосною і віддихавшись, усе ж зрозумів, що ніякої омани не було. Була жорстока, зла реальність, ще одна, велика біда з усіх бід, що випали за цю війну на його злочасну долю.

Насилу відірвавши плече од сосни, він став на лижі й відштовхнувся палицями. Лижі трохи проїхали по шурхотливому снігу й спинилися. Івановський не знав, як бути далі, вперше за кілька днів зникла необхідність поспішати, і він обіперся на палиці. На сосновій гілці неподалік з'явилася вертка сорока, яка весь час сердито скрекотала на нього; спурхнула над головою і з коротким писком зникла в гіллі синичка. Івановський стояв буйдужий до природного життя лісу і нічого не помічав. Якесь заціпеніння сковувало його ослаблі м'язи, він ні про що не думав, лише дивився в порожнечу підліска, відчуваючи в собі таку знемогу, що здолати її, здавалося, не було ніякої можливості.

Так минуло чимало часу, але сосняк, як і досі, лишався пустим і непотрібним, і лейтенант нарешті змушений був схаменутися: все-таки на нього чекали бійці. Передусім Пивоваров. Івановський оглянувся — боець терпляче сидів за вибалочком, там, де він залишив його, і лейтенант махнув рукою — давай, мовляв, сюди.

Поки той ішов по його сліду до сосняка, Івановський розщепив ремінці лиж і ступив на сніг. Певно, тут можна було не боятися, в пустинному гайку не було нікого. Він зморено сів на невисокий, обсипаний снігом пеньок, випростав ногу. Треба вирішувати, що робити далі. А головне — поміркувати, як цю невдачу розтлумачити бійцям. Він не міг позбутися прикрого відчуття якоїсь своєї провини, начебто він придумав усю цю історію з базою і когось обдурив. Хоч, коли розібратися, то найбільше обдурено його самого.

А втім, усе зваживши, зрозумієш, що тут не було об-

ману, а була війна з її тисячами хитрощів, тонкощів, випадковостей, з усієї різнонаправленістю її чинників.

Пивоваров тихо під'їхав по його лижні й мовчки зупинився навпроти. Боець розгублено оглядав сосняк, зрідка кидаючи на лейтенанта спантеличений погляд. Та ось він зрештою здогадався.

— А що... Хіба тут була?

— Саме так — була.

— Гади! Вивезли, чи що?

— Вивезли, звичайно! — Івановський підхопився із свого пенька. — Пошили нас у дурні!

На здивування лейтенанта, Пивоваров дуже стримано зреагував на його запальні, гнівні слова.

— Видно, спізналися.

— Еге ж. Більше двох тижнів минуло. Було коли.

— А тепер як же? Доведеться шукати.

— Що шукати?

— Ну, базу. Наказ же...

Звісно, бази не було, але наказ висадити її в повітря залишився. Чи давно лейтенант сам домагався у штабі цього наказу, який таки отримав на свою голову. «Що ж, тепер давай виконуй наказ, лейтенанте Івановський, шукай свою базу», — зло подумав про себе лейтенант. Однак тон, яким Пивоваров згадав про наказ, усе ж таки сподобався йому, і в душі він навіть зрадив. На випадок чого, певно, бійцям про це довго тлумачити не доведеться — коли зрозумів Пивоваров, то, мабуть, зрозуміють і всі інші.

Біда, що спершу так пригнітила Івановського, помалу стала меншати, хоч, певна річ, він не міг не усвідомлювати, скільки ще додалося клопоту. Видно з усього, базу перекинули на схід, ближче до лінії фронту — там і шукати її. Якщо йти вздовж шосе, обшарюючи кожен лісок, то, можливо, і вдасться її надібати. Але відразу ж спали на думку ті, за дорогою, та ще бідолаха Хакімов. І подумалось йому, що, напевно, шукати базу вже не доведеться. На це потрібно багато часу, більше припасів, ніж ті, що

вони мали. Знов-таки, чи довго зможеш іти з Хакімовим? Та й чи легко відшукати в гушавині лісів старанно замаскований об'єкт, який тепер став для них голкою в стіжку сіна? Зрештою, може бути й так, що бази взагалі вже немає — розвезли в частини і вистріляли в боях усе, до останньої міни.

Тоді що ж — повертатися з невикористаною вибухівкою, з повним запасом гранат? Знову на собі тягти бісові пляшки з КС і тремтіти, щоб який-небудь фриц, випустивши з дурного розуму чергу, не поцілив у них кулею? І це, втративши половину групи! З тяжкопораненим на волокуші. І, зрештою, в неприємному становищі цілковитого невдахи з'явитися перед генералом? Що скаже йому генерал?

— Та-ак...

Івановський зачерпнув пригорщу снігу, пожував і плюнув. Як завжди, після безсонної ночі в роті довго тримався огидний металевий присмак. Чомусь трохи нудило. І навіть потроху брали дрижаки. Хоча дрижаки брали, можливо, від втоми і втрати крові.

— У тебе бинт є? — запитав у Пивоварова. Той зняв рукавицю і став мацати кишені, а лейтенант підвівся з пенька.

— Допоможи мені, — сказав командир, розстібаючи штани. Він подумав, що тепер уже немає ніякого сенсу приховувати недоречне своє поранення.

— Що, поранило?

— Та зачепило вночі. От чортяка, все ще сочиться...

Не дивно, що Пивоваров злякався — білі кальсони й ватні штани лейтенанта були густо залиті вже підсохлою кров'ю. Із зовнішнього боку стегна з невеликої ранки швидко збігав до коліна темно-бурий струмочок крові.

— Давай. Обмотуй. Та щоб туго.

— Лікаря треба.

— Якого там лікаря. Ось ти й будеш за лікаря.

Було видно, що Пивоваров стурбувався пораненням

командира більше, ніж зникненням бази. Присівши поряд, боєць не дуже вправно обмотав бинтами стегно й туго зав'язав кінці собачим вузлом.

— Щоб не сповзла.

— Гаразд. Поки що потримається.

Закривавлений бинт Івановський кинув на сніг, підтяг штани, зав'язав шворку замащених маскувальних шароварів. Пивоваров прив'язав лижі. Судячи з спокійного вигляду, невдача з базою ніяк не позначилася на його настрої, і лейтенант у душі позаздрив солдатовій витримці. А втім, він просто боєць, а з бійця багато не візьмеш.

— Що тепер хлопцям сказати? — заклопотано спитав командир, відчувши бажання порадитись, щоб хоч трохи розвіяти свою пригніченість.

— А так і сказати. Що ж такого, — просто відповів Пивоваров.

— Що німці нас обдурили?

— Ну, а що ж! Обдурили так обдурили!..

— Авжеж, твоя правда, — подумавши, додав лейтенант. — Так і зробимо. Тільки куди от далі нам?

— А ви на карту подивіться, — простодушно порадив боєць.

— Яку карту?

Свята простота, Пивоваров, очевидно, думав, що на військовій карті все позначено. Так само, бувало, й сільські тітки, побачивши, як командир розгортає карту, дивувалися, коли той запитував, як називається це село чи скільки кілометрів до міста. Так і його Пивоваров.

Зрештою, лейтенант нервувався і, здається, починав злитися — боліла потривожена рана й дуже погано було на душі — він усе ще не мав певного уявлення, що робити далі. Невидючим поглядом якийсь час він озирає похиле, з далекими чагарями поле, поки думка про залишених по той бік дороги бійців не змусила його діяти.

Тоді лейтенант відштовхнувся палицями і швидко поїхав униз по своїй лижні.

8 Поки пробиралися знайомим шляхом у чагарнику, Івановський, трохи вже при звичаївшись до своєї невдачі, спробував розібратися в почуттях і вирішити, як бути далі. Зрозуміло, зникнення бази робило непотрібною всю його вилазку, і було кривдно до сліз за марні зусилля. Дуже шкода вбитих, помираючого Хакімова, однак тепер його все більше стало непокоїти питання: як цю невдачу пояснити в штабі? Надто вже запали в пам'ять лейтенантові їхні зовсім не воєнні проводи, сердечна генералова промова на подвір'ї хати з гарними віконницями... «Синки!..» Ось тобі й синки! Нікчемні копуні і роззяви. Поки лаштувались, поки блукали вночі, поки спали в рові, база безслідно зникла.

Дурне становище, нічого не скажеш, думав Івановський і весь час морщився, наче від зубного болю. Він уже не ухилявся від колючого гілля чагарника — сунув навпростець, ледве пригинаючись, і думав, що краще б генерал вилаяв його з самого початку та відправив на перевірку в Дольцеве, ніж слухати оту його злощасну розповідь про базу. А вже коли вирішено так, то хай би краще начштабу суворо наказав йому або навіть пригрозив трибуналом на випадок невиконання наказу, ніж отак ось: «Синки, на вас уся надія!» Що йому робити тепер з цією генеральською надією? Куди йому з нею? Ця безрадісна думка непокоїла, тривожила його свідомість, не давала примиритися з невдачею і змушувала на якісь дії. Але що можна зробити?

Перейти шосе знову виявилось непросто: ще здалеку стало видно суцільний потік військ. Переміщалася, мабуть, якась піхотна частина — колони ворожих солдатів, брички, вози, зрідка верхові; у другому ряді ревли машини й тягачі з гарматами на причепі. Густий цей потік невпинно рухався на схід, до Москви, і в лейтенанта в недоброму передчутті стиснулося серце — знову! Знову, мабуть, наступають, можливо, прорвали фронт. Бідна столиця, як їй вистояти проти такої сили? Та, напевне,

знайдеться і в неї сила, принаймні повинна знайтися. Інакше навіщо тоді стільки крові, стільки людей передчасно загиблих за неї, стільки людських страждань і зусиль — адже ж є в цьому сенс. Повинен бути.

От тільки в нього сенсу вийшло дуже мало — хоч за цю ніч вони відмахали шістдесят кілометрів, але база від того не стала ближче, ніж вчора. Може, ще й далі, бо вчора у нього була повноцінна група, невитрачена рішучість, а що лишилося сьогодні? Навіть у нього самого, що не кажи, поменшало сили, а головне — разом із базою зникла колишня ясність мети: він просто не знав тепер, що робити і куди податися.

Але спершу треба дістатися до своїх бійців.

І вони з Пивоваровим, підхопивши в руки лижі, знову спустилися все в той же протитанковий рів. Іти далі до шосе було небезпечно, вони притаїлися за черговим земляним поворотом, зрідка виглядаючи з-за нього на відкрите місце дороги. Часто виглядати не було рації — колона військ тяглася там без кінця і краю, — перейти шосе в такий час нічого було й думати. Отже, треба чекати знову. І лейтенант став покірно марнувати свій час на холоді, в цілковитій бездіяльності, за півкілометра від німців. Тепер, однак, попереднього нетерпіння вже не було, він ладний був тут сидіти до ночі, все одно вдень не можна нікуди поткнутися. До того ж він ще не вирішив і не знав, куди йти далі — шукати базу чи, може, вернутися до своїх за лінію фронту. З Пивоваровим він майже не розмовляв — балачки перешкоджали б слухати, а слух тепер для них був єдиним засобом безпеки в цьому безкрайньому, заметеному снігом протитанковому рові. Лейтенант час від часу виймав із кишені свій танковий годинник, який тільки й знав, що свідчив, як швидко й невпинно минає час. Надходила холодна зимова ніч. Незважаючи на стужу, дуже хотілося спати. Напевно, тільки зараз Івановський відчув, як стомився за нічний перехід. Велике напруження останніх кількох днів тепер поступово

спадало, нерви розслаблювалися, непомітно для себе він навіть заснув, притулившись спиною до морозяного снігового схилу. І раптом прокинувся від тихого голосу Пивоварова.

—...а, товаришу лейтенант! Проходять, здається.

— Що? Проходять?

Примостившись на схилі, боець спостерігав за дорогою, голос його прозвучав з надією, і лейтенант так само виліз на схил. Шосе справді звільнялося од військ — останні підводи неквапно відповзали на схід. Очевидно, поки не пізно, треба бігти до своїх на пагорок.

Вони підхопили лижі й підтюпцем побігли по дну рову, ступаючи в глибокі, ще не заметені снігом свої сліди. Їм знову пощастило, вони саме в пору вибралися на утрамбовану безлюдну дорогу і, перебігши її, знову сховалися в рові. Поки бігли, добре угрілися, в лейтенанта змокріла спина, а в Пивоварова знову густо зрослося потом обличчя, по скронях і щоках збігали великі, наче стеаринові краплі. Важко дихаючи, боець стирав їх рукавом маскхалата, але не відставав, не забарився, і лейтенант, мабуть, уперше відчув товариську прихильність до нього. Слабосилий, цей боець старався як тільки міг, і було б несправедливо не визнати цього.

На пагорку за першим поворотом рову Івановський притишив ходу і кілька разів з полегшенням видихнув гарячою парою. Здається, перейшли знову. Відкілясь іздалеку долинуло гурчання дизелів, та це лейтенанта не лякало. Його думки вже бігли наперед, туди, де їх чекали бійці, і першою тривогою Івановського було: як там Хакімов? Звичайно, нерозумно було б сподіватися, що той опритомніє і підведеться на ноги, та все ж... А що, як він помер? Чомусь подумалося про це без ляку, навіть без жалю, скоріше навпаки — з надією. Як би все було простіше, коли б цей Хакімов помер, як би він допоміг групі. Але це, звичайно, не залежало від його волі та їхньої потреби.

Десь зовсім близько в рові були його бійці, і лейтенант прислухався — здалося, він уловив знайомий розважливий голос, і це його здивувало. Івановський поспішно вийшов із-за повороту і віч-на-віч зустрівся з Дзюбіним. Очевидно, той, почувши його кроки, вийшов йому назустріч і тепер з напруженою увагою на бурому, немов опеченому обличчі, глянув у вічі лейтенантові. Поблизу сиділи на снігу Лукашов, Краснокутський, Судник, а біля волокуші з Хакімовим самотньо згорбився Заєць.

Усі обернулися до командира, але ніхто не сказав жодного слова, і лейтенант теж мовчки, не глянувши ні на кого, підійшов до волокуші.

— Як Хакімов?

— Так само. Неприємний, — відповів Лукашов.

— Води давали?

— Як же води? У живіт...

Напевно так, у живіт. Якщо в живіт, то води не можна. Але що ж тоді можна? Дивитись, як він мучиться, і самим мучитися з ним разом?

Лейтенант вдивився у бліде обличчя Хакімова зі страждальним виразом розтулених присмаглих губ, — боєць ледь чутно стогнав, заплющивши очі, й неможливо було зрозуміти, чув він що чи ні.

— Укрити б його кожухом, — озвався Дзюбін.

Йому наче аж сердито відказав Лукашов:

— Кожух! Де ти візьмеш того кожуха!

— А так пропаде.

— Давно прийшов? — не обертаючись од Хакімова, запитав Івановський.

— Годину тому, — сказав Дзюбін і кивнув на Зайця. — Он через нього. Лижу зламав...

— Яким чином?

— Та як ліс об'їжджали, — пояснив Заєць. — На якусь купину наскочив, — хрясь — і все. Не винен я...

Певна річ, іншим разом було б доречно як слід виляяти цього Зайця, що вже двічі підвів групу, та зараз

Івановський змовчав. Те, що Дзюбін наздогнав групу, трохи порадувало його, хоч радість та, звісно, затьмарювалася загальною невдачею. Лейтенант умисне старався мовчати, не заводити про це розмови, він просто боявся того моменту, коли виявиться, що нічний шалений крос був марний. Але довго мовчати не довелося, хоча його похмурий вигляд аж ніяк не заохочував до розмови, і це бачили всі. Однак питання про базу, видно, непокоїло всіх, а обіч у рові сидів простодушний молодий Пивоварчик, на нього тепер і спрямували свої погляди лижники. Перший не витримав Лукашов.

— Ну що там? Багато німців? — тихо спитав сержант за плечима в лейтенанта.

— А немає німців. І складу теж немає, — просто відказав Пивоваров.

— Як немає?

Лейтенант внутрішньо стиснувся, нахмурих брови. Він не бачив, але фізично відчував, як стривожено завмерли за його спиною лижники, і, довго не витримавши, сам підвівся на ноги.

— Як, лейтенанте? Це правда? — обернувся до нього Лукашов. Інші, надто здивовані, мало не з переляком дивилися на командира.

— Бази нема. Напевно, перекинули в інше місце.

Стало тихо, ніхто не сказав жодного слова, лише Краснокутський чвиркнув крізь зуби на сніг. Заєць спантеличено дивився прямо в обличчя Івановському.

— Називається, город городили. Лико плели, — пробурчав Лукашов.

— Що вдієш, — зітхнув Краснокутський. — На війні все трапляється.

— А може, її там і не було? Може, вона десь в іншому місці? — похмуро засумнівався Лукашов, знову звертаючись до лейтенанта.

— Була там, — просто відказав йому Пивоваров. — Стопи ж стирчать. Без дроту тільки.

Лейтенант відійшов од волокуші, кинув погляд на Судника, що з бруствера напружено дивився в рів. Командир намагався не бачити Лукашова, але й без того відчував, як злість розпирала сержанта, і той ладний був почати сварку.

— А що, і слідів ніяких нема? — зі спокійною діловитістю запитав Дзюбін.

— Нічого нема, — відказав Івановський.

— Що ж виходить... Як же так? — не вгавав Лукашов. — Хтось винен, значить.

Лейтенант різко повернувся до нього.

— Це в чому винен?

— А в тому, що даремно шпарили. Та й людей поклали...

— Так що ви пропонуєте? — осадив його лейтенант різким запитанням.

Він не міг починати з ним суперечки, бо знав, що в цьому їхньому напруженні недалеко й до сварки, до того ж розумів, що значною мірою сержант мав рацію. Але навіщо зараз багато говорити про те, від чого й так погано кожному? Знову ж, у таких випадках в армії не заведено відкрито висловлювати своє незадоволення, тим паче обурення — подібне завжди каралося дуже суворо.

Проте Лукашов розпалився, очі його заблищали, брезкле з настовбурченою щетиною обличчя стало злим.

— Що мені пропонувати? Я кажу...

— Краще помовчіть!

Сержант Лукашов змовк і відійшов убік, а лейтенант знову сів на сніг. Розмова була не з найприємніших, але те, що допікало йому з самого ранку, відразу опало, якимсь само по собі все вирішилося, хоч, може, і не найкращим чином. До нього вже не зверталися, напевно, бачили, що тепер він знає не більше за інших. Бійці мовчки чекали нової команди або рішення, як бути далі, і він, розуміючи це, витяг із-за пазухи карту. Спробував усе-таки щось знайти на ній, щось вирішити для себе, намагався зрозуміти

міти, куди з найбільшою вірогідністю могла переміститися ця проклята база. Але скільки він не вдивлявся в карту, та не відповіла на жодне його питання, червона лінія щосе зникала за її краєм, сусіднього ж аркуша в нього не було. І тут, і, напевно, й далі зручних для бази місць було чимало: у лісах, чагарниках, вибалках. Де її шукати?

Він так сидів довго і мовчав, не приймаючи з колін розгорнутої карти, по якій сніжною крупною шурхотів вітер. Він уже нічого не розглядав на ній — просто уникав зараз непотрібних розмов з бійцями, їхніх запитливих поглядів. Він відчував, що негайно треба щось вирішувати і тільки-но стемніє, треба звідси йти. Тільки куди?

— Підмініть Судника. Либонь, заляк на вітрі, — ні до кого не звертаючись, сказав лейтенант, коли відчув, що напружена мовчанка надто затяглася. — Заєць!

Заєць одразу підвівся і почав вилазити на бруствер, а Судник, обсипаючи сніг, задом з'їхав у рів. Здійнята ним хмара снігу обдала Дзюбіна, котрий заворушився і підхопився на ноги.

— Так що ж далі, командире? — запитав він.

— Що таке? — вдав, наче не зрозумів Івановський, хоча він добре розумів, що непокоїть Дзюбіна.

— Куди підемо далі?

— Ви підете назад, — просто вирішив командир.

— Як? Я сам?

— Ви з усіма. Спробуйте врятувати Хакімова.

— А ви?

— Я? Я спробую знайти базу.

— Сам?

На це запитання старшини Івановський зразу не відповів. Він не знав, піде сам чи ще з кимось, але те, що треба далі шукати — це він знав певно.

— Ні, не сам. Піде ще хтось.

— Може, я, лейтенанте? Справді? — сказав Дзюбін, наче випробовуючи свою рішучість. Але командир мовчав. Івановський напружено додумав те, чого не додумав

раніше. Звичайно, вихід для нього можливий тільки такий, він не міг ризикувати всіма, його люди зробили все необхідне, і не їхня вина, що мети не досягнуто. Далі починався особливий рахунок його командирської честі, мало не особистий поєдинок з німецькою хитрістю, тож бійці до цього єдиноборства не мали відношення. З цього часу він почне діяти на свій страх і ризик, всі інші мають повернутися за лінію фронту.

Лейтенант підняв очі від карти і подивився на Дзюбіна. Порізане передчасними зморшками, темне від холоду обличчя старшини було незворушне, погляд з-під маленького козирка червонозоряної будьонівки спокійно, без вимоги чекав чогось і ніби говорив зараз: візьмеш — добре, а не візьмеш — так само напрошуватися не стану. І лейтенантові захотілося взяти з собою старшину, мабуть, кращого напарника тут знайти було неможливо. Але тоді старшим над групою треба призначити Лукашова, а він чомусь не хотів цього. Лукашова командир уже трохи взнав за цю дорогу, і в душі появилася стійка неприязнь до нього.

Отже з групою має залишитися Дзюбін.

Їх надто мало повертається назад, їм довірено пораненого Хакімова, їх новий шлях навряд чи буде легшим за дорогу сюди, а лейтенантові дуже хотілося, щоб вони по можливості благополучно дісталися до своїх. У цьому розумінні краще за все було покласти на досвідченого, урівноваженого старшину Дзюбіна.

— Ні, старшина, — сказав лейтенант після тривалої паузи. — Поведете групу. Зі мною залишиться... Пивоваров.

Усі трохи здивовано повернули голови до Пивоварова, що лежав на боці, а при цих словах командира ніби засомнівся й сів рівно.

— Так, Пивоваров!

— Атож, — просто відповів той, зашарівшись і кліпнувши білими віями.

— От і гаразд,— сказав лейтенант, задоволений тим, що все так швидко владналося.

(Потім він не один раз питає себе: чому його такий важливий вибір так несподівано для нього самого, майже несвідомо випав на цього молодого бійця? Чому б у помічники собі не взяти сапера Судника чи високого, дужого Краснокутського? Хіба сумирна покірливість слабосилого сільського хлопчика тільки й визначила його рішення? Чи тут вплинув на нього їхній сьогоднішній спільний перехід через шосе, де вони вдвох пережили небезпеку і перше для обох розчарування?).

А проте вибір зроблено, Пивоваров якось ураз підбрався, посерйознішав і тихо сидів на витоптаній чобітьми сніговій кучугурі.

— Що ж, ваше право,— сказав Дзюбін. — То як там передати, в штабі?

— Я напишу, — подумавши, сказав Івановський.

Паперу, однак, у нього не знайшлося, був тільки трофейний олівець, довелося старшині видерти аркушик із свого заяложеного блокнота, на якому лейтенант, подумавши трохи, написав:

«Об'єкта на місці не виявилось. Група зазнала втрат, відправляю її назад. Сам із бійцем продовжую пошуки. Через дві доби повернуся. Івановський. 29. XI. 41 р.».

— Ось. Передайте начальникові штабу.

— Оті самі, гранати, візьмете?

— Так. Гранату й зо дві пляшки. Пивоваров, візьміть у Судника пляшки з КС. Гранату дайте сюди.

Старшина зняв із ремня протитанкову гранату, яку лейтенант одразу ж підв'язав шматком бинта до свого пояса.

— І харчами б запастися треба.

— Харчами також. Дайте сухарів. Консервів кілька банок. Самі ж, напевно, в АГЧ снідати будете...

— Дай боже, щоб у АГЧ,— з надією зітхнув Краснокутський.

— Тільки глядіть при переході. Коли б знову не напололися. Не шкодуйте животів, голови ціліші будуть.

— Це правильно,— тихо погодився Дзюбін.

— Ну, здається, темніє, можете рушати. А ми тут ще посидимо. Як там на шосе, Заєць?

— Якось із фарами котить. Одна чи більше — добре не видно.

Старшина розв'язав речмішок, Пивоваров склав у свій сухарі та дві великі, загорнуті в тряпку пляшки з КС. Лукашов і Краснокутський, не чекаючи команди, підійшли до обсипаного сніговою порошею Хакімова.

— Глядіть Хакімова,— сказав лейтенант Дзюбіну. — Може, доживе ще до ранку.

— Про що говорити!

— Тоді все. Ідіть!

— Що ж, щасливо, лейтенанте,— обернувся Дзюбін і зразу ж скомандував бійцям: — Ану, взяли! За лижі, за лижі беріть! Піднімайте вище! Вище, ще вище! Отак...

Вони підняли Хакімова і насилу вибралися з рову. З бруствера Дзюбін ще оглянувся — прощання вишло поспішливе, невиразне, й Івановський махнув рукою.

— Щасливо!

Коли їх не стало видно в полі й останнім за бруствером зник високий капюшон старшини, Івановський сів на сніг. Він відчув особливе задоволення від того, що Дзюбін не пропав, догнав групу, і тепер з тими, хто вертався, буде тямущий і людяний командир, який повинен їх привести до своїх. А вони тут якось обійдуться удвох із Пивоваровим, який усе ще стояв у рові, позираючи через край високого насипу. Щоб якось зменшити ніяковість, викликану цією розлукою, лейтенант сказав з не властивою йому жартівливістю:

— Сідай, Пивоварчику. Незабаром і ми підемо. Тебе як звати?

— Петро.

— Петя, значить. А мене Ігор. Ну що ж, може, нам ще пощастить? Як гадаєш?

— Може, й пощастить,— непевно сказав Пивоваров, тручи ложе гвинтівки, і зітхнув — тихенько і переривчасто.

— Гаразд. Немає чого скімлити — ще не все втрачено. Ще ми з ними повоюємо. Хоча нас двоє, але й це — сила. А зараз, поки є час, давай перекусимо, менше нести доведеться,— сказав Івановський і почав розв'язувати свій речмишок.

9 За якихось півгодини, коли добре стемніло, вони вибралися зі свого снігового сховища. Обидва заклаkli, особливо померзли ноги, хотілося відразу дременути на лижах, щоб трохи зігрітися. Та спершу треба оглядітися. Вночі рух на шосе поменшав, їхали скремі машини, деякі слабо світили підфарниками. Навкруги було тихо і пустинно, снігову далечінь із чагарями затягло вечірньою млою, хмуре, незоряне небо низько звисало над тьмяним нічним простором. Івановський вирішив іти на схід уздовж шосе, далеко не відхиляючись од нього, щоб спостерігати на ньому весь рух. Він думав, що, як і того разу, восени, базу повинні виказати машини.

Вони швидко спустилися зі свого пагорка, по розсипчастому снігу перетнули лощину. Двадцять хвилин вистачило на те, щоб добре нагрітись і навіть устигнути зморитися. Що не кажи, а нагадувала про себе минула ніч. До того ж на відміну од учорашнього Івановський зразу відчув при ходьбі дужчий біль у пораненій нозі, мимоволі переставляв її обережно, більше налягаючи на здорову. Щоправда, він намагався звикнути до цього свого болю, думав, якось минеться, розійдеться, може, рана йому не пошкодить. Але, піднявшись ще на один згірочок, лейтенант відчув, що треба відпочити. Тоді він трохи розслабив ногу, вагу тіла перемістив на здорову, і щоб Пивоваров,

який підходив слідом, не помітив нічого, вдав, ніби розглядається, хоч розглядатися не було потреби. Шосе простяглося рядом, зовсім безлюдне; попереду не дуже видно, сильний східний вітер дув пружно в обличчя, від нього сльозилися очі.

— Ну як, Пивоварчику? — навмисне жартома спитав лейтенант.

— Нічого.

— Зігрівся?

— Упрів навіть.

— Ну, давай далі.

Озираючись на всі боки, вони пройшли ще, мабуть, із годину, здалеку поминули край якогось лісу, сосняк, якісь хати коло дороги — після вчорашнього обстрілу з хутора Івановський намагався триматися якомога далі від будівель. Шосе майже скрізь тяглося прямо, без поворотів, це полегшувало орієнтування, і лейтенант тільки зрідка поглядав на компас — перевіряв напрямок.

Настрій його немовби навіть поліпшився. Пивоваров ішов по п'ятах, не відстаючи ні на крок, і лейтенант, спинившись, запитав з деяким пожвавленням у голосі:

— Пивоварчику, що ти у житті бачив?

— Я?

— Еге ж, ти? У житті, кажу, що бачив?

Пивоваров знизав плечима.

— Нічого.

— Книжок хоч ти начитався?

— Книжок начитався, — не зразу, ніби пригадуючи, відказав боєць. — Усього Жюль Верна, Конан Дойля, Вальтера Скотта, Марка Твена...

— А Гайдара?

— І Гайдара. А ще Дюма, все, що міг дістати, прочитав.

— Ого, — здивувався лейтенант і навіть з деякою повагою подивився на Пивоварова. — І коли ти встиг стільки?

— А я захворів у шостому класі й півроку не навчався. Ну й читав. Усе перечитав, що в бібліотеці було. Мені з бібліотеки носили.

Так, це, мабуть, чудово — прохворіти півроку і перечитати всю бібліотеку. Скільки Івановський мріяв захворіти в дитинстві, та й в училищі, але більше трьох днів йому хворіти не вдавалося. Здоров'я в нього завжди було міцне, і читав небагато він, хоча цікаві книжки викликали в нього жваву, до хвилювання радість, і книжок, кращих ніж твори Гайдара, йому в своєму житті читати не доводилося. І то в дитинстві. Потім стало не до літератури — пішли книжки іншого змісту.

Довкола, як і досі, було тихо, взагалі спокійно, як буває спокійно тільки далеко від передової. Лейтенант ішов тепер без учорашньої поспішливості, пересилуючи відчутну втому в ногах та біль рани, які дуже уповільнювали його рухи. Правда, поки що біль можна терпіти, і, щоб не дуже зосереджуватися на ньому, Івановський намагався звертати увагу на інше, навіть постороннє. В думках він був тепер коло бійців, які під командою Дзюбіна поверталися до своїх. Напевне, уже йдуть біля ріки, заплавою. Добре, якщо не замело лижню, вона допоможе зорієнтуватися. Зрештою, Дзюбін, мабуть, і без того запам'ятав дорогу, а на випадок чого допоможе карта. Карта на війні — скарб, шкода тільки, що не завжди вистачає цих самих карт.

Увесь час не виходив із голови Хакімов. Звичайно, намучаться з ним не доведи господи особливо під час переходу лінії фронту. Тепер з ним не підхопишся, не рвонеш на лижах, треба все повзком, по-пластунському. Та хоча б пройшли. Правда, Дзюбін, певно, зуміє, повинен пройти. Він же й розповість начальникові штабу про їхню невдачу, якось виправдається за групу та за її командира. Хоча при чому тут командир? Хто міг подумати, що за якихось два тижні все так зміниться і німці вивезуть базу?

Себе Івановський винним не відчував ні в чому,— здається, він зробив усе, що в його можливостях. А проте якийсь поганий черв'ячок провини ворухився в його душі, начебто лейтенант усе ж таки чогось не додивився і в результаті не виправдав довір'я. Саме оце невинуватене довір'я тривожило його найбільше. Тепер лейтенант аж здригнувся від думки, що з усього заміру може раптом нічого не вийти.

Івановський добре знав, як можна одним якимось вчинком підмочити свою репутацію. Одного разу з ним було таке, що, підвівши людину, він так і не зміг відновити її добре до себе ставлення.

Незадовго перед тим Ігорю сповнилося чотирнадцять років, і він п'ятий рік жив у Кублічах — невеликому тихому містечку біля самого польського кордону, де в прикордонній комендатурі служив ветеринаром його батько. Розваг у містечку було небагато. Ігор ходив до школи, дружив з хлопцями, а у вільний час пропадав на комендантській конюшні. Коні були майже найбільшим захопленням його дитинства. Скільки він перечистив їх, перекупував, скільки попоїздив верхи — у сідлі й без сідла! Років зо три підряд він не помічав нічого довкола, окрім коней: кожного дня після уроків біг на конюшню і повертався з неї тільки на ніч, щоб завтра до приходу чергового бути знову там. Прикордонники жартували часом, що Ігор — незмінний днювальний на їхній конюшні, й він із задоволенням погодився б днювалити щодня, коли б не уроки в школі.

На конюшні завжди багато цікавого, починаючи від годування і водопою, чищення скребницею та щіткою і кінчаючи урочистим ритуалом виводки з шикуванням, метушнею червноармійців, причепливою строгістю начальства, яке носовиками перевіряло чистоту кінських боків. Було щось незмірно захоплююче у верховій їзді,

в заняттях з вольтижування, проте найбільший захват його викликало рубання лози на плацу за конюшнею, коли уздовж ряду стояків із лозовими прутами галопом скакали кавалеристи, з правого боку і зліва стинаючи вершки лозових прутів. А чого варте джигітування найхоробрішого кіннотника в загоні славнозвісного лейтенанта Хакасова!

Але виводку, рубання, джигітування він спостерігав збоку, сам участі не брав у них — його ще не пускали у стрій і навіть ні разу не дозволили сісти з шаблею на коня. Інша річ — купання. На лучному бережку озера, коло піщаної мілини стояла стара погрижена конов'язь, і в спеку мало не щодня опівдні приводили до неї спітнілих, зморених коней. Тоді вже Ігор відводив душу, пле-скався доти, поки останній кінь не виходив з озера. Як завжди, приїжджав на Милці — молодій рудій кобилі з тонконогим пустотливим лошам. Милку закріпили за командиром відділення сержантом Митяєвим, з яким у Ігоря склалися особливі, може, навіть незвичайні як між хлопчиком і дорослим взаємини. Цей Митяєв, хоч і служив строкову, та на відміну од інших двадцятирічних бійців-прикордонників, здавався Ігорю надто старим, з посіченим зморшками обличчям, важкою ходою і незграбною вайлуватістю літнього сільського дядька. Народився Митяєв десь у Сибіру, вдома у нього лишилися дорослі доньки, і він давним-давно повинен був призиватися та й відбути свою службу, коли б не якась плутанина в документах, де значилося, що Митяєву всього лише двадцять років. Як це сталося, не міг пояснити і сам Митяєв, що тільки лаяв якогось там дяка в церкві, з вини якого довелося служити з тими, хто міг бути йому зятем.

Коні для Митяєва звичне діло, певно, за своє життя він бачив їх немало й тому охоче довіряв свою Милку спритному синові ветеринара. Ігор годував її, чистив, мив і вигулював, тоді як Митяєв повчав та підхвалював його або й просто відпочивав, смокчучи свою цигарку в курил-

ці. Бувало, що він навіть заступався за свого помічника перед його батьком, коли той сварив хлопця за тривалу відсутність удома, що, звичайно, позначалося на уроках. Взаємини Ігоря з Митяєвим узагалі склалися такі, що кращих і не треба, і старий Івановський не раз казав, що цей сибіряк, може, замінить хлопцеві й батька. Ігор не заперечував, він уважав, що Митяєв і справді кращий за батька, який не жив з матір'ю, любив хильнути й зовсім не приділяв уваги своєму недоглянутому синові.

Одного разу звичайне порання з кіньми порушила невелика подія — на озеро привезли човна. Привіз його на парокінній підводі старшина Белуш, який зразу ж випробував його на воді й оголосив, що човен належить самому комендантові — капітанові Зарубіну і що ніхто не повинен доторкатися до нього навіть пальцем. Щоб гарантувати цю недоторканність, Белуш прилаштував ланцюг і примкнув човна до стовпа конов'язі. Човен майже все літо пролежав на прив'язі. Зарубін не користувався ним, і містечкові хлопчачи згоряли від бажання поплавати на ньому по озеру.

Якось надвечір, коли вже коней викупали і поставили на прив'язь, а днювальні пішли в комендатуру вечеряти, Ігор узяв свою вудку й подався на притоку ловити окунів. Ключало погано, й він уже зібрався перейти на інше місце, коли з вільшняка вилізли Коля Боровський і Яшка Фінкель, шкільні його товариші. Після короткої розмови вони дали зрозуміти, що є змога поцупити комендантового човна й попливти ним на другий берег, де синів великий сосновий ліс і де ніхто з них ще не був. Ігореві ця витівка здалася надто привабливою: кого з містечкових хлопців не цікавив той берег, дістатися до якого дуже важко — на шляху лежало грузьке з мочарами болото в гирлі протоки, в котрій, подекували, живе водяник. Було спокусливо заволодіти човном, але біля конов'язі лишився чергувати Митяєв, який відповідав за того човна перед самим капітаном Зарубіним. Щоправда, цю причину

відхилив Коля, повідомивши, як Митяєв мирно спить собі під кущем на попоні, а що до замка, то хлопець одразу ж показав великого ключа від батькового хліва з дровами, що замикався таким же замком, як і човен Зарубіна. Ігореві нічого іншого не лишалось, як узяти цей ключ і спокійно відімкнути замок човна.

Весел у них не було, однак вони знайшли довгу ялинкову палицю й стягли човна на міліну. Спочатку відпи-халися палицею, потім стали гребти руками, човен виплив на середину, і тут виявилось, що він дуже розсохся на березі, і крізь його борти цівками ллється вода. Вичерпувати воду не було чим, хлопці спробували вихлюпувати її руками, але човен усе дужче осідав кормою в озеро, і незабаром їм довелося поспіхом залишити своє «судно». Насьорбавшись теплої води, вони якось добралися до берега. Човен же повільно затонув.

Митяєв біля конов'язів спав так міцно, що нічого не почув, а хлопці обсушилися на пагорочку й до вечора були вдома. Назавтра, звичайно, розпочалися пошуки пропажі, виявляється, що хтось бачив поблизу від купальні містечкового шибеника Тьомкіна, на котрого зразу ж і склали протокола. Хотіли допитати також Ігоря, що зранку крутився біля коней, але черговий Митяєв не міг навіть уявити свого помічника в ролі злодія і поручився за його непричетність. І коли через день Ігор усе ж таки признався Митяєву у своїй провині, той спочатку не повірив. Довелося показати місце на озері, де неглибоко на мулистому дні затонув човен, якого швидко підняли й притягли до берега. Побачивши його, Митяєв тільки сплюнув у пісок і відійшов убік, навіть не глянувши на свого помічника. Їхня дворічна дружба на тому й скінчилася. До самої демобілізації Митяєв не сказав хлопцеві жодного слова, ніби зовсім не помічав його, не відповідав на його привітання, при зустрічі проходив мимо, навіть не дивлячись на нього. Ігор не гнівався, він знав: цю зневагу він заслужив.

На їхньому шляху незабаром виявився ріденький молодий соснячок-посадка, вони швидко пройшли поміж його рівними рядами, і раптом обидва спинилися. На самому узліску, напевно, була дорога, по якій зараз кудись убік повільно, хилитаючись на вибоїнах, повзли у темряві машини. Спочатку Івановському здалося, наче він збився з напрямку і вийшов до того самого шосе. Але швидко зрозумів, що це зовсім не шосе, а, мабуть, якийсь поворот з нього в бік. Тоді чому на цьому повороті машини?

Заховавшись, він трохи постояв на узліску. Машини повзли зовсім близько, передня їхала з увімкнутими фарами, метляючи на вибоїнах критим високим кузовом. Три інші машини, що сунули слідом, були так само високі й покриті, — що вони везли, неможливо було зрозуміти. Але той факт, що машини з'їжджали убік з головної магістралі, наводив лейтенанта на певні приємні роздуми. Не під'їжджаючи ближче до дороги, він повернув по узліску слідом за машинами.

Тепер він ішов на лижах повільно, часто зупинявся й слухав. Далекий нутряний гуркіт дизелів якийсь час ще було чути, потім, заглушений поривом вітру, він якось одразу стих. Івановський поправив на собі ремінь з важкою гранатою, оглянувся на Пивоварова. Той був рядом, припинив, передчуваючи небезпеку. Ледве переводив подих.

— Ану, подивимося, що там. Ти відстань трохи...

Пивоваров кивнув, штовхнув ліктем гвинтівку, ремінь од якої навкоси перетинав його білі в маскхалаті вузькі груди. Звичайно, трохи слабосилим виявився його помічник, але тут і дужий напевне здав би. Зашурхотівши по снігу лижами, Івановський подався узліском.

Сосняк незабаром закінчився, попереду був струмок або річка з чагарями на берегах, Івановський з помітним зусиллям стомленої людини перебрався через неї і ще трохи пройшов полем. Несподівано для себе він побачив дорогу — дві глибоко прорізані в снігу автомобільні ко-

лії. Щоб не переходити її і не загубити в потемках, лейтенант вернувся назад і на деякій відстані пішов полем.

Незабаром з'явилося село — без єдиного звуку, без блиску світла, в сірій п'їтьмі перед ним раптом виникла стріха хліва, за нею друга, і лейтенант одразу ж подумки вилаяв себе за необережність — од села треба було триматися якомога далі. Тільки він зібрався повернути в поле, як перед його зором майнув за рогом сарая характерний обрис гусеничного всюдихода. Там же була ще якась машина, що в сутінках видавалася громіздкою. Тонка жердина над нею височіла, і, придивившись трохи, лейтенант зрозумів, що це антена. Зрозуміло, в селі не могло бути ніякої бази, але цілком можливо, що тут розмістився на ночівлю якийсь тиловий чи маршовий підрозділ німців.

— Бачив? — тихо запитав Івановський у напарника.

— Атож.

— Що це, як гадаєш?

Пивоваров лише знизав плечима, він не знав, як не знав того й сам лейтенант, що звертався до нього зараз наче до рівного. Коли б у Івановського були п'ятеро або десятеро бійців, він як командир нізачо не дозволив би такого панібратства з підлеглим, але тепер цей Пивоваров став для нього більше ніж боець. Він був його першим помічником, його заступником, головним його порадником — іншого тут узяти нема де.

Викинувши вбік лижу, лейтенант розвернувся в поле, Пивоваров також повернув, вони круто взяли в обхід села. Однак, трохи пройшовши сніжним полем, Івановський зупинився, подумавши: а раптом це якийсь великий штаб німців? Штаб їх улаштовував навіть більше, ніж та злощасна база, яку невідомо де було шукати вночі.

Хвилину він постояв на вітрі, розмірковуючи, що можна зробити. Поряд чекав Пивоваров. Боець розумів, певно, що командир вирішував щось важливе для обох, і очікував цього вирішення зі спокійною солдатською витримкою. А лейтенант думав, звісно, краще б обминути це

осине гніздо, але спершу варто, мабуть, підкрастися ближче, розвідати — може, випадє зручний момент і їм пощастить більше, ніж з отою базою.

Поки вони стояли в нерішучості, десь між хатами в селі спалахнула пляма світла, замигтіла на снігу й зразу ж погасла. Цей випадковий проблиск нічого не відкрив їм, але показав у темноті напрямом, певне місце. Очевидно, там була вулиця, і лейтенант урешті наважився підійти ближче, аби зрозуміти, що там відбувається.

— Так, Пивоварчику, відстань трохи. І потихеньку — за мною!

Той згідливо кивнув, Івановський рішуче відштовхнувся палицями й попростував до села.

Спочатку на його шляху появився трухлявий поламаний тин, через дірку в якому він прослизнув на город і в нічних потемках наткнувся на тонкі деревця й кустики — певно, на межі двох городів. Лейтенант звернув трохи вбік і під прикриттям цієї порослі подався неглибоким снігом до темнуватих силуетів будівель. Довкола, як і раніше, було тихо, холоднувато, дув поривчастий вітер, у повітрі навкоси летіли негусті сніжинки. Ніяких певних звуків сюди не долинали, та все ж за якимись невиразними ознаками Івановський угадував присутність у селі чужих, і ними тепер могли бути лише німці. Відчуваючи, як ось-ось для нього щось відкриється, він обережно наближався до будівель.

Зовсім уже поряд горбилася засніжена стріха хліва, біля якого кривобоко стояв обсмиканий з одного боку і підпертий дрючками стіжок. Деревця межової порослі тут враз кінчалися, крайньою в ряді стояла розлога груша з товстуватим, помітним серед тонконогого вишняка стовбуром. Побачивши її здалеку, Івановський подумав, що за цим грушевим стовбуром, очевидно, треба присісти, перечекати. Але він ще не дійшов до груші, як невідомо звідки біля стіжка з'явилася чиясь постать у розхристаному довгополому вбранні, й він, стелувшись, збагнув:

німець! Німець од несподіванки на мить завмер, пильно вдивився в нього, але відразу ж, заспокоюючись, гаркавлячи сказав іздалеку:

— *Es schien ein Russ...*¹

Івановський нічого не зрозумів і, мабуть, надко різко рвонув приклад автомата, що висів у нього на грудях. Затвор гучно клацнув у тиші, німець, зрозумівши свою помилку, придушеним голосом крикнув і чимдуж кинувся по снігу від стіжка — навкіс через город до сусідньої хати. На секунду розгубившись, Івановський присів і, здається, вчасно: зразу ж од будівель торохнув одиночний постріл, куля гучно цьвохнула в обмерзлому гіллі дерев. Але він уже був на поготові й з коліна короткою чергою вдарив по сірому углу за тином, потім другою чергою — нижче, по втікачеві, який уже ось-ось міг схаватися в тіні будівлі. Останні його кулі були, однак, зайвими — німець одразу ж упав сторчака в сніг і вмер там; Івановський умить викинув ліву лижу на розворот, схопив одну палицю. Другу, поспішаючи, він упустив у сніг і тільки-но нагнувся по неї, як у темряві двору знову спалахнув червоний вогник, і він тихо зойкнув од глибокого гострого удару в плече. Зразу відчув, що поранений, рвучко, щосили кинувся на лижах з городу, туди, де нетерпляче ждав його Пивоваров.

Розгубившись напочатку, німці подарували йому чверть хвилини дорогоцінного для нього часу. Він уже проскочив половину межової парості, як вони тільки почали вибігати з дворів на город. Хтось закричав там, владно і суворо, і чоловік з п'ятеро кинулися йому навздогін. Він добре їх побачив, оглянувшись, і трохи розгубився, міркуючи, спинитися йому, щоб вогнем із ППД стишити їхню проворність, чи скоріше тікати в темряву. Та скоріше у нього вже не виходило, він швидко підупадав на силі від болю й ледве справлявся з лижами.

¹ Мені здалося — росіянин.

Позаду кілька разів вистрелили — часто й не дуже гучно, мабуть, із пістолетів, але він усе ж відірвався од переслідувачів, і тепер влучити в нього було важко. Все-таки одна куля вдарила кудись під ноги, лейтенант, не озираючись, пригнувся нижче і з усієї сили, яка дедалі слабіла, намагався вирватися з городу. Та ось іще одна куля протягла свою верескливу струну над самісінькою головою, він підхопив автомат, щоб випустити назад чергу, як тієї ж миті десь попереду міцно й гучно бабахнуло раз і вдруге. Він збагнув радісно — це рятівні постріли Пивоварова: мову своєї трьохлінійки він упізнав би де завгодно. Із темряви майже назустріч йому ще один за одним блиснули три часті удари, кулі свистіли дуже близько, та він уже був упевнений: своя куля його не зачепить.

— Скоріше, товаришу лейтенант!

Івановський упав, трохи не дійшовши до тину, але не від болю в грудях, який швидко передавався на всю його праву половину тіла, а тому, що йому забракло повітря. Він задихнувся. Та лейтенант знав, що Пивоваров уже тут поблизу і не покине його.

Виплюнувши з рота сніг, Івановський одразу ж спробував підвестися, але ноги йому дивно обважніли, до того ж заважали лижі, що схрестилися під час падіння. Одна лижа зовсім зіскочила з ноги, тоді він смикнув другою ногою і так само вивільнив її з ременів. Позаду ляснуло ще кілька пострілів, але його, здається, вже не переслідували, їх зупинив Пивоваров, який і вибіг до нього з темряви.

— Товаришу лейтенант!..

— Тихо! Дай руку.

— Я уклав там одного! Хай тепер спробує...

Схоже, боєць не дуже й здивувався, що командира поранили, він швидко допоміг Івановському піднятися, заклопотаний, видно, іншим, чого не дуже й приховував. Скидалося на те, що йому й невтямки, як просто зараз їх тут могли вбити обох.

Лейтенант хотів був зібрати лижі, та в голові знову запаморочилось, і він ткнувся плечем у м'який морозний сніг. Пивоваров, напевно, лише тепер зрозумів стан командира і, скинувши лижі, кинувся на допомогу.

— Що, вас сильно, га? Товаришу лейтенант!

— Нічого, нічого,— видихнув Івановський.— Поможі.

Треба було якомога скоріше звідси тікати, щохвилини сюди могли заскочити німці. Боець раптом замовк і, підтримуючи лейтенанта, повів його кудись у темряву, далі од села, в поле. Івановський слухняно брів по снігу, ледве переставляючи ноги, в голові у нього паморочилося, починало нудити. Двічі лейтенант виплюнув на сніг щось темне, не зразу втямивши, що це кров. «Добре схопив!.. Добре схопив!..» — думав лейтенант якось байдуже, наче про когось іншого, не про себе.

Вони не оглядалися, і без того було зрозуміло, що ззаду не стих переполох. Щоправда, постріли вже не лунали, але той тривожний гамір підганяв їх дужче за постріли. Певно, німці висипали на околицю чи, може, йшли слідом. Івановський увесь був мокрий од поту й крові, збоку крізь бязь маскхалата проступала велика темна пляма; важко дихаючи, він спльовував на сніг кривавими згустками. Кілька разів обидва падали, але Пивоваров одразу підхоплювався, брав лейтенанта під пахви, і вони знову хистко й нерівно волоклися в сірих морозних сутінках, петляючи по зимовому, продутому всіма вітрами полі.

Коли вже зовсім обидва знесилилися, лейтенант, виплюнувши криваву піну, простогнав: «Стій!» — і впав боком на сніг. Рядом упав Пивоваров. Уже не було нічого чути і не видно нічого, навіть не збагнеш, в якому напрямку село. Немовби вони опинилися на краю світу, де немає ні своїх, ні ворога, і Пивоваров, віддихавшись, сів на снігу.

— Зараз перев'яжемо,— сказав боець, шукаючи по кишенях бинта.— Куди вас?

— У груди. Під рукою ось...

— Нічого, нічого! Зараз перев'яжу. А я тому як дав, так одразу... Другий, бачу, ходу... Цілу обойму випустив!

Івановський відкинувся на снігу, зняв ремінь, розстебнув тілогрійку. Пивоваров холодними руками обмацав тіло. Кров, яка густо змочила одяг, почала вже застигати і холодила на морозі, як лід, А втім, холодив, можливо, сніг, якого набилося всюди. Лейтенант стрепенувся від дрижаків, але терпів мовчки. Боець туго обкрутив йому груди двома чи троєма бинтами, зав'язав міцно кінці.

— Дуже болить?

— Авжеж, болить,— роздратовано відказав Івановський.— Все, застебни ремінь.

Пивоваров допоміг командирові застебнути на тілогрійці ремінь, обсмакав куртку маскхалата. Поступово лейтенант став зігріватися, хоч тіло його, як і раніше, були дрібні нервові дрижаки.

— Не треба було туди йти,— сказав боець, витираючи об штани забруднені у кров руки.

— Чого ж ти не сказав раніше?

— Та ж я не знав,— ворухнув одним плечем Пивоваров.

— А я знав? — роздратовано кинув лейтенант. Він розумів, що стає сердитим, несправедливим і що Пивоваров тут ні при чім, бо в усьому винен він сам. Але якраз усвідомлення власної провини найбільше й сердило Івановського. Авжеж, тепер він ускочив, загубив себе і, напевно, цього бійця також, остаточно завалив важливе завдання з базою, нічого не добився в селі. Проте вчинити інакше — обминути базу, штаб, це село і тим самим зберегти себе — він не міг. На такий війні це було б злочином.

— Диски давайте сюди. І автомат теж. Я понесу,— тихо сказав Пивоваров, і лейтенант мовчки погодився — тепер, зрозуміло, він багато нести не міг. З останніх сил напружуючись, він лише обернувся, аби сісти на сніг.

— Що ж, треба йти.

— Ага, давайте он туди. Як ішли,— пожвавився боєць.— Йй-богу, тут десь має бути село.

— Село?

— Атож. У якесь село треба. Без німців щоб.

«Мабуть, так»,— подумав Івановський. Тепер їм тільки й лишилося, що завернути в яке-небудь село, до своїх людей, більше нікуди подітися. Він просто не одразу втямив, як круто це поранення міняло всі його плани. Тепер, певно, треба клопотатися більше про те, щоб не потрапити до німців. Бази йому вже не бачити...

10 Вони все йшли по коліна в снігу, без лиж — знесилено брели в потемках, тримаючись один за одного, від знемоги ледве не падаючи в сніг. Пивоваров зовсім вибивався із сили, але не кидав лейтенанта, правою рукою підтримував його, а в лівій тягнув за ремінь автомат і гвинтівку та ще свій речмішок, який раз у раз сповзав з плеча. Івановському було дуже погано, в очах потемніло, та, зціпивши зуби, він змушував себе на останні зусилля і йшов, ішов, тільки б далі відійти од того клятого села.

Тим часом уночі повалив сніг, навкруги забіліло, затуманилося, мутне небо злилося з таким же мутним долом, затканим миготливо-сірою метушнею сніжинок. Не можна було підвести обличчя. Та вітер був слабший, аніж минулої ночі, до того ж, здавалося, дув їм у спину, і вони сліпо брели полем, іноді спиняючись, щоб перевести подих. Сплівуючи кров'ю, лейтенант сумно відзначав, як танули його сили, і вперто йшов, сподіваючись на якийсь притулок, щоб не пропасти тут, у цьому завіршному полі. Гинути йому не хотілося, поки живий, готовий був боротися хоч усю ніч, добу, хоч і вічність, аби вціліти, вижити, добутися до своїх.

Напевне, Пивоваров відчував те саме, але нічого не казав лейтенантові, лише як міг підтримував його, напру-

жуючи рештки своєї не дуже-то великої сили. Іншого разу командир, очевидно, здивувався б, звідки вона ще брала-ся в цього слабкого, виснаженого на вигляд хлопця, але тепер сам був слабіший за нього і цілком залежав од його хай навіть невеликих можливостей. І знав, що коли вони впадуть і не зможуть підвестися, то далі будуть повзти, бо якийсь порятунок у них — попереду, ззаду ж на них чигала смерть.

У якомусь вибалочку з доволі глибоким снігом вони нерішуче зупинилися раз і вдруге. Пивоваров, підтримуючи командира, спробував розглядіти щось попереду, що лейтенант не відразу й помітив. Потім, придивившись крізь густу нічну завірюху, він теж побачив невиразну темну пляму, розміри котрої, як і відстань до неї, угадати було неможливо. Це міг бути і кущ поблизу, і якась будівля вдалині, і дерево — ялина чи сосна на узліссі. Проте ця пляма насторожила обох і, поміркувавши, Пивоваров опустив командира на сніг.

— Я піду гляну...

Лейтенант не озвався, розмовляти було надто важко, дихав він з хрипом, часто спльовуючи в сніг. Рукавом маскхалата витер мокрі губи, і на білій мокрій тканині лишилася темна пляма від крові.

«Оце, напевно, і все... коли вже з рота йде кров, то, мабуть, недовго протягнеш», — невесело подумав Івановський, лежачи на снігу. Голова його хилилася до землі, й перед очима стрибали вогнисто-червоні блискавки. Але свідомість його як і досі була ясна, і ця свідомість змушувала боротися за себе і за цього бійця, його рятівника. Рятівник, як відомо, сам ледве на ногах стояв, але досі лейтенант не міг ні в чому дорікнути йому — там, у селі, і в полі Пивоваров поводився якнаймужніше. Тепер, відчувши якусь перевагу над командиром, він трохи пожвавився, став більш упевнений у собі, спритніший, і лейтенант з приємністю подумав, що у виборі помічника не помилився.

Кілька хвилин він самотньо чекав, понуро прислухаючись до внутрішнього клекоту в прострелених грудях. Обіч лежав речмишок Пивоварова, і лейтенант подумав, що, мабуть, треба їм розвантажитись, викинути частину ноші. Тепер уже великий запас ні до чого, буде потрібна особиста зброя, патрони, гранати. Плешки із КС, очевидно, можна тут покинути. Але, знесилений, він не міг навіть розв'язати речмишок і тільки знеможено хилився головою до землі. Він не одразу помітив, як із миготливих сутінків з'явилася біла тінь Пивоварова, що радісно загомонів здалеку:

— Товаришу лейтенант, лазня! Лазня там, розумієте, і нікого нема.

«Лазня — це добре», — подумав Івановський і мовчки натужно став підводитись на ноги. Пивоваров узяв речмишок, ППД, допоміг устати командирові, й вони знову побрели до недалекої, ледь помітної вночі будівлі.

Справді, це була маленька, побудована з ялинового верховіття сільська лазня. Пивоваров одкинув ногою палицю-підпору, й низькі двері самі собою розчинилися. Нагнувши голову й хапаючись руками за стіни, Івановський вліз у її темну, пропахчену димом тісняву, помацав довкола руками, наткнувся на гладеньку жердину, шурхотливі сухі віники на стіні. Тим часом Пивоваров розчинив ще одні двері, і в передбанник дуже потягло димом, попелом, березовою гнилизною. Боець зайшов туди і незабаром покидав лейтенанта:

— Давайє сюди. Тут ось лавки є... Зараз позсовую...

Івановський, чіпко тримаючись за одвірок, переступив поріг, намацав лавки і, хрипко зітхнувши, простягнувся на них, упершись ногами в стіну.

— Зачини двері.

— Зараз, зараз. Ось тут і соломи трохи. Візьміть під голову...

Лейтенант мовчки трохи підвів голову, надаючи змогу підкласти під себе віхоть соломи, і знесилено закрив очі.

За хвилину він уже не міг зрозуміти, чи засинав, чи, може, втрачав свідомість; вогняне палахкотіння в очах стало суцільним, безупинно й болісно паморочилося в голові, нудило. Він спробував повернутися на бік, але вже не осилив знеможене, обважніле тіло і, здається, насправді втратив свідомість...

Приходив до пам'яті повільно й важко, його морозило, дуже хотілося пити, але він довго не міг розтулити за-смаглі губи й попросити води. Лише з натугою розплющив очі, коли відчув якийсь порух обіч,— з передбанника з'явилася біла тінь Пивоварова з відкинутим на потилицю капюшоном і його автоматом у руках. В лазні було похмуро-сіро, та маленьке віконце в стіні світилося вже як удень, ясно просвічували всі щілини в передбаннику, і лейтенант зрозумів, що настав ранок. Пивоваров, однак, чогось явно тривожився, згорбившись, боець припав до маленького віконця, щось пильно там видивлявся.

Івановський спробував повернутися на бік, у грудях йому захрипіло, протяжно, з присвистом, і він закашлявся. Відскакавши од віконця, Пивоваров обернувся до командира.

— Ну як ви, товаришу лейтенант?

— Нічого, нічого...

Він сподівався, Пивоваров ще поцікавиться чимось, але боець не питав більш нічого, а якось одразу стих і пригнувся біля того ж віконця. Потім він сказав приглушеним шепотом:

— Онде, німці в селі.

— В якому селі?

— У цьому. Онде крайня хата за вербою... Німці ходять.

— Далеко?

— Кроків двісті, може.

Коли за двісті кроків німці, які ще не знайшли їх, то можна вважати, що загалом їм пощастило з цією лазнею. Правда, досі була ніч, але ось уже починається день, і хто

знає, скільки ще їм поталанить просидіти в лазні непоміченими.

— Нічого. Не висувайся тільки.

— Двері я зачинив,— кивнув Пивоваров на поріг.— Лопатую підпер.

— Гаразд. Води тут немає?

— Є,— радо обізвався Пивоваров.— Ось у діжці вода. Я вже пив. З кригою тільки.

— Дай.

Пивоваров не дуже зграбно напоїв його з якоїсь бляшанки, вода смерділа віником, до губ прилипло розмокле березове листя. Взагалі вода була огидна, немов із калюжі, й так само огидно було всередині у лейтенанта — щось розпухло в грудях, тільки через силу вдавалося зітхнути, відкашлятися він уже не міг.

Коли напився, стало легше, в голові наче трохи прояснилось, і він став роздивлятися довкола. Лазня була дуже маленька, з низькою задимленою стелею і чорними від сажі стінами. В кутку, біля дверей, чорніла купа каміння на пічці, збоку стояла діжка з водою. На низькій жердці над ним висіло якесь забуте дрантя. Напевно, кожної хвилини і з будь-якої потреби тут могли з'явитися люди, котрі й виявлять їх. І як він раніше не подумав, що лазня не може бути далеко від села і що в цьому селі так само можуть бути німці.

— Що там видно? — глухо спитав лейтенант Пивоварова, який горбився вже біля щілини дверей у передбаннику.

— Та он із двору вийшли... Двоє. Закурюють... Пішли кудись.

— Німці?

— Авжеж.

— Нічого. Стеж тільки. Так просто вони нас не візьмуть.

Звичайно, Івановський розумів невелику ціну своєї голосливної розради, та що йому лишалось? Він знав

тільки, що коли прийдуть німці, доведеться відбиватися, поки вистачить патронів, а там... Але, може, ще й не прийдуть. Може, вони й зовсім підуть із села, може, вони тільки ночують у ньому. Дивно, але тепер з'явилися в нього якісь нові, досі не знайомі йому почуття, якийсь неприродний у цій близькості до німців спокій, без тіні поспіху, нетерпіння, що мучили його в останні дні. Тепер усе це зникло кудись, пропало, певне, разом з його силою, втрачаючи яку, він втрачав і свою повсякчасну душевну наполегливість. Тепер Івановський намагався найдетальніше усе зважити, обмірковувати, щоб чинити упевнено, бо кожна помилка у його рішеннях могла бути останньою. І найпершою цілком зрозумілою необхідністю для нього була готовність чекати. Вдень у сніжному полі, край села, нічого іншого не залишалося, як тільки запастися до ночі терпінням, аби в темряві щось зробити для свого порятунку.

Але, щоб очікувати, потрібна сила, треба якось підтримувати в собі притомність, неабияким зусиллям волі зберегти витримку. Це теж було нелегко навіть для чоловіка здорового, скажімо, як Пивоваров. У цій пастці, недалеко від німців, не просто справитися з нервами, розмірковував лейтенант, спостерігаючи, як метушився борець по лазні — то до віконця, то в передбанник із безліччю щілин. Виглядав Пивоваров наполохано, і кожного разу, дивлячись на нього, Івановський думав: ідуть! Але, певно, щоб заспокоїти командира і себе так само, борець іноді примовляв уголос:

— Хтось на стежку вийшов... До колодязя начебто. Еге ж. Якась тітка з відром...

А за хвилину:

— О, о! Виходять Ні, стали. Стоять... Пішли кудись.

— Куди пішли?

— А дідько їх знає! Зникли за рогом.

— Нічого, не хвилюйся. Сюди не прийдуть.

Івановський не став забирати в бійця свій автомат, по-

думав: на випадок чого той справиться з ним краще, у нього ж лишилася граната. Тепер без гранати йому неможливо. Лейтенант одв'язав її од ременя і поклав біля лавки. Обіч стояла приставлена до стіни гвинтівка — все було під руками, лишалося терпляче ждати, сподіваючись на удачу.

— Полізуть — тут і залишаться, — сказав Пивоваров, визираючи у віконце. — Правда, й ми...

Івановський зрозумів, що недоказав Пивоваров, і запитав несподівано:

— Жити хочеш?

— Жити? — майже здивувався боєць і зітхнув. — Добре було б. Але...

У тому-то й справа, що «але»! Це «але» диявольським прокльоном стало поперек їхнього ще молодого життя, і втекти од нього було неможливо. У той пам'ятний день те «але» нещадно розітнуло світ на дві половини, на одній з яких було життя з усіма його непоказними, але такими потрібними людині радощами, а на другій — передчасна, огидна, проклята смерть. Із цього все почалося, і що б не сталося потім, у дальших випробуваннях — усе неодмінно натрапляло на це згубне «але». Щоб якось обійти його, перехитрувати, перемогти на своєму шляху і продовжити життя, потрібні були неймовірні зусилля, труд, муки... Зрозуміло, щоб вижити, треба перемогти, але перемогти можна, тільки виживши — у таке чортове колесо загнала людей війна. Захищаючи себе і країну, треба було вбити не одного, а багатьох, і чим більше вбитих, тим надійнішим було існування одного і всіх. Життя через загибель ворога — іншого виходу на війні, мабуть, не існувало.

Але як же бути йому тепер, коли неможливо і вбити? Він міг тільки вбити себе. Як би він не втішав себе, та й Пивоварова, як би не спонукав себе до діяння, він не міг не розуміти простої істини, що з простреленими грудьми він не воїн.

Тоді що ж — тихо померти в цій лазні? Ні, тільки не це! Це жахливо, огидно, по суті, підло щодо себе, і щодо цього бійця, котрого він також прирікав на загибель, щодо всіх своїх. Поки живий, цього він собі не дозволить.

Він злякався навіть цієї безглуздої думки і прокинувся з короткого забуття. Треба щось придумати, щось зробити, можливо, зробити негайно, не гаючи жодної хвилини життя, бо потім може бути пізно...

Гарячково розмірковуючи, він довго, болісно перебирав усі можливі варіанти для порятунку і не знаходив нічого. Тоді знову настала знемога, байдужість, готовність терпляче чекати до ночі.

«Прокляте село, — скільки вже разів повторяв собі, — воно його погубило. І треба ж було так недоречно натрапити на того фрица, який зчинив галас, устряти в перестрілку, схопити кулю в груди... Але все-таки щось там є. Цей спокій німців у темряві, їхня затаєність, безсумнівно, були штучні, підтримувані суворою дисципліною, неможливі без твердої влади великого начальства. Знову ж антени... Очевидно, там розмістився якийсь великий, може, навіть армійський штаб, бо в глибокому тилу маленького штабу не буде. Як до речі було б розгромити його! Але як ти його розгромаиш? Літаки тепер не літають, а встановиться погода — тоді шукай вітра в полі, як оцю триклятушу базу боєприпасів».

Йому не щастило з самого початку, а в кінці — тим більше. Коли б не це поранення, яке, власне кажучи, погубило його, він би, напевно, щось придумав. Можна було б улаштувати засаду, взяти язика... А тепер як візьмеш? Тепер його самого можна узяти замість язика, тільки що користі від нього буде мало. А втім, поки він живий і в нього є граната, якої вистачить для обох і для цієї от лазні, — його ворог не візьме. Певно, на гранату зараз уся надія.

Та минав час, а їх ніхто не турбував у цій тісній і темній схованці на відшибі од села. Пивоваров тепер більше

стояв за простінком, коментуючи зрідка те, що вдавалося лобачити крізь щілину. Та ось він стих, мабуть, нічого особливого там не було видно, і лейтенант раптом тихо запитав:

— У тебе мати є?

Певно, це було дивне в їхньому становищі запитання, і Пивоваров не зрозумів.

— Га? Що ви сказали?

— Мати в тебе є?

— Є, аякже.

— І батько?

— Ні, батька немає.

— Що, помер?

— Та так,— непевно відказав Пивоваров.— З матір'ю жили. Коли б вона знала, як нам тут! Ото було б страху!..

— Хороша мама?

— Авжеж,— просто підтвердив боець.— Я ж у неї один. Бувало, все для мене.

— Звідки родом?

— Я? З-під Пскова. Є таке містечко Порхов, може, чули? Там жив. Мама в школі вчителювала.

— Кажеш, жаліла?

— Ну. Ще й як! Просто смішно було. З хлопцями коли побешкетую — трагедія. Сніданок не доїм — трагедія. А коли вже захворію — ого! Усіх лікарів поставить на ноги, тиждень ліками годуватиме. Смішно було... А тепер — не смішно.

— Тепер не смішно,— зітхнув лейтенант.

— Мама золота. Я у неї один, але ж і вона в мене теж одна. У нас там і родичів ніяких. Мама із Ленінграда сама. До революції в Пітері жила. Скільки мені про Пітер порозказувала. А я так ні разу й не був. Усе збирався, збирався. Тепер хіба що після війни.

— Напевно, після війни.

— Я, знаєте, я нічого. Я не дуже: уб'ють, ну й що ж! Маму шкода...

Маму, звичайно, шкода, мовчки погодився Івановський. Шкода і батька так само. Навіть такого, яким був його батько, ветеринар Івановський. Не дуже добрий і не надто розумний, любив погомоніти з чоловіками, навіть випити при нагоді, він часом здавався неохайним, пошарпаним життям невдахою. Справді, в усіх були дружини, які турбувалися про харчування, побут, сімейні зручності, хай по-різному, але неодмінно поважали своїх чоловіків-командирів. А вони з батьком, скільки й пам'ятав Ігор, завжди жили в якихось комірчинах, кутках, на приватних єврейських квартирах, обідали коли і як доведеться, обходилися куском сала, мискою капусти, консервами, однією на двох алюмінієвою ложкою. Матері своєї Ігор не пам'ятав і майже ніколи не запитував про неї у батька; він знав: варто лише почати цю розмову, як батько не втримається від сліз. З матір'ю була пов'язана якась сімейна драма Івановських, і син навіть не знав, чи на той час була мати жива, чи, може, давно померла. А втім, як, з'ясувалося потім, батько теж про це не знав.

Про батька Івановського знайомі говорили різне, по-різному ставився до нього син, але все одно це був батько, який по-своєму любив єдиного сина, бажав йому тільки доброго, радів його майбутньому військового. І от дорадувався. Останнього листа від нього Івановський отримав в училищі, перед випуском, на початку червня; батько тоді був під Белостоком, усе в тому ж прикордонному загоні, а Ігор отримав призначення в Гродно, в розпорядження армійського відділу кадрів, і сподівався, що вони незабаром зустрінуться. Ігор навіть не відписав батькові на листа, а потім уже й відписувати стало нікуди. Де він, живий чи ні? Ніхто йому докладно сказати не міг, та й запитати не було в кого. Видно, з батьком Івановського все назавжди покінчено, надії на зустріч не лишилися ніякої.

Так само, як і з його Янінкою.

Дивно, але ту страшну розлуку з дівчиною він пере-

живав куди важче й болісніше, аніж довічну, певно, розлуку з батьком. Правда, потім, у боях, у кривавій метушні фронтових буднів, часто забував про неї, щоб зовсім несподівано де-небудь на ночівлі, в спокійну хвилину, перед тривожною невідомістю бою, раптом згадати до щемкого болю в серці. Він нікому не розповідав про це своє перше і, мабуть, останнє, дуже коротке кохання. Знав — у інших було не краще. Хто на війні не переживає, не сохне, мучиться від розлуки з коханою, матір'ю, дружиною чи дітьми... Розлуки мучили, пекли, боєм гризли солдатські серця, і ніхто не міг нічого вдіяти, щоб якось полегшити цей біль.

...Здається, він знову поринув у забуття — заснув або просто припинив на болісній грані між життям і смертю, а коли отямився, то лазня майже потонула в сутінках. Він уже не дивився на годинника, час для нього тепер утратив своє початкове значення, стан Івановського погіршав. Лейтенант часто й неглибоко дихав, ледве переборюючи задишку, вранішні дрижаки змінилися пітливою лихоманкою. Опам'ятавшись, він обвів довкола очима, угледів Пивоварова, що сидів на перекинутому дерев'яному відерці біля віконця і гриз сухаря. Віконце, мабуть, потіло від його дихання, і боєць раз у раз витирав шибку рукавицею.

— Що там? — розплющив і заплющив очі лейтенант.

— Одне і те ж. Нікуди не йдуть, гади.

Не йдуть, — отже, в село не поткнешся. Тоді куди ж, окрім села, тепер можна поткнутися? В полі буде гірше, аніж у цій лазні, в полі його доконає мороз. Але і в лазні навряд щоб вони дочекалися чого доброго.

Чорт, потрібні лижі, даремно він покинув їх у тому селі. Хоча там, під обстрілом, було не до лиж — там рятували голови. Але тепер ось без лиж вони просто не могли нікуди податися з цієї лазні.

Зрештою, йому вже байдуже, лижі йому не будуть потрібні. А Пивоварову вони просто необхідні. Без лиж

бійцеві ніяк не добратися до лінії фронту — на першому ж кілометрі дороги його схоплять німці.

— Пивоварчику, як гадаєш, до того села далеко?

— Якого села?

— Ну того, вчорашнього.

— Може, кілометрів зо два.

Виявляється, так близько, а йому вночі здавалося, що вони втекли од нього кілометрів на п'ять, не менше. Хоча міра відстані й часу, мабуть, втратила для нього своє значення, кожен метр шляху і кожна хвилина життя неймовірно подовжувалися його муками, спотворюючи нормальне людське сприйняття їх. Напевно, тепер йому треба більше покладатися на Пивоварова.

— А що треба, товаришу лейтенант? — запитав боєць.

— Сходити по лижі. Вночі. Може, німці не підібрали.

Пивоваров хвилину мовчав, щось прикидаючи, потім, зітхнувши, відказав:

— Що ж, сходжу. Хай тільки стемніє.

— Ага. Треба, знаєш...

— Ну. Тільки ви... Як ви тут?..

— Як-небудь. Я зачекаю.

Ще не зовсім стемніло, але боєць підвівся, почав збиратися в дорогу. Передусім він стяг з ноги кирзовий чобіт і перемотав онучу. Потім витяг із речмишка два сухарі, засунув їх у кишеню штанів; речмишок переставив ближче до Івановського.

— І це... я автомат візьму — добре?

— Візьми.

— З автоматом, знаєте... Яюсь більше впевненості.

Лейтенант бачив, Пивоваров не міг стримати радості, взявши до рук таку зброю, про яку мріяв кожен боєць на фронті. Автомати ще тільки надходили у війська, піхота була майже уся озброєна гвинтівками. Івановський сам одержав автомат лише напередодні виходу, коли генерал, роздобившись, наказав своєму коноводу передати авто-

мат лейтенантові. Зрозуміло, що в їхньому становищі зброя важила багато, на одвічній силі зброї трималися тепер мізерні їхні можливості.

— А гвинтівка хай тут побуде.

Лейтенант не заперечував, і Пивоваров зняв з ремня обидва брезентові підсумки, брязнув обіймами і поклав їх на підлогу біля лавки.

— Гвинтівка хороша: бій по центру. Старшина пристрілював.

Івановський неухважно слухав бійця і думав, що гвинтівки, кількох обійм патронів, протитанкової гранати, двох пляшок КС — напевне, цього досить. Пощастить — він дочекається Пивоварова з лижами, і, може, вони щось придумують. А ні, то буде з чим постояти за себе до кінця.

Боець перемотав і другу онучу, затяг ремінь і з явним задоволенням закинув за плече автомат. Здається, він уже був готовий вирушити в недалекий, але хто знає, наскільки безпечний свій шлях.

— Котра на вашому там? П'ята вже? Ну, я за годинку справлюся. Тут недалеко...

За годину він справиться, і вони знову будуть разом. У хвилину, коли вони знову розходилися, лейтенант відчув, як загалом непогано йому було з цим безвідмовним, терплячим хлопцем і як, напевно, нелегко буде пережити цю годину самому. Відокремленість значно ослабляла їхні сили. У дію вступала дивна, не цілком узгоджена з математикою логіка, коли два розділені пополам становили менше одиниці кожен, тоді як в іншому випадку дві складені одиниці становили більше двох. Напевно, таке не дуже збігалось із нормальною логікою і було можливо тільки на цій війні. А що це було саме так, лейтенант надто добре пересвідчився на власному досвіді.

Боець готовий був іти, але чомусь гаявся, мабуть, ще бракувало якоїсь дрібниці в їхньому прощанні. Лейтенант знав, у чому полягала та дрібниця, і сам вагався. Появи-

лася остання можливість поткнутися в те прокляте село і спробувати що-небудь дізнатися про той штаб. Хоча б у загальних рисах, щоб не з порожніми руками з'являтися до генерала і хоча б якоюсь мірою виправдати їхню прикру невдачу з базою. Та він не міг не знати, що найменша необережність Пивоварова могла обернутися потрійною бідю, назавжди поховати їхню і без того дуже незначну можливість виконати свій обов'язок і живими повернутися до своїх.

— То я піду, товаришу лейтенант,— наважився Пивоваров і ступив до порога.

Лейтенант сказав:

— Стривай. Знаєш... Я не наказую, дивися сам. Але... Може, як-небудь... Що там, у селі? Аби якось дізнатися...

Він замовк, а Пивоваров усе ще насторожено чекав, але, не дочекавшись більше жодного слова, сказав просто:

— Гаразд. Я спробую.

У лейтенанта всупереч його волі щось запротестувало, аж наче скрикнуло в прострелених грудях. Що значить — спробую, від спроби користі не багато, тут потрібна неабияка хитрість, наполегливість, витримка, та ще, крім усього, треба ризикувати життям. Але Івановський не міг розтлумачити цього бійцеві, щось перешкоджало йому казати про трагічні, хоч і звичайні на війні речі, до того ж він ледве змагав у собі кводість і біль. Командир тільки зітхнув:

— Дивись там, обережно...

— Гаразд. Ви не турбуйтеся. Я потихеньку...

— Добре. І недовго...

— Авжеж. Ось тут водичка вам,— боець зачерпнув у діжці й поставив коло нього бляшанку з водою.— Як пити схочете...

Стомлений важкою розмовою, Івановський заплющив очі. Він чув, як Пивоваров вийшов у передбанник, не відразу, обережно розчинив там двері й тихо притиснув їх ізнадвору. Хвилину ще було чути його кроки, вони швидко

віддалялись, і з ними віддалялась якась надія; здавалося, щось для них закінчилось, а нове так і не почалося. Він став чекати, сторожко прислухаючись до кожного шарудіння вітру на покрівлі, кожного віддаленого звуку в селі; від цієї хвилини він жив у тривожному, скупому світі звуків, іноді приглушених кашлем і глухим, набридливим хрипом у грудях.

Потроху слух став притуплятися, довкола було тихо, і його свідомістю заволоділи думки, що дивовижно перепліталися в часі й просторі. Здається, він починав дрімати, і тоді серед безглуздої нісенітничі впливло щось схоже на дійсність чи власне минуле Івановського, яке тривожило і водночас солодко гнітило...

11 До відходу поїзда лишалося кілька останніх хвилин, а вона стояла на платформі й плакала. Ніхто, певно, її тут не проводжав і ніхто не чекав, загалом людей у цей ранішній час на пероні було небагато, й Івановський, ставши на східець нижче, жартома озвався до дівчини:

— Гей, білява, чого плачеш? Іншого знайдемо.

Сказано це було з бездумною дорожньою легкістю у стосунках між людьми, які випадково зустрічаються і відразу ж розлучаються, щоб ніколи більше не зустрітися. Та дівчина ріжком строкатої, зав'язаної на шиї, косинки витерла очі й кинула на нього гострий, короткий погляд. Тим часом залунав гудок паровоза. Позаду Ігоря, тримаючись за поручень, звисав Коля Тамолко; обидва були в гарному, піднесеному настрої і, здавалося, всяке горе могли перевести на жарт.

— А то давай з нами. До Белостока!

Дівчина машинально поправила на тонкій шиї косинку, знову окинула поглядом обличчя двох одягнених у нове військове обмундирування хлопців, і на її устах уже

стрепенулася легка усмішка, що засвідчила зміну її настрою.

— А мені в Гродно.

— Який збіг! — жартома здивувався Івановський. — Нам так само. Поїдемо разом!

Вона не змусила себе умовляти, підхопила валізку, що стояла біля ніг, і спритно вчепилася за поручень. Івановський підтримав її. Тамолко відступився, і трохи збентежена таким поворотом справи, нова пасажирка зійшла на площадку вагона.

— Квиток, квиток, громадяночко! — зажадав одразу ж метушливий дядько-провідник, який із прапорцями в руках поспішав до виходу.

— Є, є квиток! Усе гаразд! — тоном, що не викликав найменшого сумніву, відказав Івановський, протискуючись попереду неї у вагон.

Він повів дівчину в п'яте чи шосте купе, де вони розмістилися з Тамолком, сам ніс у руках її валізку, що здалася йому надто легкою, скоріше за все порожньою. Іззаду слідом пробирався Коля, і дівчина мовчки йшла між ними, кидаючи на всі боки зніяковілі, трохи збентежені погляди.

— Ось, будь ласка. Можете займати мою. Я полізу нагору, — гостинно запропонував Івановський свою нижню полицю і поставив на неї валізку. Дівчина слухняно підсіла до вікна й не відразу, подолавши явну збентеженість, тихо сказала:

— А в мене квитка немає.

— Що, не вистачило?

— Украли...

— Як?

— Вночі. В поїзді з Мінська.

Це вже гірше. Здається, вони брали на себе трохи зовелику відповідальність, порушуючи суворий порядок залізниці, за що могло нагоріти обом. Але й відступати не годилось. Ігор зиркнув на Миколу і прочитав на його

грубувату, завжди похмурому обличчі рішучість стояти на своєму. Справді, чи можна було тепер допустити, щоб скривдили того, хто так простодушно й довірливо пішов за ними?

— Нічого. З провідником домовимось.

Але домовлятися мусили не тільки з провідником, а ще й з ревізором, і з бригадиром поїзда, і переговори ці скінчилися тим, що на якійсь станції, де незабаром спинився поїзд, Івановський збігав у вокзальну касу й ледве встиг оформити квиток на вже зайняте дівчиною місце. Квиток був до Гродно, і дівчина скоро повеселішала, навіть усміхатися стала. Вона виявилася балакучою і взагалі приємною дівчиною, не без гумору розповіла їм про свої дорожні пригоди. З'ясувалося, що вона живе у Гродно, а в Мінськ їздила до родичів, яких ніколи не бачила, і сталася отака біда у вагоні. В неї геть усе вигребли з валізки, крім того, забрали плащ, жакет і, зрозуміло, всі гроші. Та ось її врятовано, і тепер вона дуже вдячна обом за їх великодушну допомогу.

— Дрібниці, про що тут говорити! — відбувся жартом Івановський і перевів розмову на інше. — А ви давно живете в Гродно?

— Там і народилася.

— Ого! Значить, тутешня?

— Звісно.

— А так добре розмовляєте по-російському?

— У нас дома завжди говорили по-російському. В мене батько росіянин і тітка, його сестра, також росіянка. А мама полька.

— А де ви навчалися?

— У польській гімназії. Російських у нас не було.

— А як вас звати? — все більше цікавився Ігор.

— Янінка. А вас — якщо не військова таємниця? — майже кокетливо усміхнулася дівчина.

— Меце Ігор, а його — Микола.

— У мене дядько, що в Мінську, теж Ігор. Ігор Петрович. А ви до нас служити їдете?

Тут вони переглянулися, це справді до певної міри стосувалося військової таємниці, легко, проте, розгаданої попутницею. Але що тут було критися? Справді, тиждень тому, після закінчення училища, вони отримали призначення в армію, штаб якої розміщувався в оцьому її Гродно.

— Мабуть, що так,— непевно сказав Івановський.— А що це Гродно — непогане містечко?

— Дуже гарне місто. Не пошкодуєте.

— Думаєш, нас у Гродно залишать? — з властивим йому скептицизмом сказав Тамолко.— Запхають у якийсь лісний гарнізон.

— О, так у лісі ж чудово! У нас такі ліси! Диво! — захоплено вигукнула Янінка.

Івановський змовчав. Його думка про ліс, навіть дуже мальовничий, не збігалася із захопленнями цієї дівчини. Бувало, в училищі оті багатомісячні перебування у літніх таборах, і оті ліси, поля, вся ця віддаленість од постійного місця проживання з його хай навіть непринадним, але налагодженим побутом так набридали під осінь, що найрозкішніша природа ставала нестерпною — хотілося в місто. Правильно хтось сказав, що військові не помічають природи, для них більш важлива погода.

А проте в наївному захопленні Янінки була така щирість, що Івановський усміхнувся і ладний був уже полюбити перший-ліпший Гродненський ліс. І взагалі щось у ній дедалі більше йому подобалося, в оцій жвавенській, досить вродливій, з кокетливо розсипаними на чолі світлими кучерями дівчині в простенькій строкатій сукенці. Йому вже соромно було за свій фривольний жарт на вокзалі у Барановичах, за нетактовність, пробачити яку дівчина могла хіба що за їхню допомогу їй потім.

Поїзд мчав усе далі на захід, ненадовго зупиняючись на маленьких станціях. За вікном, ніби, в минуле,

відпливали назад зелені червневі поля, переліски, соснові бори, села і повсюди — хутори, хутори. Івановський ніколи не бував у цій частині Білорусії, возз'єднаний зі східною частиною республіки близько двох років тому, і зараз щиро виявляв інтерес до всього, що стосувалося цього невідомого йому і, певно, такого звичайного для Янінки життя.

На якійсь невеликій станції їхній вагон зупинився якраз навпроти маленького привокзального базарчика. Івановський вискочив на платформу, квапливо накупив у газету невибагливих селянських харчів — яєць, огірків, домашньої ковбаси і навіть миску гарячої розсипчастої молодой картоплі. Потім вони усі разом їли, хлопці щедро пригощали дівчину, яка вже цілком призвичаїлася в їхньому товаристві, весело жартувала, сміялася, смачно уминала огірки з картоплею. Після обіду, видимо, щось помітивши у ставленні до неї Ігоря, Микола розважливо відійшов і виліз на верхню полицю, вмотивувавшись спати. Вони ж лишилися удвох — одне навпроти одного, розділені маленьким вагонним столиком.

Йому було добре з нею, хоча він усе ще не міг до кінця подолати в собі якесь запізніле почуття ніяковості, немовби якусь провину за свої наміри, хоча з самого початку ніяких намірів у нього не було. Янінка ж, судячи з усього, почувала себе цілком вільно й звичайно. Вона скинула маленькі, білі, на корковій підшві босоніжки і, натягнувши на коліна коротеньку сукенку, по-домашньому просто влаштувалася на твердому сидінні, весь час з якоюсь милою хитринкою заглядаючи йому у вічі.

— А в нас, знаєте, Ньоман,— казала вона, саме так, на білоруський лад вимовляючи це слово. Івановський внутрішньо усміхнувся, пригадуючи своє недалеке дитинство, школу, відому поему Якуба Коласа і цю білоруську назву ніколи не баченої ним ріки.— Зразу під вікном стрімкий спуск, дві верби і плоти коло самого берега. Я там купаюся з плотів. Раненько вибіжу, над річкою ще

легкий туман стелиться, вода тепла, як молоко з-під корови, ніде нікого. Так накупаюся, що весь день радісно.

— А мені більше озера подобаються. Особливо лісові. В тиху погоду — краса, — сказав Івановський.

— Річки краще, що ви! В озерах вода болотом смердить, а в річці завжди протічна, чиста, мов сльоза. Влітку на річці — рай. Та що там! От приїдемо — покажу. Сподобається.

Мабуть, сподобається. Він уже впевнений — це щось незвичайне: хатка, дві верби на урвищі, плоти коло берега, з яких можна пірнати в глибокий швидкоплинний Німан. І він уже малював це в своїй уяві, хоча з досвіду знав: найбагатша уява ніколи не відповідає дійсності. Насправді все інакше — краще або гірше, але саме інакше.

Янінка поводитися легко й вільно, так, наче вони з Ігорем були давні знайомі, а він усе відчував якусь невиразну скутість, яка не тільки не минала з часом, а навпаки, зростала. Ігорові все здавалося, що, безцеремонно повівшись у Барановичах, він зараз поставав перед нею як людина легковажна, схильна до нікчемних дорожніх пригод і що вона не могла не помітити цього. Хоча ніякої легковажності в тому не було, а просто була хлоп'яча пустотливість, що, може, й не зовсім доречно як для двадцятидвохрічного випускника військового училища, якого нещодавно атестували на посаду командира взводу. Тоді, на пероні, Ігор навіть не роздивився її, лише побачив — розглядав її зараз широко розкритими, майже здивованими очима, котрі, як не старався, не міг одвести від її гарного, усміхненого обличчя.

Надвечір, під'їжджаючи до Гродно, він уже знав, що не розстанеться з нею — вона усе більше зачаровувала його своєю юною вродою і вабила чимось загадковим і таємничим. Він не знав, як це почуття назвати, але відчував його всією душею. Про її дорожню пригоду вони не гово-

рили, здавалося, вона забула про неї і лише один раз заклопотано ворухнула брівками, коли переставляла на полиці свою валізку.

— І навіть білила забрали. Таткові везла. У нас тепер білил не дістати.

— А він що, маляр?

— Художник,— просто сказала Янінка.— А з фарбами тепер скрутно. Раніше ми фарби з Варшави виписували.

Нарешті поїзд прибув на станцію Гродно, і вони, трохи схвильовані, зійшли на перон. Янінка зі своєю порожньою валізкою в руках провела їх до штабу армії, який був їй по дорозі. Та в штабі, крім чергового, нікого більше не виявилось, треба було чекати до ранку. Переночувати можна було тут або в гарнізонному готелі, однак лейтенанти не стали шукати готелю і перенесли свої речі в якусь маленьку кімнатку з трьома солдатськими ліжками попід стінами. Тамолко відразу ж почав улаштовуватися на ліжку, що стояло в кутку під нішею, а Ігор, трохи витерши з чоbit пил, поспішив на вулицю, де на розі під каштанами на нього чекала Янінка. Дівчина широко зраділа його появі, і особливо тому, що Ігор вільний до завтра, і вони пішли вечірньою вулицею міста, в якому все було для нього незвичайно цікавим.

За ті дві години, що Ігор з Миколою пробули в штабі, Янінка встигла причепуритися і зараз була вдягнена в темну гарну спідничку, світлу шовкову кофточку з маленьким білим комірцем на тонкій шиї, на ногах твердо постукували по тротуару модні туфельки на високих каблуках. Причепурена, Янінка здавалася дорослішою за свої ще зовсім юні роки і вища на зріст — майже урівні з його плечем. Вони йшли вулицею, і йому було дуже приємно, що її тут багато хто знав і шанобливо вітався: чоловіки — люб'язним кивком голови з доброзичливою усмішкою на лагідних обличчях. Янінка відповідала з підкресленою ввічливістю, але з якоюсь неловимою гідністю

й стриманістю, стиха розповідала йому про все цікаве, що траплялося їм по дорозі.

— Ось наша Розкіш, так називалася вона раніше. Нічого особливого, але цю от церкву збудували на згадку полеглих у російсько-японську війну. Невисока, щоправда, але дуже акуратна церковка. Мене там хрестили. А далі, бачите, такі смішні будиночки, он цілий ряд, із фронтончиками на зразок півнячих гребенів. Це будиночки текстильників з Ліона. Так, не дивуйтеся. Ще у вісімнадцятому столітті Тізенгауз виписав з Ліона ткачів і збудував для них такі самі будиночки, як у Франції. От і стоять досі. А то он будиночок польської письменниці Елізи Ожешко, вона тут жила й померла. Знаєте, цікаво писала.

Містечко йому справді подобалося скромним, але обжитим затишком своїх брукованих вуличок із вузькими, викладеними плитками тротуарами, які дбайливо були оздоблені кам'яними скосами. На стінах багатьох будинків кучеряво зеленів виноград, деякі з них аж до третього поверху були обвиті його чіпкими пагонами. Та більше за все Ігор чекав зустрічі з розхваленим Янінкою Німаном, котрий, як вона сказала, протікав через місто, розділяючи його на дві нерівні частини.

Біля готичного громаддя костюлу вулиця повертала вбік, і вони повільно пішли вздовж торгових рядів та міської ратуші. На розі під каштанами жінка продавала морозиво, і Янінка, йдучи весь час поруч Ігоря, легенько торкнула його за лікоть.

— Ігорю, можна попросити вас?..

— Та будь ласка,— зі щирою готовністю виконати будь-яке її прохання озвався той.

— Знаєте, я давно мріяла... Одне слово... Щоб мене хлопець пригостив морозивом...

— Ах, морозивом!..

Івановський навіть жажнувся, подумавши, який же він тютхтій, коли сам не здогадався про це! Та він, здається,

і не помітив цієї продавщиці, так захоплено розглядав ряди каштанів за огорожею костьолу, вулицю і не подумав про бажання своєї богині.

— Проше, паненко! Дзенькую гвечного пана,— сказала продавщиця, коли Ігор відмовився од кількох копійок здачі.

— Дзенькую, пані Вандо,— в свою чергу церемонно подякувала Янінка, беручи з рук літньої жінки вафельні шматочки з морозивом поміж ними.

У кінці коротенької вулиці над липами засяяв такий широкий простір, який може відкритися лише з дуже високого узгір'я, і вони хутко вийшли на кам'яний міст через виярок. Це був в'їзд у стародавній, з напівзруйнованими стінами замок, по той бік якого в глибині парку височів розкішний палац із фігурною огорожею.

— Замок польського короля Баторія,— урочисто сказала Янінка.— А це Новий замок. А зараз поглянь он туди. Бачиш?

Він подивився через кам'яний, висотою майже в ріст людини парапет і подумки ахнув од височини, на якій вони опинилися. Далеко внизу по кам'яних сходах рухалися маленькі постаті людей, що розходилися на обидва боки набережної, котра плавно огинала берег і десь зникла під густими кронами дерев.

— Ну, бачиш? Як тобі подобається? — притулившись до його ліктя, запитала Янінка.

Стародавні, змуровані з величезних брил стіни замку, цей тяжкий, довжелезний, перекинутий через кам'яні сходи міст, широкі масиви зелені на схилах, височенний стовп каланчі поблизу, що підносився над містом, ясна річ, не могли йому не сподобатись, і він ладний був оглядати все це до вечора. А от Німан з такої височини зовсім не вразив Ігоря — звичайна, середньої величини, затиснута високими берегами, річка. Пригадується, озерні простори куди більше зворушували його почуття. Зате Янінка була

в захопленні саме від Німану і, не стихаючи, щебетала біля його вуха:

— Поглянь, поглянь туди! Бачиш, яка течія? Бачиш, яка бистрина! Он там, під вербами, так і вирує! Ого! Тільки поткнися туди — закрутить, понесе, не виберешся.

Вони пройшли трохи назад і по тих самих гранітних східцях спустилися до річки. Ні, все-таки ріка була чудова, певно, з висоти він просто не роздивився як слід. На її правому березі зеленіла упорядкована, обсажена деревами набережна, праворуч піднімалися величезні, повиті стежками схили з рештками фортечних стін угорі. Ріка, плавно вигинаючись, ховалася за недалекими урвищами, над якими темніла суцільна шапка верб, там же закінчувалося місто і далі синів хвойний ліс, за який сідало сонце. Вони помалу йшли вздовж Німану, і Янінка без упину говорила й говорила щось не дуже обов'язкове у ці хвилини вечірньої краси, а він думав, як усе-таки дивно влаштоване життя. До сьогоднішнього ранку він і гадки не мав про її існування на цій землі, випадково побачив у Барановичах, звернувся до неї жартома і, власне кажучи, безглуздо, так непристойно, як не повинен був звертатися молодий вихований чоловік. А тепер от, пробувши з нею день, він уже не знав, як бути далі — подальше життя без неї просто втрачало для нього будь-яку радість.

Вони довго йшли так по набережній і, коли сонце вже зовсім сховалося за зубчастою стіною лісу, повернули назад до міста. Слухаючи дрібний перестук її каблучків, Ігор невиразно відчув, як у його житті щось дивно переінакшується, набуваючи невідомого, але дуже важливого для нього смислу. І він був радий цьому, майже щасливий. Поряд ледь помітно струменіла блискача гладінь Німану, береги, що так і клекотіли життям удень, помітно обезлюдніли, стомлені за день рибалки один за одним складали свої вудочки і йшли до міста. Поміж темним прибережним камінням тихо плюскали хвильки, ледь гоїдалися чорні дерев'яні човни, від яких несло смолою.

Здоровенні верби, звисаючи над набережною, кидали на неї густі сутінки, в яких один за одним зникали перехожі. Звідкись потягло солодкуватим запахом диму, долинали притихле вечірне дихання міста.

В густій літній пітьмі теплої ночі Янінка трималася вільніше, мабуть, остаточно подолала те, що розділяло їх удень, і тепер ішла зовсім поруч, легенько торкаючись пальцями його ліктя. Якось непомітно для Ігоря вона перейшла на «ти» і він так само кілька разів сказав їй «ти», обом стало на диво просто; зовсім зникла ніяковість і незрозуміла натягнутість, яка цілий день тривала між ними.

Як тільки вони ступили під верби, в пітьму ночі, Янінка, нічого не кажучи, раптом побігла по трав'яному схилу кудись угору. Він зупинився в нерішучості, в голові майнула думка про хромові святкові чоботи, але дівчина з темряви підбадьорила його — давай, давай! — і сама швидко пробиралася між колючими кущами, дедалі вище на кручу. Він не бачив, що було вгорі, півнеба затуляло там щось надто схоже на розлогу крону дерева, та, відчувши в її голосі змовницький азарт таємниці, теж поліз у чагарник. Скинувши з ніг туфлі, Янінка видиралася все вище, гукаючи йому віддалеки напівголосно:

— Ось зараз ти побачиш. Зараз, зараз...

За якусь хвилину він подолав найстрімкіше місце і хоч подряпав до крові руки, виліз на край неширокої, обнесеної штахетами тераси, від гладкого каміння якої приємно пашіло ще денним теплом. Поряд, закривши половину неба, височіло могутнє старе дерево і височіла стіна якоїсь будівлі. Довкола було тихо і темно, знизу, із-під верб, ледве долинав плескіт Німану, пахло вапном від стін і кропом з недалеких, певно, городів.

— Ну, ти зрозумів? Ти зрозумів, що це таке?

— А що?

— Коложа — от що! Дванадцяте століття, ти зрозумів?

— Тепер зрозумів. Але як подивитися...

— Побачиш! — просто запевнила Янінка. — Встигнеш. А зараз іди сюди...

Вона знову метнулася в темряву, легко пролізла крізь негусті штахети огорожі, пірнула в пролом стіни, і її світла кофточка зовсім зникла в темряві. Щоб не відстати, Ігор поспішив слідом і незабаром опинився в невеликому глухому, порослому травою дворі. Небо тут цілком затуляли дерева, було темно, і в цій темряві ледь угадувалася сіра стіна рядом. Прислухаючись до тиші, поруч замерла Янінка. Навкруги було тихо, як у склепі, й вона наблизилася до низеньких дверей у ніші. Поставивши долі туфлі, Янінка потягла до себе двері й по-змовницьки шепнула Ігореві: «Лізь!» Той ледве протиснувся у вузьку щілину, потім зсередини так само притримав двері, щоб пролізла Янінка. Коли опинилася поруч, двері самі зачинились, і обох огорнула така темрява, що він зовсім перестав бачити дівчину і, щоб не загубити, легенько притримував її за плече. У настороженій тиші вгорі щось заворушилося, залопотіло. Янінка здригнулася і відразу ж стала заспокоювати Ігоря:

— Не бійся: то голуби.

— Я не боюся, — пошепки одказав він, хоч йому було водночас і страшно, і цікаво.

— Це іконостас, це аналой. А тут ось...

Нечутно ступаючи в темряві по кам'яній шершавій підлозі, вона провела його до якоїсь стіни, змусила сісти, притітись, а сама, підвівшись, крикнула:

— О-о!

О-о! О-о! О-о! — відгукнулося в різних місцях безліччю таємничих голосів, од яких Ігорю стало аж моторошно.

— О-о-о! — повторила вона гучніше.

О-о-о-о! О-о-о-о!... — покотилося кудись далі, напевно, під небачені в темряві склепіння притворів, і нарешті стихло вгорі, мабуть, у дзвіниці.

— Голосники, зрозумів? — тихо шепнула Янінка.

— Які голосники?

— Не знаєш? Ех ти... Іди сюди... От сюди, сюди...

Вона знову повела Ігоря в п'їтму, тримаючи за руку, як зрячий веде сліпого, десь зупинилася, легенько штовхнувши його вбїк.

— Ось, мацай. Ти ж великий, певно, дістанеш?

Він став мацати цегляну стїну, поки не наткнувся руками на якісь гладенькі, відполіровані дірки в нїй, але втямити нічого не міг, хоча ні про що не питав уже й не дивувався. Він уже звик за сьогодні до безлічі загадок і вражень, а щоб розібратися в них, певна річ, потрібний був час.

А часу якраз було мало, найкоротша ніч року швидко летїла назустріч ранку, і коли вони вибралися із церкви, над містом уже тьмяніли зірки, і далекий сонячний відсвіт мерехтів на східній закраїні неба. Янінка поспішливо, не даючи Ігорю отямитись, говорила і говорила щось про те значне й цікаве, що бачила, знала і що обов'язково хотїла розділити з ним. Тримаючи в руках туфлі, вона вже простувала кудись через колючі зарості на кручі, і він ледве встигав за нею, вже не клопотався про свої святкові чоботи, яким, певно, дісталосся за цю ніч.

— Іди, іди сюди! Ну що ти такий неповороткий! Не бійся, не впадеш. Я підтримаю...

Вони перейшли похмурий глибокий рів і знову опинилися на березі ще зовсім сонної, засланої легким туманом ріки і Янінка побїгла далі вниз — по голому камінні до води.

— Іди сюди. Поки татко спить, я тобі покажу мій квітник. Уже зацвіли матїюли. Пахнуть на світанку — страшенно!

Ковзаючи на шкіряних підошвах, він спустився по кам'яному схилі вниз, до човна. Залїзли обое в човен, і Янінка з одним веслом у руках почала розвертати його по течії.

— Так ближче буде. А то через міст поки обїйдеш...

— Яка ж бо ти! — сказав Ігор, не стримавши свого захоплення.

— Яка? Погана! Справді, погана?

— Чудова!

— Де там чудова. От прокинеться татко, перепаде цій чудовій!

Сильна течія насередині понесла човна вниз, але дівчина одним веслом усе ж направила його до берега, і незабаром вони підпливли до якогось дощаного плоту під товстими окоренками верб.

— Ану, хапайся. А то понесе...

Ігор устиг вчепитися за слизький, гнилуватий стовпчик у воді, Янінка тим часом вискочила на берег. Потім удвох витягли на траву човна.

— Вранці рибалки відженуть... А зараз... Ось цим завулочком, потім коло саду, перейдемо картоплю і там, біля костюлу, на березі, моя хата. Ти не дуже стомився? — раптом турботливо запитала вона, зазираючи йому в очі.

— Ні, нічого...

Вони пішли околичним провулком, зарослим вологою травою. Яніна все ще несла в обох руках свої туфлі, на ходу легенько торкаючись до нього плечем, і він крізь тонку тканину кофточки відчував тепло її тіла, її близьке стомлене дихання, незбагнений запах її волосся і думав, як здорово йому пощастило сьогодні. Ігор уже був радий за свою невихованість, завдяки якій він дуже розв'язно пожартував тоді у Барановичах, вдячний цьому місту з його сивою давниною і цій ночі, такій не схожій на безліч прожитих ним ночей.

— Янінко, — тихо покликав Ігор, наближаючись до неї ззаду, але вона тільки пішла швидше. — Янінко...

— Ось обійдемо цю хату, потім звернемо на стежечку, перебіжимо через сад...

— Янінко!

— Іди, йди, не відставай! А то незабаром татко встане та як спохватиться...

Зарослою лопухами стежкою вздовж огорожі вони піднялися вище. Починало світати. В густих сутінках садів ще дрімала Заніманщина. Добре втоптана стежка вивела їх на край картопляного поля, суціль усипаного білими зірочками-цвітом. Дуже пахло молодим картоплинням і свіжою росяною землею. Янінка швидко йшла попереду, і він, плутаючись у картоплинні своїми чобітьми, ледве встигав за нею. Вже зовсім близько на тлі світлого краю неба видніли прямі й високі башти костюлу, за яким десь у теплій річковій воді тихо плюскотали плоти. Лишалось пройти ще, може, сотню кроків, які відділяли їх від костюльної огорожі, коли раптом у нічній тиші ще сонного міста почувся якийсь чужий, незвичний, настирливий гул. Янінка попереду відразу ж спинилася.

— Що це? Що це гуде? Це літаки?

Літаки, це наближались в небі літаки, але Ігор просто не вірив, що так безглуздо і невчасно може початися те найстрашніше, котре всі останні дні недобрим передчуттям жило, зростало, пригнічувало людей. Хапаючись за маленьку надію, — може, вони помиляються, — Ігор тамував у собі страх і сподівався на краще.

Але помилитися було неможливо.

Перелякана Янінка, мовби шукаючи захисту, кинулася до нього, і тільки-но він пригорнув її, як близькі могутні вибухи кинули їх на тверде картопляне бадилля. Ранній світанок осяяли сірі, вогненно-чорні блискавки, тугі гарячі хвили ударили їм у спину, густо закидали картопляне поле землею...

Як тільки минув перший неймовірної сили гуркіт, Ігор підхопився, Янінка теж скочила на рівні і, з розкуйовдженою головою, у замащеній кофточці, незрозуміло для чого намагалася взути на брудні ноги свої туфлі. Оглушений вибухами, Ігор не відразу почув, як слабким голосом Янінка кричала йому:

— Ні міст біжи! Швидше на міст! Там за костьолом міст!..

Так, звичайно ж, йому треба було на міст, у штаб, він уже розумів, що сталося, й інакше вчинити не міг.

Не оглядаючись більше, крізь оглушливі вибухи, падаючи і знову підхоплюючись, він кинувся на міст, несучи в збентеженій свідомості ледве схоплений зором образ дівчини, яка стояла серед картопляного поля з чорними блискучими туфлями в руках.

12 Його вивели із стану забуття постріли, що раптом долинули невідомо звідки. Спочатку здавалося, що це стріляли в селі, та коли, занепокоєний, він прислухався, то збагнув, що долинали вони з іншого, протилежного боку — саме звідти, відкіля приплентали вони вночі і куди пішов Пивоваров. Завмерши від поганого передчуття, Івановський затамував подих, дослухався, та ніякого сумніву не було — стріляли десь за полем.

Мабуть, найперші постріли він пропустив, не дочув, а спохопився тільки тоді, коли гулко вдарила гвинтівка і в тиші затріщала довга автоматна черга. Авжеж, це був його автомат — німецькі стріляли інакше, це він уже знав точно. Івановський підвівся на лікті, але в грудях у нього щось стислося, від болю перехопило подих, він закашлявся, виплюнув кривавий згусток і знову безсило відкинувся на лавку. Поки він кашляв, там, здається, затихло все, і скільки він потім не прислухався, нічого більше не почув.

Ледве вгамовуючи хвилювання, лейтенант намацав коло лавки годинника — було сорок хвилин на восьму, отже, минуло близько двох з половиною годин, відколи тут нема Пивоварова. Якщо до того села тільки один кілометр або два, то він мав би вже повернутись. А коли не повернувся — значить... Значить, він пробрався в село,

але, мабуть, невдало, і його спіткала така сама доля, що й Івановського вчора.

Лейтенант знову підвівся на лікті, прислухався, спробував заглянути в трошки ще світлувате віконце, та не дотягнувся до нього і сів на лавці. Йому зробилося млясо, погано, вогняно-червоні плями пливли перед очима. Рукою він намацав гвинтівку, вона видалася надто важкою. Але навіщо тепер була та гвинтівка — в лазні його, поки що ніхто не тривожив, поблизу наче не було нікого. Навряд чи він міг полегшити становище Пивоварова, що явно потрапив у біду, однак і нічого не робити він теж не міг. З величезною натугою, притримуючись руками за стіни, він ступив у передбанник і штурхонував ногою двері.

Стояла зимова ніч — як усі ночі в листопаді цього року — з вітром, низьким, захмареним небом, сірим огорнутим пільмою простором. Але сніг лежав свіжий і чистий, і в ньому виразно виднілися кілька глибоких слідів Пивоварова, що йшли понад стіною лазні і повертали за ріг.

Поривчастий вітер забивав дух, Івановський хвилину зачекав, услухаючись в глуху тишу ночі. Ні пострілів, ні кроків, ні вигуків — нічого більше не чути. Тоді, не зачіняючи дверей, він опустився біля порога, прихилився до стіни плечем і сидів отак годину, а може, й більше. Його охопило щемливе, хворобливо-напружене чекання, він цілком усвідомив, що коли Пивоваров за кілька хвилин не прийде, то він не прийде вже ніколи.

І Пивоваров не прийшов ні за кілька хвилин, ні за кілька наступних годин. Коли вже чекати було несила, Івановський, не підводячись, навкарачки дотягся до свого кубика-годинника за порогом — була за десять хвилин десята. Відсутність бійця протягом такого часу не віщувала нічого доброго.

«Навіщо я послав його? Навіщо послав? — докоряв сам собі лейтенант. — Які тут лижі? Який штаб? Тільки занапастив його та й себе теж...»

Звісно, без Пивоварова він нічого вже не міг зробити, а коли сам був приречений на загибель, то слід було подумати, щоб урятувати хоч бійця. А він послав його на таку справу, де на удачу можна сподіватися в одному з тисячі випадків. Німці могли влаштувати засаду, виставити в полі секрети й напевно зміцнили охорону в селі — не так просто між ними пролізти. Якщо не вдалося йому минулої ночі, коли штабісти були ще не полохані, то як могло вдатися тепер?

«Ну, а що ж далі? Що?» — тисячний раз питав себе Івановський, сидючи коло дверей лазні.

А проте, він уже знав «що» — він лише зволікав час, до останньої хвилини сподіваючись, що Пивоваров, можливо, ще повернеться. Та коли стало вже очевидно, що далі чекати марно, Івановський, спираючись на стіну, підвівся на ноги.

Він випробовував себе, щоб знати, до чого він здатний, чи, може, ні до чого вже нездатний. Хоча й через силу, але він ще міг триматися на ногах, особливо коли мати під руками якусь опору. Опорою були йому стіни, а в полі він спиратиметься на приклад гвинтівки. Ноги сьак-так слухали його, гірше було з диханням і з головою. Та лейтенант подумав, що голова, може, перестане боліти в полі, а з диханням він уже як-небудь справиться. Коли не поспішати, помаленьку, часто зупиняючись, економно витрачаючи сили...

Новий намір цілком оволодів ним, і лейтенант вернувся в лазню, позапахав у кишені обоями з підсумків. Речмішок не зміг підняти, покинув його на лавці, зате узяв з собою гранату. Далі він уже не міг лишатися тут ні хвилини і, тримаючись руками за стіни, вийшов надвір.

Похитуючись, ледве не падаючи, але з упертою, важко зрозумілою рішучістю він пройшов кроків двадцять по глибоких слідах Пивоварова і спинився. Гвинтівка виявилася набагато важчою, ніж йому здалося спочатку, та він спирався на неї, коли міг уже впасти й особливо коли

спинявся. Без неї він уже б не втримався на тремтячих од слабості ногах. Оддыхавшись, якимось дивним, загнаним поглядом подивився назад. Там самотньо темніла на снігу їхня лазня, де вони благополучно перебули добу і куди, судячи з усього вже не повернуться.

У другий захід лейтенант не здолав, мабуть, і десяти кроків, як, похитнувшись, зупинився від кашлю. Кашель міг спричинитися до найгіршого в його становищі — глибинним внутрішнім болем він пронизував лейтенанта до сліпучої темряви в очах. Але Пивоваров непогано перев'язав йому груди, присохлі до ран бинти хоча й завдавали болю, зате пов'язка не сповзала і кров більше не текла з ран. Якби тільки не цей нестерпний біль усередині.

Лейтенант намагався йти якомога швидше, і тепер показником його швидкості була лазня. Ледве тримаючись на ногах, він уже зробив чотири або п'ять зупинок, щоразу оглядаючись, та лазня, наче умисне, все чорніла й чорніла в сутінках, дуже неохоче віддаляючись у ніч. Минуло, напевне, понад годину перше ніж сіра пільма остаточно поглинула її.

Навкруги був сніг, вітер, поле — і тоді Івановський зрозумів, що нібито здолав половину шляху, тепер вернутися назад уже не зміг би, на це в нього просто не вистачило б снаги. Він більше не оглядався. Позаду вже нічого для нього не було, — все добре чи погане чекало на нього попереду.

Потім він двічі підряд упав, просто не втримався на ослаблених ногах, підводився не одразу — спочатку віддихувався на снігу, тамуючи біль у потривожених ранах. Іншого разу йому не пощастило ще більше — упав незручно — на спину; больовий удар був настільки сильний, що лейтенант на якийсь час утратив свідомість. Потім отямився, проте довго ще лежав на снігу, відчуваючи під собою твердий кругляк гранати. Все-таки він зміг якось підвестися, сісти, далі, хитаючись, стати на ноги і зробити кілька дуже невпевнених кроків.

Івановський старався ні про що не думати, навіть не дуже розглядався навсібіч, однаково мало що видно, зате не відводив погляду од снігу, по якому тяглися глибокі сліди Пивоварова. Вони йшли в одному напрямку, видно, боєць добре пам'ятав учорашній шлях з того села і швидко наближався до нього. Івановський тепер найбільше боявся, щоб не збитися з цього сліду.

А збитися можна, особливо коли підступала чергова хвиля знемоги й темніло в очах. Але тоді він спинявся, встромляв у сніг гвинтівку, підпирав себе її дерев'яним прикладом і чекав, поки слабість мине. Крім того, йому дуже набридав вітер — не давав глянути вперед, витискував із очей сльози; іноді його сильні пориви так штурхали Івановського, що той, хитаючись, ледве не падав з ніг. Але вперто протистояв вітру, власній знеможі, болю. Він розумів, звичайно, що навряд чи стріне тут Пивоварова, скоріше за все ніколи більше не побачить свого бійця, та все одно він мусив пройти тим шляхом, на який відправив його. Івановський просто не міг лишити бійця невідомо де і рятувати себе. Безперечно, він багато ким ризикував на цій війні, певно, багатьох з його волі спіткала смерть. Але цей його ризик відрізнявся од усіх попередніх — він був останній, і тому Івановський повинен дійти до кінця. Коли у цій диявольській сутичці зі смертю він не зберіг багатьох, то він і себе не беріг, і тільки це виправдовувало його командирське право ризикувати життям інших. Другого права на війні лейтенант не хотів визнавати. Принаймні, перш ніж загинути самому, він мусив переконатися, що де-небудь у цьому полі не стікає кров'ю його Пивоварчик.

І лейтенант ішов — хитаючись, розслаблено, раз у раз спотикаючись і обпираючись на важку й довжелезну гвинтівку Пивоварова. Одного разу, коли від утоми зовсім обважніли ноги, сів на землю, довго спочивав. Але щоб устати потім, йому довелося стільки витратити і без того мізерної сили, що він більше не сідав і спочивав,

обіпершись на приклад гвинтівки. Зупинявся він тепер через кожні чотири-п'ять кроків. На більше в нього не вистачало сили.

Лейтенантові видалося знову, що пройдено кілометрів зо два, не менше, і він засумнівався в правильності слів Пивоварова щодо відстані до цього села. Важко було повірити, що воно за один-два кілометри від їхньої лазні. Шкода, цього разу він не прихопив із собою годинника й не міг простежити за часом. Але за якимись непевними прикметами йому показалося, що село недалеко, можливо, він уже на його околиці. Одначе сліди Пивоварова тяглися й тяглися в пільмі, здавалося, їм не буде й кінця в засніженому полі. Де зараз міг бути сам боєць, важко було вгадати, хоча лейтенант був готовий до найгіршого. Проте могло статися, що боєць, як і вони вчора обидва, втік од погоні й де-небудь поранений лежить у полі.

Івановський мало не пройшов мимо нього, бо сліди на снігу все кудись вели і попереду нічого не було видно. Але раптом трохи збоку в мутній темряві ночі серед заметеного снігом чорнобилю щось невиразне мовби ворухнулося. Спочатку він не звернув уваги на це, лише ковзнув поглядом, та коли зупинився й придивився уважніше, то щось розпачливо здригнулося у ньому всередині. Тихо, майже беззвучно, на вітрі метлялося щось схоже на шмат паперу, хоча звідки тут міг узятися папір? Він зійшов із слідів Пивоварова і, не в змозі відвести погляду від недалекої гривки чорнобилю, насилу пересуваючи ноги в снігу, поплився туди.

Ще здалеку і якимось ураз Івановський заглядів у тому чорнобилі білий невиразний горбик, характерну лінію людського тіла, чорні халяви чобіт у снігу. І він спинився. В голові майнуло химерне здивування — хто міг тут лежати, в нічному полі, в таку холоднечу? Лейтенант усе ще не хотів зв'язувати подумки те, що побачив, зі своїм Пивоваровим, очевидно, було надто безглуздо бачити

у цій позі бійця, думалося, це хтось інший, випадковий, чужий тут чоловік.

А все ж таки це був він, його останній боець, його Пивоварчик. Він лежав нерухомо у розідраному своєму маскхалаті, без шапки, з обсіпаною снігом стриженою головою, розкинутими ногами. Лейтенант не зразу помітив, що сніг навколо витоптали чийсь чужі ноги і в ньому де-не-де чорніли маленькі круглячки автоматних гільз.

Доплентавши до чорнобилю, Івановський випустив з рук гвинтівку і впав поруч бійця. Закоцюблими пальцями він обхопив його голову, підняв трохи, але, запорошена снігом, вона давно, певно, втратила ознаки життя і була просто мертвою головою людини, позбавленої будь-якої схожості з його Пивоваровим. Лейтенант став обмацувати його тіло — подертий маскхалат промерз кров'ю, тілогрійка так само примерзла до закривавленого тіла, його, певно, розстріляли автоматною чергою з близької відстані. Сніг під ним тяж узявся твердими мерзлими грудомачами.

— Що вони з тобою зробили! Що вони зробили? — розгублено шептав лейтенант марне тепер запитання. Але що вони зробили, і так було ясно. Видно, наздогнали Пивоварова й розстріляли в упор. Могло бути й так, що німці розстріляли його пораненим, на снігу, в цьому чорнобилі, й тепер із багатьох дірок у його тілогрійці стирчало світле клоччя вати. Кишені штанів були вивернуті, гімнастерка на грудях розстебнута, худі закривавлені груди засипані снігом. Автомати ні коло нього, ні поблизу не було — автомат, очевидно, забрали німці.

Зрозумівши, що все уже скінчено й нікуди більше йти не треба, лейтенант обм'як, знесилів і мовчки сидів, поклавши руки на сніг. Обіч лежало замерзле тіло бійця. Небувала спустошеність була в душі Івановського, жодного бажання, жодної гадки не спадало йому на думку. Хіба що десь на споді його почуттів жевріла ще забута вуглина гніву. Одначе з часом вона розгорялася все

дужче. Та гнів цей уже не мав конкретної спрямованості проти когось — мабуть, скоріше за все догоряла його людська кривда на такий його невдалий кінець. Зараз Івановський уже знав певно, що не врятується, не проб'ється до фронту, що його спіткає смерть на цьому ж полі, між двома невідомими селами, і ніхто не розкаже людям ні про його загибель, ні про цей німецький штаб. Штабу, певна річ, ніхто заподіяти нічого не зможе, бо наші далеко, а мертві позбавлені будь-якої можливості щось зробити. І йому нічого не залишалося більше, як сидіти й чекати, коли мороз і поранення відберуть у нього останні рештки життя. Чомусь це видавалося навіть заманливим, бо увільняло його від непосильної боротьби з німцями, боєм, із собою. Щоб скінчити все найшвидше, досить було витягнути чеку з протитанкової гранати і відпустити планку... Її могутній вибух розірве на шматки їхні тіла, розмете довкола сніг, вирине у землі невелику ямку-воронку, що й стане їхньою довічною могилою. Коли його кінець затягнеться або стане зовсім безвихідним, очевидно, так і доведеться зробити. Іншого шляху вже не було. І нехай уже дарують Вітчизна, люди — не його вина, що не випало йому кращої долі й не минуло його те найстрашніше на війні, після котрого вже ніщо не потрібне.

Мабуть, Івановський незабаром і сконав би на морозному вітрі й назавжди лишився б коло свого напарника, якби невдовзі до його слуху не долинули дивні звуки. Видимо, слух був найвитривалішим із його відчуттів і діяв до останньої години життя; саме слух найбільше зв'язував його з навколишнім світом. Спочатку Івановський подумав, що це йому здалося, та, прислухавшись, відкинув геть усі сумніви — справді, десь гурчала машина. І він пригадав, як минулої ночі в полі вони натрапили на дорогу, що привела їх у село. Але де вона могла бути зараз, та дорога, він не уявляв. І все ж вона десь була — зовсім недалеко в нічній сірій пільмі по ній сунула машина. Підвівши голову, лейтенант напружено і довго вслу-

хався в натужне гурчання мотора, поки це гурчання зовсім не стихло вдалині.

Те, що Івановський несподівано почув, розтривожило його трохи заспокоєну свідомість; нове суперечливе бажання зародилося в його душі. Він перестав думати про своє нещастя, враз насторожився, гнівний розпач поступово переростав у мету — останню мету його життя, якою він не міг знехтувати. Ех, коли б це сталося раніше, поки в нього було трохи більше сили!..

Боячись спізнитися, Івановський заворушився на снігу, підтягнув під себе поранену ногу, якось обіперся на руки. Спочатку став навколішки, а потім спробував підвестися й на ноги. Та не зміг утримати рівновагу і впав плечем у сніг, глухо, протяжно застогнав од болю в грудях. Хвилини десять лежав, зціпивши зуби, боячись глибше зітхнути, потім став підводитися знову. Після третьої спроби це йому вдалося, він зрештою підняв себе на тремтячі ноги, похитнувся, але не впав. Лейтенант забув узяти гвинтівку, що лежала збоку, коло ніг Пивоварова, та зараз у нього вже не було впевненості, що, нагнувшись за нею, він не впаде знову. Поміркувавши, Івановський так і не ризикнув нагнутися, а швидко, наче з розгону пішов по снігу.

З усієї сили він намагався зберегти рівновагу і втриматися на ногах, але йому перешкоджав сильний вітер. Здавалося, вітер усе дужчав і часом так штурхав його в груди, що встояти на ногах було неможливо. І лейтенант знову впав, може, кроків за тридцять од Пивоварова, одразу ж спробував підвестися, та не зміг. Тамуючи тяжкий біль у грудях, полежав, умовляючи себе не поспішати, зачекати, більш економно витрачати свої слабкі сили. Але бажання швидше дійти до дороги стало таким сильним, що розум уже був для нього кепський порадник — зараз він був у владі почуттів, які дедалі більше брали верх над здоровим глуздом.

І він знову підвівся, спочатку навкарачки, потім на

коліна, далі слабким ривком і неймовірним зусиллям — на рівні ноги. Найважче було втриматися на них саме в момент першого кроку — після цього з'являлася інерція тіла, і кілька кроків давалися відносно легко. Та наступні знову утруднювались, його водило з боку на бік, і кінець кінцем він падав, витягнувши поперед себе задубілі від морозу руки.

Його вимушені зупинки після того, як він падав, ставали дедалі триваліші, іноді здавалося, що він уже не встане більше, у притупленій свідомості на якусь мить цілком зникало відчуття часу, і лейтенант раптом здивовано прокидався: де він? Зате він твердо знав, куди йому треба, і ні разу не переплутав напрямку, в напівнепритомності виразно пам'ятаючи останню мету свого життя.

Та одного разу, впавши, Івановський дуже боляче забився й одразу ж відчув, що підвестися більше не зможе. На ці вставання витрачалося багато сили, якої в нього лишалося все менше й менше. Він ліг на пекуче-морозний сніг і лежав довго. Певно, занадто довго для того, щоб коли-небудь підвестися. Проте в найостанніший момент він раптом збагнув, що може замерзнути, і це налякало його; замерзнути він уже не міг собі дозволити. Тоді він просто поповз, розгрібаючи ліктями і коліньми м'який, пушистий сніг.

Незабаром, одначе, виявилось, що повзти не легше, може, навіть важче, ніж шкутильгати на ногах — лейтенант зовсім видихнувся і тепер падав ниць. Це була нескінченна сліпа боротьба зі снігом але ж вона мала і свою перевагу над ходьбою — не треба було підводитися на ноги, і це заощаджувало рештки його зовсім уже мізерних сил. І він гріб, завмирав на снігу і знову гріб, поки вистачало повітря в легенях. Увесь його шлях складався тепер із цього нестямного порпання в снігу і тривалих проміжків напівзабуття. Та свідомість усе ж таки притуплялася ненадовго, її живила мета його останніх хвилин,

що владно диктувала свою волю до краю виснаженому його тілу.

Груди розпирав кашель, та він уже не міг ні зітхнути, ані, тим більше, відкашлятись — боявся нападу болю, котрого, напевне, просто не витримав би. А проте одного разу кашель так струсонув його, що аж дух перехопило, і він упав головою в сніг. Коли трохи сьак-так відкашлявся, то відчув на губах якийсь тепло-солоний присмак. Він сплюнув і виразно побачив на снігу кров. Обмерзлим рукавом маскхалата витер губи, знову сплюнув, але кров ішла все дужче. На сніг з підборіддя текла темна-повільна струминка. Зовсім уже знесилений, Івановський лежав на боці, розгублено відчуваючи як помалу залишало його життя.

Однак, полежавши трохи, він знову злякався наближення того найгіршого, хоч і знав, що колись це повинно статися. Та зараз його більше турбувало питання: де та дорога? Йому треба було встигнути дістатися до неї раніше, аніж його спіткає смерть. Вся боротьба лейтенанта на цьому полі, по суті, була змаганням зі смертю — хто кого випередить. Мабуть, зараз вона догнала його і йшла назирці, чекаючи моменту, щоб ударити напевно.

Але ні! Дідько з нею, з кров'ю, може, вся не витече. Івановський відчував: щось у ньому ще лишилося — якщо не сила, то, може, рішучість. Він пролежав з півгодини, жуючи і ковтаючи сніг, щоб спинити кров, і наче спинив її. Від холоду судомило щелепи, задерев'яніло все в роті, але солонуватість на губах зникла. Тоді він помалу, часто зупиняючись, поповз далі, тягнучи поруч на поясі єдину свою гранату.

Коли зі снігової темряви перед ним виникли сірі силуети беріз, він збагнув, що це дорога і що він зрештою доповз до неї. Велике напруження майже всієї ночі одразу спало, в очах його потемніло, він ліг простреленими грудьми на сніг у проритій ним борозні й притих, утратив свідомість...

13 Усе ж незабаром Івановський опритомнів, геть задубівши від морозу, і швидко згадав, де він і що йому треба. Його остання мета жила в ньому, навіть коли зникала притомність; лейтенант тільки не знав, скільки минуло часу і на що він ще здатний. Першої миті навіть злякався, подумавши, що спізнився: над дорогою стояла тиша, нізвідки не долиняло жодного звуку. В полі мело, довкола шурхотів вітер, лейтенанта заносило снігом, руки його так закоцюбли, що він уже не міг ворухнути пальцями. Але пам'ятав — повинен виповзти на дорогу, лише там його шлях міг бути завершеним.

Знову тривала нескінченна боротьба зі снігом. Івановський просувався повільно, вперто, по метру за хвилину, не більше. Він уже так ослаб, що не міг зіп'ястися на лікті й сунувся по снігу боком, упираючись більше ногами. Болю в пораненій нозі чомусь не відчував, напевно, там уже переболіло. Зате в грудях весь час дуже пекло, там утворився розбухлий клубок нестерпного болю. Лейтенант дуже боявся, щоб знову не пішла горлом кров, — відчував, що тоді все для нього закінчиться, остерігався глибше зітхнути, не міг дозволити собі відкашлятися. Він беріг свої прострелені легені як щось найпотрібніше, від чого залежали останні години його життя.

Фізично Івановський був дуже слабкий і розумів це. Притомність його, ніби канатоходець на тросі, весь час балансувала на межі з непритомністю, загрожуючи щосекунди зірватися в небуття, і лейтенант величезним зусиллям волі пересилиював свою неміч. Втрачати свідомість, коли він уже приповз до самої дороги, було вже занадто.

Напевно, він усе-таки оволодів би собою і поволі, важко, але виповз би на дорогу, якби не канава, що пролягла зрадницькою пасткою на його шляху. Івановський ледве не задихнувся, провалившись у цю засипану снігом канаву, і закашлявся. Одразу ж відчув, що почалася кровотеча, тугий, огидний згусток вислизнув із його рота, і теплий

струмок крові потік з підборіддя по шиї на сніг. Він лежав долілиць на краю канави і думав, що більшого безглуздя не можна собі й вигадати. Так тяжко, понад усяку людську силу, повзти ніч до дороги, щоб померти за два кроки від неї. Завтра їхатимуть німці, і він замість того, щоб зустріти їх з гранатою в руках, лежатиме перед ними жалюгідним замерзлим трупом.

Свідомість його знову почала паморочитись, і вже не могли допомогти ніякі зусилля. Перед очима все потемніло, весь світ звузився в його відчуттях до маленької світлуватої цяточки, котра дуже швидко меншала. Аж ось і вона згасла. Проте й цього разу щось перемогло в ньому смерть, і його змучене тіло повернулося до життя. Без жодного зусилля з його боку цяточка знову засвітилась, і він раптом відчув навколо себе сніг, холоднечу і себе в ній, знесилоного від немочі й болю. Він одразу ж заворушився, завоштувався, намагаючись будь-що вирватися зі снігової пастки-канави, виповзти на дорогу. Поки живий, він мусив зайняти останню свою позицію і там закінчити життя.

І лейтенант усе ж таки вибрався з цієї канави, боком звалився на край дороги, проповз ще кроків чотири і спинився, зовсім уже не маючи ніякої сили. Але під ним була колія, він добре відчував її своїм тілом, об'їхати його було неможливо. Тоді він коротко, стиха зітхнув і почав готувати гранату.

З гранатою, однак, довелося немало попомучитися, може, навіть більше, аніж у канаві. Неслухняні обморожені пальці його, здається, цілком утратили відчуття, кілька хвилин підряд він марно намагався розв'язати ними бинт, яким граната була прив'язана до ременя, але так і не зміг розв'язати. Пальці сліпо нишпорили по стегну, він навіть не спромігся намацати ними кінці зав'язки, і це було так неймовірно і так жахливо. Він ледве не заплакав од такої несподіваної зради власних рук, але справді руки перші почали не слухатися його. Тоді він

ліктем уперся у важкий кругляк гранати і, зібравши всі сили, які ще були в нього, натиснув гранату вниз, до стегна. Щось тріснуло там, і він одразу ж відчув, як, відірвавшись од ременя, граната опинилася в снігу під ним.

Але, мабуть, витративши на це надто багато сили, він уже більше нічого не міг зробити. Довго лежав у колії, через яку вихрилася поземка, і думав, що так його, мабуть, і замете снігом. Одначе тепер хай замітає, поспішати вже не було куди, він досяг своєї мети,— тільки б упоратися з гранатою. Неслухняними, одубілими руками він усе ж намацав її металеву ручку, але чеку розігнути не зміг. Тоді він підсунув гранату до підборіддя і зубами вчепився в загнуті кінці чеки.

Раніше йому досить було невеликого зусилля двох пальців, щоб розведені кінці вирівнялися і їх можна було витягти з ручки. Тепер же, як Івановський не морочився, нічого з тими кінцями зробити не міг. Вони мов попримерзали там, наче їх поприпаювали наглухо, і він, ламаючи зуби і роздираючи ясна, півгодини гриз, крутив, вигинав негіддатливі кінці дротини. Певно, тільки після сотої спроби пощастило схопити обидва кінці зубами і з'єднати їх. Весь час дуже боявся, що не встигне, що на дорозі появляться німці й він нічого не зможе їм заподіяти. Проте німці не появились, і коли граната була готова до застосування, він почав терпляче, настійливо чекати.

Але чекати виявилось чи не найважчим із усього, що йому випало цієї ночі. Чутливим загостреним слухом він ловив кожен звук у полі, та, крім шуму вітру, що не стихав, ніяких інших звуків довкола не було чути. Дорога, заради якої він доклав стільки нелюдських зусиль, до якої він так прагнув, лежала пустельною. Все навколо стихло, заснуло, тільки снігова крупа монотонно шурхотіла по обмерзлій тканині маскхалата, поволі замітаючи лейтенанта в колії.

Він усе дослухався, та як і досі нічого не чув, і тоді промайнула сумна думка, що, найімовірніше, до ранку

тут ніхто й не їхатиме. Не така це дорога, щоб по ній їздили вночі, хіба що хтось з'явиться аж завтра. Вранці, певно, хто-небудь повинен виїхати з цього штабу або їхати туди; не може ж штаб обходитися зовсім без дороги. Але скільки ще лишилося до того ранку — година чи п'ять — він не уявляв. Він дуже шкодував тепер, що залишив у лазні годинника; мабуть, це було зовсім непередбачливо. Не орієнтуючись у часі, він просто не міг розрахувати свої сили, щоб дочекатися ранку.

Занімілими пальцями стискаючи рукоятку гранати, він лежав грудьми на дорозі й чекав. Очей майже не розплющував, без того знав, що навкруги сіра снігова темрява й більше нічого. В сторожкій нічній тиші добре чувся кожний звук, але тих звуків, яких він чекав, ніде не було чути.

Лежачи на одному місці, він хутко почав утрачати тепло і мерз, цілком усвідомлюючи, що мороз і вітер, напевно, скоріше з ним розправляться, ніж це можуть вчинити німці. Він усе дужче відчував це кожною клітиною свого наскрізь промерзлого тіла, яке не могло вже й тремтіти. Просто він повільно, мало-помалу замерзав. І ніхто не міг ні допомогти йому, ні підбадьорити, ніхто не довідається навіть, як він закінчив життя. При цій думці Івановський відчув страх, навіть переляк. Ніколи він ще не лишався в такій самотності, завжди в тяжку хвилину хто-небудь був би поруч, завжди було на кого спертися, з ким пережити найгірше. А тут він один, як загнаний, підстрелений вовк у безкрайньому морозному полі.

Звісно, він приречений на загибель і розумів це з достатньою в його стані ясністю, хоч і не дуже шкодував про те. Врятувати його вже ніщо не могло, він не сподівався на чудо, знав, що для таких, із простреленими грудьми, чуда на війні не буває. Він більше ні на що не розраховував, хотів лише померти немарно. Тільки б не замерзнути на цій дорозі, дочекатися світанку і першої

машини з німцями. Здорово, коли б це був генерал, Івановський уже б висадив його в повітря разом із розкішним його автомобілем. У гіршому випадку, згодився б і полковник чи якийсь там важний есесівець. Судячи з усього, штаб у селі великий, важних чинів там достобіса.

Але для цього треба дожити до світанку, вистояти перед диявольською холоднечею цієї жахливої ночі. Виявляється, пережити ніч було так важко, що він став боятися. Він боявся замерзнути, боявся заснути або надовго знепритомніти, боявся болю в грудях, який підстерігав кожен його рух, боявся дужче кашлянути, щоб не зійти кров'ю. На цій проклятій дорозі його підстерігали самі небезпеки, які він повинен був здолати, обдурити, щоб дочекатися ранку.

Рук своїх він майже не відчував, але почали вже дерев'яніти й ноги. Спробував поворушити пальцями в чоботі, але це в нього не вийшло. Тоді, щоб якось утримати тепло, котре хутко залишало тіло, він почав стукати замерзлими чобітьми об дорігу. В нічній тиші ззаду почувся глухий, тривожний гуркіт, і він перестав. Ноги не зігрілися анітрохи, проте самому стало погано, відчував, що втрачає свідомість, останнім зусиллям засунув під себе гранату. Гранату він тепер змушений берегти більше за життя. Без гранати все його існування на цій дорозі втрачало сенс.

Після глибокої непритомності, за якою настав довгий проміжок липкої, безсилої знемоги, він знову відчув пронизливий лютий холод і майже злякався. Здавалося, цієї ночі не буде кінця і ніякі хитрощі не допоможуть йому витримати до ранку. «Але як же це може бути? — ледве не кричав у ньому протестуючий, сповнений відчаю голос. — Невже ж так нічого й не вийде?» Заради чого ж тоді витрачено стільки його зусиль? Невже всі вони марно пропадуть? Але ж зусилля продукт його матеріального «я» і самі, певно, матеріальні, як кожна енергія, вони ж —

знесилене його тіло і пролита ним кров, чому ж вони повинні в цьому матеріальному світі зникнути безслідно? Перетворитися в ніщо?

А втім, він майже напевно знав, що все закінчиться погано і водночас не хотів розуміти цього. Він хотів вірити, що все, здійснене в таких муках, повинно десь відбитися, в чомусь виявитися. Хай не сьогодні, не тут, на цій дорозі — може, в іншому місці, через якийсь час. Але ж мусить його мученицька смерть, як і тисячі інших, не менше мученицьких смертей, привести до якогось наслідку в цій війні. Інакше як же гинути в цілковитій безнадії щодо своєї необхідності на цій землі і в цій війні? Він же для чогось народився, жив, стільки боровся, терпів, пролив свою гарячу кров і тепер у муках віддавав своє життя. Мусить же в цьому бути якийсь, хай не дуже значний, а все ж людський сенс.

І він раптом повірив, що буде. Що обов'язково буде, що ніякі з людських мук не позбавлені сенсу на цьому світі, тим паче солдатські муки і солдатська кров, пролита за цю розорену, мерзлу, але таку своєю землею. Є в цьому сенс! І буде наслідок, інакше не можна, бо інакше не повинно бути.

Йому б тільки дожити до світанку.

Тим часом мороз забирався всередину його тіла, і лейтенант відчував це. Краєм примерклої свідомості він стежив за тим, як холод повільно, але неухильно оволодівав його знекровленим тілом, і рахував короткі хвилини, які ще йому залишилися. Одного разу, розплющивши очі, він раптом здивувався і з натугою розплющив їх ще ширше. Над полем світало. Темрява, що, здавалося, цілу вічність щільним покривом огортала землю, вже трохи прояснилася над землею, у полі стало просторіше, посвітлішало небо і на його тлі чітко вималювалися запушені інеем верховіття беріз. У притуманену ранком далечінь тяглася переметена поземкою дорога.

Окинувши все це одним поглядом, який, одначе, сто-

мив його, лейтенант хотів уже опустити голову, як раптом щось побачив. Здалося спершу, наче то машина, та коли він уважніше придивився, то збагнув, що це підвода. Зморений тривалим спостереженням, він поклав голову на сніг, відчуваючи збентеженість, страх і надію водночас. Величезне, як присуд, питання постало перед ним: хто їде підводою? Коли селяни, колгоспники, то це буде чудо, в яке він ще зовсім недавно не хотів вірити: до нього наближався порятунок. Якщо ж німці... Ні, він ніяк не міг зрозуміти, чому в цей вранішній час із села, в якому розмістився великий штаб, мусять появитися з підводою німці? Усе в ньому повстало проти такого недоречливого міркування, бо цілу ніч він чекав що завгодно, тільки не обозну підводу з поклажею, до котрої не мав ніякого діла.

А проте це була підвода, і вона помалу до нього наближалася. Вже стало видно й запряжені в неї коні — пара годованих, гнідуватих битюгів, які, махаючи короткими хвостами, легко, майже не напружуючись, тягли за собою громіздко накладений соломою віз. На самому верху сиділи два німці, один із них ворушив віжками, і обоє тихо між собою розмовляли.

Івановський припинив у колії, зовсім приголомшений тим, що побачив, такої невдачі він не міг собі навіть уявити. Після стількох смертей, мук і переживань замість бази боєприпасів, замість генерала у шикарному «опель-адміралі» чи навіть штабного, з портфелем полковника, йому належало підірвати двох непоказних обозників із возом солами.

Та, мабуть, іншого вже не буде. В усякому разі, для нього вже нічого не буде. Він робив свій останній внесок — для Батьківщини, в ім'я свого солдатського обов'язку. Більш значні внески зроблять інші. Будуть, напевне, і величезні бази, і пихаті прусські генерали, і вовкуваті есесівці. Йому ж випали обозники. З ними він і зіткнеться у своєму останньому бою, кінець якого вирішений

засдалегідь. Але він мусить зіткнутися — за себе, за Пивоварова, за вбитих під час переходу передової Шолудяка й Кудрявця. За капітана Волоха і його розвідників. Та хіба мало ще за кого...

І він зубами витяг з рукоятки туге кільце чеки.

Підвода поволі наближалася, і, здається, його вже помітили. Німець із піднятим коміром шинелі, що сидів до нього боком, ще герготав щось, але другий, у насунутій на вуха пілотці, який правив кіньми, вже витягнувшию, вдивлявся в дорогу. Івановський засунув під живіт гранату і лежав нерухомо. Він знав, що здалеку не дуже помітний у своєму маскхалаті, до того ж у колії його трохи замело снігом. Намагаючись не ворухитись і майже зовсім не дихаючи, він затаївся, примружив очі; коли помітили, хай думають, що він мертвий, і під'їдуть ближче.

Та ближче вони не під'їхали, а кроків за двадцять спинили своїх битюгів і щось закричали йому. Лейтенант не ворухнувся і не озвався, лише крадькома стежив за ними примруженими очима, майже з ніжністю відчуваючи під собою рятівний кругляк гранати.

Не дочекавшись відповіді, один німець, що сидів на підводі з піднятим коміром шинелі, узяв карабін і задом сповз на дорогу. Другий залишився на возі з віжками в руках, лейтенант аж застогнав од прикросців. Виходило ще гірше, ніж він думав: до нього йшов один. Івановський внутрішньо стиснувся, в очах його потемніло, дорога й берези біля неї чомусь немов повело вбік. Але він якось утримався, щоб не знепритомніти, й чекав.

Німець тим часом клацнув затвором, щось гукнув і, метляючи полами шинелі, пішов по дорозі. Карабін він тримав наготові, прикладом під пахвою. Івановський по троху відпускав під собою планку гранати і подумки повторяв, як молитву: «Ну йди ж, іди...» Він чекав, увесь перетворившись у живе втілення останнього чекання, на інше він був уже просто нездатний. Він не міг докинути

до німця гранату, він міг тільки зірвати його разом із собою.

Проте цей обозник, очевидно, був не дуже сміливий і йшов до нього так обережно, що здавалося, от-от поверне назад. І все ж наближався. Івановський уже бачив неголене, якесь заспане його обличчя, вкриті інеем гудзики шинелі. Далеко ще від лейтенанта, він зупинився і знову щось гукнув. Наступної миті лейтенант ледве не закричав од кривди, побачивши, як німець тримає до плеча карабін і починає цілитися. Цілився він невміло, надто старанно, ствол карабіна довго ходив з боку на бік; напарник його все герготав щось із підводи, певно, давав поради. Івановський, як і до того, лежав нерухомо, широко розплющеними очима дивився на свого вбивцю, і слюзи розпачу котилися по його обличчю. От він і дочекався світанку і зустрів на дорозі німців! Усе кінчалося безглуздо, підло й нікчемно, як не повинно було кінчатися за будь-яких обставин. Що ж йому тепер лишалося? Встати? Крикнути? Підняти вгору руки? Чи тихо й покірно прийняти цю останню кулю в упор, щоб назавжди зникнути з лиця землі?

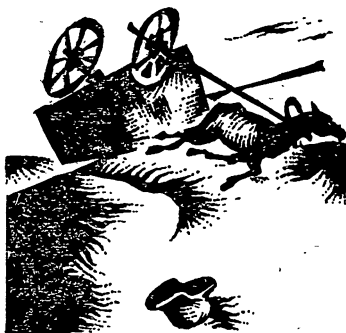
Звичайно, він зникне, тепер йому залишилися лічені секунди, за якими настане Вічний Великий Спокій. У його становищі це було навіть заманливо, бо зразу припинялися всі страждання. Та зостануться жити інші. Вони переможуть, їм оновлювати цю зелену щасливу землю, дихати на повні груди. І кохати. Але хто знає, чи не залежить їхня щаслива доля від того, як помре на цій дорозі двадцятидвохрічний командир взводу лейтенант Івановський?...

Ні, він не встав, бо встати він не міг, і не крикнув, хоча напевне міг би ще кричати. Він лише здригнувся, коли в ранковій чутливій тиші гримнув гвинтівочний постріл і ще одна куля вп'ялася в його закривавлене тіло. Вона ударила йому в плече, напевне, роздробила лопатку, та все одно лейтенант не поворухнувся і навіть не застогнав.

Щосили зціпив зуби і назавжди вже стулив укриті інеєм вії. З останньою трепетною надією він слухав наближення чужих, незнайомих кроків і думав, що, можливо, не все ще і утрачено, може, й пощастить. Якийсь наймізерніший, певно, шанс у нього ще залишався. Помалу, дуже обережно, тамуючи новий пекельний біль, він повертався на бік, вивільняючи з-під ваги тіла планку гранати. І лейтенант вивільнив її якраз у той момент, коли кроки на дорозі стихли десь поблизу. Івановський відчув тоді під боком тугий пружинистий ривок планки, і зразу ж гулко ляснув детонатор. Німець коротко вигукнув, напевно, кинувся геть. Івановський устиг ще почути два його переляканих кроки і більше нічого не чув...

За кілька секунд, коли осів перемішаний зі снігом пил, Івановського вже не було на цій дорозі, тільки невелика воронка курилася на вітрі в одній колії; довкола на розметеному снігу лежали мерзлі грудки землі, підвода з розтрешеною навкруги соломою перекинулася на бік, біля неї, намагаючись стати на ноги, бився вгодований гнідий битюг, а за канавою лежав ниць відкинутий вибухом труп німця. Другого не було видно...

1972

З М І С Т

ОБЕЛИСК. Повість	4
ДОЖИТИ ДО СВІТАНКУ. Повість	86

Быков Василий Владимирович
ОБЕЛИСК
Повести
(На украинском языке)

С белорусского перевел
Николай Прокофьевич Цивина

Художне оформлення *Р. Є. Безп'ятова*
і *Г. П. Філатова*

Редактор *О. Т. Ленік*
Художній редактор *Р. Ф. Ліпатов*
Технічний редактор *С. Г. Овсієнко*
Коректори *Є. А. Дончик, І. К. Пушкарьова*

Здано на виробництво 24. IV. 1975 р. Підписано до друку 28. VIII. 1975 р. Формат 70×108¹/₃₂. Умовн. друк. арк. 10,5. Обл.-вид. арк. 10,56. Папір друкарський № 3. Тираж 30 000. Ціна 42 коп. Зам. № 168.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ
«Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

Білоцерківська книжкова фабрика республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі, вул. К. Маркса, 4.

42 коп.

